

**Г.К. Барилова, Т.І. Должикова,
М.В. Кравченко, І.В. Мілева**

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Міністерство освіти і науки
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

Г.К. Барилова, Т.І. Должикова,
М.В. Кравченко, І.В. Мілєва

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Навчальний комплекс

Старобільськ 2021

УДК 811.161.2 (076)

Б 24

Рецензенти:

Горошкіна О.М. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

Бондаренко Г.П. – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри української філології та журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Барилова Г. К., Должикова Т. І., Кравченко М. В., Мілєва І. В.

Сучасна українська літературна мова : навч. комплекс. 2-ге вид., переробл. і доповн. Старобільськ, 2021. 290 с.

У навчальному комплексі подано матеріали до лекцій та практичних занять з курсу сучасної української літературної мови для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти факультету української філології та соціальних комунікацій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Теоретичний і практичний матеріал містить відомості з розділів „Фонетика”, „Лексикологія”, „Фразеологія”, „Лексикографія”, „Морфеміка. Словотвір”, „Морфологія”, „Синтаксис”.

УДК 811.161.2(076)

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
(протокол № 1 від 31 серпня 2021 р.)*

© Барилова Г.К., Должикова Т.І.,
Кравченко М.В., Мілєва І.В. 2021

Передмова

Пропонований навчальний комплекс „Сучасна українська літературна мова” – поєднання теоретичного курсу лекцій, розроблених планів практичних занять і дібраного матеріалу для їх проведення, а також списку рекомендованої літератури для самостійного опрацювання. Посібник значно полегшить вивчення одного з провідних лінгвістичних курсів.

Комплекс розраховано на здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Мета мовної освіти полягає у свідомому практичному оволодінні українською літературною мовою, у глибокому засвоєнні її систем – фонетично-фонологічної, лексичної, фразеологічної, морфемної, словотвірної, граматичної (морфологія, синтаксис), в умінні користуватися довідковою літературою. Не менш важливе й мовне виховання молоді, усвідомлення державотворчої та об’єднувальної ролі мови, що набуває особливого значення на сучасному етапі духовного розвитку українського суспільства.

Варто прислухатися до голосу мовознавців-україністів, які переконані, що найважливіша проблема соціолінгвістики – проблема української мови у вищій школі. Для майбутніх учителів-словесників і журналістів – це насамперед посилена увага до наукового бачення мови. Необхідно зосередитись на фахових терміносистемах, професійній фразеології, на орфографічних та пунктуаційних нормах, шліфуванні культури мовного спілкування. Теоретичний і практичний матеріал містить відомості з розділів „Фонетика”, „Лексикологія”, „Фразеологія”, „Лексикографія”, „Морфеміка. Словотвір”, „Морфологія”, „Синтаксис”.

Матеріал комплексу розподілено на дві частини: теоретичну та практичну згідно з вимогами навчального плану. Комплекс створювався з урахуванням результатів наукового опису різних ділянок мовної структури, які має у своєму розпорядженні українське мовознавство.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ

УКРАЇНЬСЬКА МОВА ЯК ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНЬСЬКОГО НАРОДУ

План

1. Мовна ситуація в Україні.
2. Сучасна українська літературна мова як предмет наукового вивчення.
3. Походження української мови, її діалектна основа.
4. Українська літературна мова – унормована форма загальнонародної мови. Поняття про норми, їхні типи.
5. Функціональні стилі сучасної української літературної мови.

Мова – основа духовності народу, фундамент існування нації. Це також спосіб сприймання світу, членування реалій, оскільки кожен народ сприймає світ по-своєму, неповторно.

В Україні склалася доволі складна ситуація, що стосується мови, адже наявна **українсько-російська двомовність**. Існує два варіанти двомовності:

- 1) двомовність на рівні центральних органів з одномовним статусом її регіонів (Швейцарія, Бельгія);
- 2) двомовність усієї або значної території країни, яка завжди є асиметричною й має тенденцію до переходу в подальшу одномовність.

Для України властивий другий тип.

Для України характерна й **українсько-російська міжмовна інтерференція (суржик)**. Слово *суржик* давно відоме в Україні. Уживалося воно у млинарстві. Суржи́ком називають мішанку зерна жита, пшениці, ячменю, вівса, а також борошно з такого зерна, тобто непершосортне зерно й низького гатунку борошно. У мовознавстві цим словом позначають „суміш українського з російським при більш-менш довільному вживанні складників того чи іншого шару”. **Мовний суржик** – одна із форм українського просторіччя, породжена практикою тривалої двомовності (білінгвізму).

Українська мова є предметом вивчення кількох лінгвістичних дисциплін, які досліджують походження й розвиток української мови (етимологія), її діалектний склад (діалектологія), стилістичну систему (стилістика) та інші аспекти її структури й функціонування. Об'єктом цього курсу є вивчення сучасної української літературної мови. Цей термін означає й сам об'єкт вивчення, тобто об'єктивно існуючу мову як суспільне явище, і вишівську навчальну дисципліну, у якій цей предмет вивчається.

Серед відомих дослідників сучасної української літературної мови – Леонід Булаховський, Світлана Єрмоленко, Василь Німчук, Михайло Жовтобрюх, Віталій Русанівський, Олександр Тараненко, Євген Тимченко. Та один з найвідоміших – Юрій Шевельов (1908 – 2002). Бібліографія його робіт налічує 872 назви; серед мовознавчих праць – історія української мови, фонологія, морфологія, ономастика, стилістика, соціолінгвістика, історія мовознавства. Лише мовознавчі монографії і статті учений підписував своїм прізвищем, а літературознавчі – Юрій Шерех.

Поняття „сучасна українська літературна мова” слід розуміти як унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів І. Котляревського та Т. Шевченка й до нашого часу. Це традиційне розуміння цього поняття. Конкретною датою вважають видання „Енеїди” в 1798 р., першого друкованого твору, написаного живою народною мовою всупереч тогочасній традиції користуватися книжною мовою. Доленосною вважається й 1840 рік – рік першого видання „Кобзаря”.

Пропонований курс вивчає теоретичні питання української мови на сучасному етапі її розвитку. Він складається з таких розділів:

1. Фонетика, фонологія, морфонологія, орфоепія (учення про мови як звукову систему).
2. Графіка, орфографія (учення про передачу звуків на письмі та правила написання слів та їхніх частин).
3. Лексикологія, фразеологія (учення про словниковий склад і фразеологічні одиниці).
4. Морфеміка і словотвір (засоби й способи творення слів).

5. Граматика: морфологія і синтаксис (учення про частини мови, форми слів і словозміну, про будову словосполучень і речень).
6. Пунктуація (учення про систему розділових знаків, їхні типи та правила вживання).

Основним завданням курсу є вироблення наукових поглядів на мову, щоб уміти кваліфіковано висвітлювати будь-яке питання курсу „Українська мова”.

Існують дві основні концепції походження й розвитку української мови. Згідно з першою українська мова виникла після розпаду давньоруської, який припадає нібито на XIV ст. Друга концепція полягає в тому, що безпосереднім джерелом розвитку української мови стає праслов'янська мова, розпад якої розпочинається орієнтовно десь у VI – VII ст. Друга концепція сьогодні є провідною.

Умови формування й розвитку нової української літературної мови на національній основі склалися так, що вона на початкових етапах виступала у двох основних різновидах:

1) **східноукраїнському**, чи **наддніпрянському**, в основу якого лягли середньонаддніпрянські, ширше – південно-східні діалекти;

2) **західноукраїнському**, чи **галицькому**, який ґрунтувався на наддністрянських говірках південно-західного типу.

Перший різновид, східноукраїнський, ґрунтуючись на національній мові, протягом усього періоду розвитку української літературної мови був провідним, загальнонаціональним, і вже на самому початку визначився як єдина основа для розвитку загальнонаціональної літературної мови українського народу. Другий, західноукраїнський, галицький різновид, хоч час від часу і набирал певного розвитку в окремих жанрах, усе ж побутував лише як її регіональний варіант.

Сучасна українська літературна мова розвинулася на основі середньонаддніпрянських говорів, відображених у творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, з урахуванням найважливіших рис староукраїнських літературних традицій.

Українська літературна мова – унормована форма загальнонародної мови. Поняття літературної мови є категорією

історичною, адже зміст його змінюється з епохою. Так, у донаціональний період літературною вважалася лише писемна, книжна мова, але це не зовсім точне визначення, адже в історії відомі випадки, коли в ролі писемної мови постає мова чужа за походженням або ж далека, відірвана від живої мови народу.

Українська літературна мова – це єдина, цілісна складна знакова система (фонем, морфем, слів, словосполучень, речень), яка служить не лише засобом комунікації, обміну думками, закріплення думок, а й засобом її формування, адже мислення здійснюється на мовній основі. Найхарактернішими ознаками літературної мови є її відшліфованість, обробленість, унормованість (передбачає наявність у ній чітких, обов'язкових правил відбору і вживання слів, синтаксичних конструкцій), наддіалектність, поліфункціональність (здатність виконувати різні функції), стандартність (при різноманітності використовуваних засобів літературна мова має зберігати внутрішню єдність і цілісність, вона не втрачає загальнообов'язковості), наявність писемної й усної форми вираження.

Мовна норма – це сукупність правил реалізації мовної системи, прийнятих на певному етапі розвитку суспільства як взірець, яка в усіх різновидах, усному й писемному, обслуговує все культурне життя народу, усі сфери його суспільної діяльності. До основних груп норм належать такі: лексичні, орфоепічні, орфографічні, словотворчі, граматичні, стилістичні тощо.

Функціональний стиль – різновид мовлення з властивими йому лексичними, фразеологічними, морфолого-синтаксичними, орфоепічно-акцентуаційними засобами, використаний для здійснення однієї з функцій мови – спілкування, повідомлення та впливу.

Мовознавці ще не дійшли одностайної думки щодо кількості функціональних стилів. Але основними вважають такі:

1. Розмовний стиль (використовується переважно в побуті, сімейних, товариських стосунках).

2. Науковий стиль (застосовують у науці, техніці, навчальному процесі).

3. Офіційно-діловий стиль (стиль ділових відносин між людьми, закладами, державами).

4. Публіцистичний стиль (застосовують у суспільному житті, політиці).

5. Художній стиль (використовують у художніх творах).

ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Предмет і завдання фонетики.
2. Основні аспекти вивчення звуків.
3. Лінійні й нелінійні фонетичні одиниці мовлення.

Людська мова існує в писемній і усній формах. Але писемна форма спілкування є вторинною щодо звукової. Оригінал же мови – її звукова сторона, яка становить основу існування й розвитку найважливішого засобу людського спілкування. Наука, яка вивчає звуки людської мови й усе те, що пов'язане зі звуковим оформленням спілкування, називається фонетикою.

Фонетика (грец. *phonetikos* – „звуковий, голосовий”) – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови, утворення звуків та їх зміни в мовному потоці.

Практичне значення фонетики полягає в розробці методичних рекомендацій щодо навчання виразного читання, вивчення іноземної мови, застосовується в таких галузях, як логопедія (для виправлення мовних дефектів), сурдопедагогіка (навчання звукової мови глухонімих) тощо.

Предмет фонетики – звукові засоби мови, тобто її *звукова оболонка* (основа існування мови, це ґрунт, який дозволяє мові бути засобом спілкування людей, поза звуковим виявом мови не існує).

Звук мови – явище складне. Звук мови як коливання хвиль у повітряному просторі утворюється (вимовляється) завдяки дії відповідних органів людини, чується мовцем та його співрозмовниками і сприймається у звуковому комплексі, за яким закріплено певний зміст. Така природа й функціонування звука мови зумовили різноаспектний підхід до його вивчення: звук розглядається як явище анатомо-фізіологічне, фізичне (точніше – акустичне) і лінгвістичне. Тільки врахування ознак такої потрійної характеристики звуків допомагає скласти певне уявлення про звуки

мови, своєрідність їхньої матеріальної сутності, утворення й функції в мові.

Анатомо-фізіологічний, або артикуляційний аспект. З артикуляційного погляду **звук мови** – найкоротша виокремлювана одиниця усної мови, яка утворюється мовними органами за один момент вимовлення. Мовний апарат складається з таких органів: діафрагма, дихальний апарат, гортань, надгортанні порожнини (ротова й носова порожнини). Мовні органи в ротовій порожнині поділяють на **активні** (язик, губи, частина м'якого піднебіння з язичком) і **пасивні** (зуби, альвеоли (виступи над зубами), тверде піднебіння). У процесі мовлення з ними зближуються або змикаються активні органи.

Акустичний аспект. З акустичного погляду **звуки мови** – це явище фізичне; вони виникають унаслідок коливання повітряного середовища. До фізичних характеристик звуків належать: висота звука (вимірюється частотою коливань), довгота звука (залежить від часу, протягом якого дрижать голосові зв'язки), сила звука (залежить від амплітуди (розмаху) коливань), тембр, або забарвлення, що виникає внаслідок накладання додаткових коливань, так званих обертонів, на основний тон.

Артикуляційні та акустичні ознаки звуків

	Голосні	Приголосні
1.	Загальна напруженість мовного каналу	Напруженість певного артикулятора
2.	Повітряний струмінь слабкий	Повітряний струмінь сильний
3.	Відсутність перепон	Наявність перепон

Лінгвістичний (функціональний) аспект розглядає не те, що таке звук чи як він утворюється, а те, для чого існує звук, тобто яку функцію він виконує, тобто функціональний аспект вивчає звуки з погляду їхньої основної функції – утворювати й розрізняти мовні одиниці вищого порядку (морфеми, слова). Це вже вивчення фонем.

Серед фонетичних одиниць мовлення розрізняють два типи:

– **лінійні звукові одиниці (сегментні)**: звук, склад, фонетичне слово, фраза;

– **нелінійні (суперсегментні):** наголос, інтонація, мелодика, паузи тощо.

Склад – відрізок мовлення, що становить один звук або поєднання кількох звуків, які вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. Склади в українській мові організовують голосні звуки.

Склади поділяють на:

- **відкриті** (закінчуються на голосний звук) і **закриті** (закінчуються на приголосний звук);
- **неприкриті** (починаються з голосного) і **прикриті** (починаються з приголосного).

Основні правила складоподілу слів (за теорією сонорності):

1) один приголосний між голосними належить до наступного складу (жи-то); фонетично подовжений приголосний вважається одним звуком (жи-ття [жи^е-т^а], смі-є-шся [с^м-і^й-є-с^а]);

2) сполучення однакових за участю голосу приголосних належить до наступного (мі-сто, ї-зди-ти);

3) складоподіл проходить між сонорними (віль-ний);

4) сполучення шумних із сонорними належать до наступного (ве-сна);

5) до різних складів належать приголосні, якщо перший більш звучний (каз-ка, пал-ко);

6) нескладові входять до попереднього (пов-ний [п^оў-н^й]).

Складоподіл не пов'язаний ні з морфемним членуванням, ні з правилами переносу слів.

Фонетичне слово – відрізок живого мовлення, що має один словесний наголос. Це може бути одне повнозначне слово чи сполука зі службовим: у лісі, на столі, ходив би.

Фраза – найбільша фонетична одиниця, що становить ритмомелодійне інтонаційне й смислове ціле, відділяється в мовному потоці паузами й поділяється на такти (синтагми).

Синтагми – частини фраз, які характеризуються посиленням наголосом і виражають у якомусь контексті одне, хоча б і складне поняття. Наприклад, фраза *Коли люди нарікають на життя, то це*

майже завжди тому, що вони вимагали від нього неможливого (Е. Ренан) складається з 4 синтагм.

Серед нелінійних фонетичних одиниць важливу роль відіграє **наголос**. В українській мові розрізняють кілька видів наголосу.

Словесний наголос – це виділення одного зі складів слова властивими мові артикуляційними засобами. Словесний наголос служить засобом фонетичної організації слів: навколо наголошеного складу групуються ненаголошені. Навіть якщо є дублетне акцентування, то один наголос – основний, інший – паралельний (допустимий): *ма́бу́ть, алфа́віт*.

У мовленнєвому потоці не мають наголосу службові слова, а передають свій наголос повнозначному слову. Такі слова називаються **енклітиками** (передають наголос попередньому слову: *сказав би*) або **проклітиками** (передають наступному: *над нами*). Перенос наголосу на прийменники буває тільки в поодиноких випадках: *кишки рвати зо́ сміху*.

В українській мові словесний наголос **різномісний, нефіксований**, оскільки може припадати на будь-який склад слова. Фіксовані наголоси припадають лише на певний склад слова (у французькій мові, наприклад, наголос припадає на останній склад, у польській – на передостанній, у німецькій мові – на корінь).

Словесний наголос української мови буває **нерухомий** (в усіх формах одного слова наголошується той самий склад) і **рухомий** (наголос переміщується: *а́втор – авторі́*). З морфологічного погляду наголос вважається рухомим тоді, коли він наголошує різні морфеми, якщо ж пересувається в межах однієї – то він рухомий тільки з фонетичного погляду (*де́рево – дере́ва*).

Словесний наголос виконує **дві основні функції**:

1. **Смислорозрізнювальна (значеннєва)** функція: при зміні наголосу змінюється значення (*а́тлас, за́мок*).

2. **Форморозрізнювальна** функція: зміна наголосу призводить до зміни форми слова (*прислу́хатись, зазна́ють*).

Логічний, або смисловий, наголос – виділення слова в реченні для підкреслення смислової ролі у висловленій думці. Логічний наголос відіграє важливу роль у правильному розумінні висловленої думки, увиразненні її, уникнення двозначності у фразі.

Емфатичний наголос – виділення слова з метою підкреслення його емоційного значення. На письмі такий наголос передається подовженням голосних і рідше приголосних звуків або виділенням кожного складу слова окремо (Ряту-у-у-йте!).

До **нелінійних фонетичних** засобів належить й **інтонація** – ритміко-мелодійний лад мови, коли послідовно змінюються тон, сила голосу, час звучання, паузи, тембр. Інтонація відбиває інтелектуальну й емоційно-вольову сторону. За допомогою інтонації мовленнєвий потік членується на смислові відрізки – синтагми й фрази, розмежовуються речення за метою висловлення.

Мелодика – підвищення та зниження основного тону голосу, його діапазонів, інтервалів.

Паузи – більш або менш тривалі зупинки у звучанні, у мовному потоці, що розмежовують фрази й синтагми. Слід пам'ятати, що не всі паузи збігаються з розділовими знаками писемної мови.

УКРАЇНСЬКА ФОНОЛОГІЯ

План

1. Фонологія як мовознавча наука.
2. Поняття фонем, її функції.
3. Класифікація голосних фонем.
4. Класифікація приголосних фонем.
5. Фонема і звук.
6. Інваріант і варіанти фонем.
7. Фонетична і фонематична транскрипції.

Фонологія як наука виникла в 70-ті рр. XIX ст. у зв'язку з необхідністю дослідження функціонального навантаження звуків мовлення. Її основоположником став мовознавець Ян Бодуен де Куртене (1845 – 1929), який уважав, що фонетика розглядає матеріальну природу звуків (акустичну й анатомо-фізіологічну), а роль звуків у мовленні, їхнє значення висвітлює лінгвістичний (функційний) аспект – фонологія.

Фонологія (грец. *phone* – „звук” і *logos* – „учення”) – розділ мовознавства, що вивчає фонемний склад мови і його реалізацію у звуках мовлення.

Об'єктом фонології традиційно називають фонему.

Фонеми – мінімальні фонетичні одиниці мовної системи, які, об'єднуючись у процесі мовлення в різноманітні комбінації, утворюють при цьому значущі одиниці мови (слова, морфеми) і водночас служать засобом їх розпізнавання й розрізнення.

До **функцій фонем** належать:

- 1) **конститутивна (утворювальна)**: фонеми служать за матеріал, з якого утворюються морфеми і слова;
- 2) **ідентифікаційна (ототожнювальна)**: засіб розпізнавання й ототожнення мовних одиниць;
- 3) **дистинктивна (розрізнявальна)**: фонеми постають засобом розрізнення слів.

Голосні – фонеми, в основі яких лежить музичний тон з незначною домішкою шуму, утворений при розкритому мовному каналі внаслідок коливань і подальшої модифікації цих коливань у надгортанних порожнинах. Традиційно вважають, що в українській мові **6 голосних фонем**: /a/, /i/, /и/, /e/, /y/, /o/.

При артикуляції голосних фонем встановлюється положення язика. Кінчик, середина язика або задня його частина можуть просуватися в ротовій порожнині в різних напрямках: по горизонталі й по вертикалі. Із цим пов'язані поняття *ряду* й *піднесення (підняття)*.

Класифікація голосних фонем

Піднесення / ряд	Передній	Середній	Задній
Високе	і		у
Високо-середнє	и		
Середнє	е		о
Низьке			а

За участю губ голосні фонеми поділяються на лабіалізовані (або огублені) – /o/, /y/ і нелабіалізовані (або неогублені) – (/i/, /и/, /e/, /a/).

Система голосних називається **вокалізмом**.

Приголосні – це фонеми, при утворенні яких видихуваний струмінь повітря натрапляє в ротовій порожнині на різні перепони, створювані мовними органами. В українській мові виділяють **32 приголосні фонеми**.

Приголосні фонеми традиційно класифікують за кількома ознаками:

1. **За участю шуму й голосу** приголосні фонери поділяються на шумні (/б/, /п/, /ф/, /т/, /т'/, /д/, /д'/, /с/, /с'/, /ш/, /з/, /з'/, /ж/, /ц/, /ц'/, /ч/, /дз/, /дз'/, /дж/, /к/, /г/, /х/, /г/) і сонорні (/м/, /в/, /й/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /л/, /л'/). Серед шумних виділяють дзвінкі і глухі. 22 шумні приголосні становлять 11 **корелятивних** пар (це пара фонем, що відрізняються лише однією ознакою), тому їх називають парними (не має пари тільки фонема /ф/).
2. **За активним мовним органом (місцем артикуляції)** приголосні фонери поділяють на губні (/б/, /п/, /в/, /м/, /ф/), язикові (передньоязикові (/т/, /т'/, /д/, /д'/, /с/, /с'/, /ш/, /з/, /з'/, /ж/, /ц/, /ц'/, /ч/, /дз/, /дз'/, /дж/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /л/, /л'/), середньоязикову (/й/), задньоязикові (/к/, /х/, /г/), глоткову (/г/).
3. **За способом творення** приголосні фонери розділено на 5 груп: проривні (або зімкнені) (/п/, /б/, /т/, /т'/, /д/, /д'/, /к/, /г/); щілинні (або фрикативні) (/ф/, /с/, /с'/, /з/, /з'/, /ж/, /ш/, /х/, /г/); зімкнено-прохідні (/м/, /н/, /н'/, /л/, /л'/); дрижачі, або вібранти (/р/, /р'/); африкати (або злиті) (/ц/, /ц'/, /дз/, /дз'/, /ч/, /дж/).
4. **За палатальністю (м'якістю)** приголосні фонери поділяють на тверді і м'які.
5. **За акустичними властивостями** в системі приголосних виокремлюються **свистячі** (/з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /дз/, /дз'/) та **шиплячі** (/ш/, /ч/, /ж/, /дж/) фонери.

Фонема як функціональна одиниця матеріалізується в звуках. Однак *фонема* й *звук* – різні величини. Відмінність між фонемою і звуком полягає в тому, що:

- 1) *фонема* – *соціальне явище*, тобто це те спільне в звуці, що робить його впізнаним незалежно від особливостей його вимови різними людьми; *звук* – *індивідуальне явище*;
- 2) *фонема* – *мовна одиниця*; *звук* – *мовлення*;
- 3) *фонема* – *абстрактна одиниця* (вона існує в уяві мовців); *звук* – *конкретна одиниця*, фізичне явище, яке сприймається на слух і може бути записане на магнітну стрічку;
- 4) *фонема* – *величина стала*; *звук* – *величина залежна*;
- 5) кількість звуків практично не обмежена, кількість фонем

обмежена;

б) в *одному звукові* можуть збігатися *дві фонем*.

Фонема може бути реалізована без змін або з певними варіаціями.

Інваріант фонем, або **головний** вияв фонем, – це реалізація фонем, на яку не діють ніякі чинники.

Варіанти фонем, або **алофони**, – це видозміни фонем, які не впливають на смисл слова, не утруднюють його сприймання.

Розрізняють основні 2 варіанти фонем:

1) **позиційний**: вияв фонем, який залежить від **позиції** фонем в слові (наприклад, ненаголошені фонем /e/ та /и/ у вимові наближуються одна до одної);

2) **комбінаторний**: звуковий вияв фонем, який залежить від звукового оточення (найчастіше в комбінаторних варіантах виявляються завжди тверді фонем перед [і] та графічно я).

Фонетична транскрипція – особлива система знаків, яка забезпечує найповнішу відповідність між вимовою й написанням. В українській мові в основу фонетичної транскрипції покладено знаки (букви) українського алфавіту, але деякі букви з алфавіту вилучено (я, ю, є, ї, щ), а деякі залучено з інших.

Вимоги фонетичної транскрипції такі:

1. Запис фонетичною транскрипцією беруть у квадратні дужки [].

2. Великі букви в транскрипції не використовують.

3. Кожному звукові має відповідати тільки один знак (тобто одна буква), тому не можна використовувати у фонетичному записі української мови зокрема такі букви, як щ та ї, адже вони служать для передачі двох звуків [шч], [йї].

4. Для відтворення додаткових відтінків, властивих різним звукам, уживається система діакритичних (грец. „розрізнявальний”) надбуквених, міжбуквених позначень. Діакритичні знаки в українській транскрипції використовують на позначення малої (/) і великої паузи (//), словесного наголосу(‘), м’якості (знак *акут* – ‘), напівпом’якшення, пом’якшення (знаком *апострофа* – ‘), подовження приголосних звуків (:), нескладотворчого характеру приголосних (ѣ, ї), наближення голосних звуків (и^е, е^и, о^у).

Фонематична транскрипція – запис, який передає фонемний склад слів. Фонематичну транскрипцію беруть в скісні дужки: /вода/. Вона не збігається з фонетичною транскрипцією, оскільки не передає вимовлені реальні звуки, а лише їхні інваріанти – фонеми.

Зразок:

Сонце щодня сходило з-за гори, велике, чисте, сліпуче. Тоді викочувалося в таку небесну висоту, що видавалося зовсім маленькою кулькою. Але чомусь пекло звідти так несамовито, що навіть само ніби чорніло від власного жару. Вигорівши за день, вигасало, розпліскувалося малиновим колом, поволі зсувалося з неба й тануло в завороті Дніпра десь за піщаними горбами (П. Загребельний).

Фонематична транскрипція

/ 'сонце шчод'н'а с'ходило зза го'ри / ве'лике / 'чисте / сл'іпуче // тод'і ви'кочувало'с'а в та'ку не'бесну висо'ту / шчо вида'вало'с'а 'зовс'ім ма'лен'койу 'кул'койу // але чо'мус' пек'ло з'відти так несамо'вито / шчо 'навіт' са'мо н'іби чор'н'іло від в'ласного 'жару // 'вигор'івши за ден' / вигасало / розпл'іскувало'с'а малиновим 'колом / по'вол'і зсу'вало'с'а з 'неба й 'тануло в заво'рот'і дн'іп'ра дес' за піш'чаними гор'бами //

Фонетична транскрипція

['сонце шчод'н'а с'ходи'ло з:а го'ри / ве''лике / 'чисте / с'л'і'пуче // тод'і ви'кочувало'с'а ў та'ку не''бесну ви'со'ту / шчо ви'да'вало'с'а 'зоўс'ім ма'лен'койу 'кул'койу // але чо''мус' пе''кло з'в'ідти так не'само'вито / шчо 'нав'іт' са'мо н'іби чо'р'н'іло в'ід в'ласного 'жару // 'вигор'іўши за ден' / ви'гасало / розпл'іскувало'с'а малиновим 'колом / по'вол'і зсу'вало'с'а з 'неба і 'тануло ў заво'рот'і д'н'іп'ра дес' за п'іш'чани'ми гор'бами //]

ОРФОЕПІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Суспільне значення орфоепічних норм.
2. Вимова голосних звуків.
3. Вимова приголосних звуків.
4. Закономірності сполучуваності звукових одиниць.
5. Спрощення в групах приголосних.

6. Засоби милозвучності в українській мові.

Поняття *орфоенія* виникло в процесі осмислення звукової організації національної мови. Воно відображає передусім її фонетичну систему, тобто звуки мови, їхню якість і зміни в певних фонетичних умовах – залежно від позиції або впливу сусідніх звуків. Уперше термін *орфоенія* в українській лінгвістиці вжив український мовознавець Петро Горещкий (1888 – 1927) у праці „Про правовимову або ортоенію літературної мови” (1929).

Орфоенія (грец. *правильний і мова, слово*) – 1) система норм літературної мови, що охоплює правила вимови звуків, звукосполучень у мовленнєвому потоці, наголошування слів, а також інтонування; 2) розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови.

Голосні звуки найчіткіше виявляються в ізольованій вимові або в наголошеній позиції після твердого приголосного. Приголосні звуки виразно вимовляються між голосними, на початку слова перед голосним. В інших позиціях вони характеризуються певними особливостями в своєму конкретному виявленні, тобто утворюють фонетичні варіації. У групах приголосних у потоці мовлення відбуваються асимілятивно-дисимілятивні зміни, спрощення. Зміна якості приголосного при цьому залежить від темпу мовлення та позиції.

Оволодіння нормами літературної вимови є невід’ємною частиною культури мовлення. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови є загальнообов’язковими: їх повинен дотримуватися кожен, хто говорить українською мовою, оскільки нормативність забезпечує адекватне сприйняття висловленого, полегшує процес спілкування. Літературна вимова дає співрозмовникам змогу зосереджувати увагу на змісті висловлення, не відволікатися від нього у зв’язку з незвичним, ненормативним звучанням.

Основні правила вимови голосних:

1. Усі голосні під наголосом вимовляють чисто, виразно.
2. У ненаголошеній позиції [a], [y], [i] вимовляються чітко, тобто як і в сильній позиції: *прямий* [пр’а’мий], *людина* [л’у’дина], [л’іс].

3. Ненаголошені [е] та [и] часто взаємно зближуються: [е^и], [и^е]: *несемо* [не^{се}"мо], *зима* [зи^е"ма]. У закінченнях [и] та [е] вимовляються чітко.
4. Звук [і] на початку слова (на місці давнього [и] та в суфіксі -ін) злегка наближується до [и]: *інший* [і^и"нший].
5. [о] в ненаголошеній позиції перед складом з наголошеним [у] або [і] наближується до [у]: *союз* [со^у"йуз], *могутній* [мо^у"гут'н'іі].

Основні правила вимови приголосних:

1. Дзвінки приголосні в кінці складу і слова не оглушуються, глотковий [г] у середині слова в позиції перед глухим помітно оглушується й вимовляється як задньоязиковий [х]: *нігті* [н'іхт'і].
2. Глухі приголосні перед дзвінками вимовляються дзвінко: *молотьба* [молод^т"ба], *вокзал* [вог^т"зал].
3. Усі приголосні перед голосним [и] та здебільшого перед [е] вимовляються твердо: *тихо* [т^х"тихо], *село* [се^л"ло], *хитрий* [х^т"хитрий].
4. Губні, шиплячі, задньоязикові вимовляються твердо, перед /і/ – напівпом'якшено, пом'якшено – у деяких словах, наприклад, *бюджет* [б^у"уджет], *збіжжя* [з'б^у"іж'а] тощо.
5. Передньоязикові перед наступним м'яким приголосним або перед /і/ вимовляються м'яко: [с'іл'].
6. Приголосні /з/, /ц/, /с/ у прикметникових суфіксах вимовляються м'яко, наприклад, [каў^у"каз'кий].
7. У вимові розрізняють африкати *дж* і *дз* (наприклад, *джерело*, *дзеркало*) та окремі звуки (коли вони належать до різних морфем: *під-живляти*, *над-земний*).
8. Унаслідок різних асимілятивних процесів окремі сполучення приголосних зазнають у вимові значних змін:
 - дієслівні сполучення -*шся*, -*жся*, -*ться* вимовляються відповідно як [с':], [з'с'], [ц':];
 - у формах іменників сполучення -*жц*-, -*шц*-, -*чц*- перед /і/ також зазнають змін: у *книжці* [у к'низ'ц'і], на *плящі* [на п'лас'ц'і], на *тачці* [на 'тац':і].

У процесі функціонування звуки змінюються. Одна з поширених змін називається асиміляція.

Асиміляція (лат. *assimilatio* – „уподібнення”) – взаємне пристосування (уподібнення) приголосних звуків один до одного в потоці мовлення. Асиміляція виникає тоді, коли стикаються звуки різної характеристики: приголосні дзвінки і глухі, м’які і тверді, шиплячі і свистячі тощо, наприклад, у слові *співати*, звук [с] стає м’яким під впливом напівпом’якшеного [п’].

Види асиміляції розрізняють за трьома ознаками:

1. Залежно від **напрямку дії**:

– **прогресивна асиміляція**: попередній звук впливає на наступний, уподібнюючи його, наприклад, староукр. *бъчела* – сучасне *бджола*, староукр. *житъє* → *життє* → *життя*;

– **регресивна асиміляція**: наступний звук впливає на попередній, уподібнюючи його (*принісиши* /при'ні'сиши/ [при'ні'ш:и], *молотьба* /молот'ба/ [молод'ба]).

2. За **результатом** (наслідком):

– **повна асиміляція**: звук, що зазнає впливу, ототожнюється повністю (*колеться* /колет'с'а/ [коле'ц'а]);

– **часткова асиміляція**: звук уподібнюється лише за однією чи двома ознаками (наприклад, м’якість, *пісня* /пісн'а/ [п'іс'н'а]).

3. За **характером дії**:

– асиміляція за **дзвінкістю**: може бути в межах одного слова або на межі двох слів, коли наступний дзвінкий приголосний впливає на попередній глухий, який звучить також дзвінко: *боротьба* [бород'ба], *ось де* [оз' де];

– асиміляція за **глухістю**: на відміну від глухих приголосних, дзвінки виявляють незалежність і зберігають дзвінкість у багатьох позиціях; тільки в словах типу *вогко*, *легко*, *нігті*, *кігті* звук [г] оглушується до [х]: [вохко], [лехко], [н'іхт'і], [к'іхт'і];

– асиміляція за **місцем і способом творення**: виявляється в тому, що взаємоуподібнюються зубні свистячі [з] і [с], шиплячі [ж] і [ш], а також близькі до них [дж] – [дз] – [ц] – [ч]: *учишся* [уче'с':а], *коротший* [ко'рочшій];

– асиміляція за **м’якістю**: м’які приголосні впливають на тверді і пом’якшують їх; асимілюватися за м’якістю можуть тільки 8 приголосних ([д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц], [дз]) перед наступним м’яким приголосним: *сьогодні* [с’о’год’н’і], а останні чотири (свистячі) – і перед пом’якшеними й напівпом’якшеними:

свято [с'в'ато]. Але перед наступним м'яким можуть не пом'якшуються, якщо приголосні перебувають на межі морфем (*розсіяти* [ро'з'с'ійати], *підняти* [п'ідн'імати]).

Дисиміляція (лат. *dissimilatio* – „розподібнення”) – зворотний процес асиміляції, при якому два однакових звуки заступаються артикуляційно близькими (*хто* ← *къто*: два проривні). Умовою виникнення дисиміляції стає трудність вимови однакових чи близьких за певною характерною ознакою звуків. Значно поширеніше, ніж у літературній мові, явище дисиміляції в діалектному і просторічному мовленні: *транвай*, *ланпа*, *дохтор*, *фрухти* тощо.

Дисимілятивними процесами завершується процес утворення вищого ступеня порівняння окремих прикметників (*кращий*: *красьший* → *крашший* → *крашчий* (*кращий*); *нижчий*: *низьший* → *нижший* → *нижчий*).

Дисиміляція порівняно з асиміляцією спостерігається значно рідше.

Часто при відмінюванні або утворенні слів виникає не властивий українській мові, важкий для вимови збіг приголосних. У таких групах відбувається спрощення.

Спрощення – звільнення від одного із приголосних на місці виникнення їх збігу у вимові, а іноді й на письмі. Спрощення в групах приголосних також зумовлюється характером звукосполучень приголосних, темпом мовлення та іншими факторами.

Виділяють **три групи** спрощень:

1. Спрощення, що закріплюються правописом, наприклад, [жн] ← [ждн]: *тиждень* – *тижневий*; [зн] ← [здн]: *виїзд* – *виїзний*.

2. Спрощення, що охоплюють в усному мовленні всі випадки, а на письмі в деяких словах не передаються: [сн] ← [стн]: *чесний* (хоча *честь*), *корисний* (хоча *користь*), але в словах іншомовного походження типу *компостний*, *баластний*, *контрастний* тощо всупереч вимові пишуться неспрощені групи приголосних.

3. Спрощення, які відбиваються лише в усному мовленні й не позначаються на письмі: *студентський*, *студентство*,

агентство. Як правило, це слова із суфіксами *-ськ-*, *-ств-*, утворені від іншомовних лексем.

Для української мови характерна евфонічність, або милозвучність. Цю її ознаку помітив ще у XIX ст. філолог, етнограф Ізмаїл Срезневський (1812 – 1880). Учений зазначав, що українська мова – це мова поетична, музикальна, живописна.

Евфонія (грец. *eu* – „добре” і *phone* – „звук”) – здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, створення звукових образів у висловлюванні.

Під милозвучністю мови український мовознавець Іван Огієнко (1882 – 1972) розумів її стремління до найбільшої простоти й легкості висловлювання. Гнучкість мови учений уважав першою ознакою її милозвучності.

Більшість засобів милозвучності української мови стали нормативними й використовуються кожним мовцем незалежно від стилістичного забарвлення тексту.

До **засобів евфонії** належать:

а) **спрощення** в групах приголосних;

б) **вставні голосні**: для полегшення вимови часто між приголосними вставляють голосні [о], [е]: *вихор*, *капель* замість *вихр*, *каплъ*;

в) **протеза**, тобто приставляння звука на початку слова; приставними бувають [і], [в], [г]: *іржа*, *вівця*, *гайда*;

г) **евфонічні чергування**: уникнення збігу голосних або приголосних забезпечується чергуваннями *у – в*, *і – й*.

Евфонічні чергування відбуваються за таких умов:

– якщо перше слово закінчується на приголосний і друге починається приголосним, то між ними вживаються [у], [і]: *забіг у школу*, *пам'ять і серце*;

– якщо перше слово закінчується на голосний і друге починається з голосного, то вживають **в**, **й**: *росла в Одесі*, *Ольга й Андрій*;

– на початку слова **q** після паузи перед приголосним уживається [у]: *учора*; *це було... у Києві*, а перед голосним – [в]: *в очах*;

– незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними [в], [ф], а також перед звукосполученнями [лв], [св],

[тв], [хв] уживається [у]: *сидимо у вагоні, бачила у фільмі, живе у Львові, одягнена у хвою.*

Не відбувається чергування [у] – [в]:

– у словах іншомовного походження: *уран, університет, увертюра, ультиматум;*

– у власних іменах: *Удовенко, Врубель, Владивосток;*

– у словах, що вживаються тільки з [у] або лише з [в]: *взаємини, власний, властивість; увага, ударник, умова, установа.*

Чергування [і] – [ї] не відбувається:

– при зіставленні понять: *війна і мир;*

– перед словом, що починається звуком [й]: *Ольга і Йосип;*

– після паузи: *Щось таке бачить око, і серце жде чогось.*

Милозвучність української мови досягається різними мовними засобами, включаючи фонетичні, зокрема рівномірний розподіл голосних і приголосних звуків у потоці мовлення. Українська мова прагне уникати складних для вимови звукосполучень, тому їй не властиве поєднання кількох голосних чи приголосних звуків. Із метою досягнення милозвучності вживають варіанти префіксів, прийменників, сполучників тощо.

ЧЕРГУВАННЯ ФОНЕМ

План

1. Типи чергувань.
2. Чергування голосних фонем.
3. Чергування приголосних фонем.

При морфемному аналізі виділяють значущі частини слова – морфеми. Порівнюючи форми того самого слова або спільнокореневі слова, часто спостерігаємо зміни у звуковому складі морфеми, що спричинено чергуваннями.

Чергування фонем – зміна варіантів фонем або однієї фонемі іншою під час словотворення чи словозміни.

Деякі зі змін відбуваються з фонетичних причин, адже вони зумовлені закономірностями, що діють у сучасній українській літературній мові та є фонетичними нормами: наприклад, у словах, *бродити – бродить* чергуються фонемі /д/ і /д'/, реалізація яких безпосередньо зумовлена позицією відповідно перед *и* та *і*;

у словах *ніготь* і *нігті* чергуються головний варіант фонему та його алофон у позиції перед глухим приголосним – [г] і [х].

Такі чергування називають **фонетичними**, або **позиційними**, – звукові зміни в процесі словотворення чи словозміни у фонемному полі однієї фонему, спричинені певними фонетичними умовами, які діють у сучасній українській мові. Фонетичні чергування ще називають **живими**, оскільки вони й нині підтримуються позицією відповідної фонему.

Але в сучасній українській літературній мові доволі багато змін полягають у заміні однієї фонему іншою, що не мотивується фонетичними умовами. Їх вивченням займається граматика.

Граматичні чергування фонем – зміни фонем, незалежні від фонетичних умов у фонемному складі морфем, які полягають у заміні однієї фонему іншою, а також сполукою, фонемним нулем і постає одним із морфологічних засобів мови в галузі формотворення та словотвору.

Фонетичні (позиційні) і граматичні чергування не можна роз'єднувати, оскільки сучасні граматичні чергування не були споконвічно такими, а виникали в минулому як фонетичні, позиційно зумовлені звукові зміни й відбивали такі закономірності звукової системи мови, які в сучасній мові не діють. Через те їх називають **історичними**.

Наука, що займається вивченням чергувань, називається **морфонологія**.

Найпоширеніші чергування голосних фонем:

1. Чергування /о/, /е/ з /і/ – специфічно українське чергування, яке іншим слов'янським мовам не властиве. Воно пов'язане зі структурою складу: голосна /і/ буває у закритому складі, а /о/ та /е/ – у відкритому: *дім* – *дому*, *віл* – *вола*.

Основні відхилення від правил чергування:

- 1) у групах -ор-, -ов-, -ер-, -ро-, -ло-, -ре-: *горб*, *вовк*, *смерть*, *кров*, *хрест* тощо;
- 2) у деяких суфіксах: *малес-еньк-ий*, *учи-тель*; уживання /і/ та /е/ в суфіксах -інн(я), -енн(я) залежить від акцентуації: під наголосом уживаємо /і/ (*ходіння*, *плетіння*), а в ненаголошеній позиції – /е/ (*збагачення*, *збільшення*);
- 3) у запозичених словах: *том*, *порт*, *студент*;

- 4) у переважній більшості слів з повноголоссям -оро-, -оло-, -ере-, -еле- між приголосними: *солод, подорож, берег, велетень*, але *голів, корів* тощо;
- 5) у складних словах із складотворчою частиною -вод, -воз, -нос, -роб: *діловод, паровоз, водонос, хлібороб*;
- 6) унаслідок аналогії: *дзвінок*, бо *дзвінка, дзвінку, дзвінком* тощо.

2. Чергування /о/, /е/ з фонемним нулем: *садок – садка, вітер – вітру*.

3. Чергування /е/ з /о/ після шиплячих та /й/: *женити – жонатий, шести – шостий*.

Основні випадки порушення чергування:

- 1) за аналогією до інших форм того ж слова (наприклад, в іменниках *бджолі, жоні, на чолі, у пионі* /о/ на місці /е/ виникло під впливом тих форм, у яких /е/ в /о/ перейшло закономірно (*бджола, жона, чоло, пионо*);
- 2) лабіалізація /е/ відбулася перед наступним м'яким приголосним у супереч закономірності:
 - в іменниках жіночого роду із суфіксом -ість: *свіжості, більшості*;
 - у формах Р. в. та О. в. однини прикметників (займенників, числівників) жіночого роду: *дужої, кращої, першої, вашої* (під впливом *дорогої, крутої* тощо);
 - у дієприкметниках і прикметниках завжди постає суфікс -ен-: *знеможений, висушений, печений* (за аналогією до *ухвалений, проведений*); у прикметникових суфіксах -ев, -ов уживаємо /є/ під наголосом, а /о/ – в ненаголошеній позиції: *рожевий, овочевий*, але *дощовий, крайовий*;
 - немає лабіалізації в іншомовних словах: *джем, сюжет, торшер, шеф* тощо.

4. Чергування звукосполучень /ри/, /ли/ і /ро/, /ло/, /ре/, /ле/ охоплює невелику кількість слів в українській мові: *дривітня – дрова, бриніти – бренькіт*.

До найдавніших чергувань голосних також належать:

/о/ – /а/: ломити – ламати, гонити – ганяти;
/е/ – /і/: гребти – загібати; летіти – літати;
/е/ – /о/: везти – возити; брести – бродити;
/і/ – /а/: сідати – садити, лізти – лазити;

/a/ – /y/: *в'язати – вузол, трясти – трусити.*

До чергувань пізнішої доби належать ті, що відбуваються в дієслівних основах та в похідних віддієслівних утвореннях: /e/ – /o/ – /i/ – /и/ – **фонемний нуль**: *беру – збори – збір – збирати – брати.*

Чергування приголосних фонем поділяють на чотири групи:

- 1) **чергування фонем, що протиставляються за місцем і способом творення**: *козак – козаче – козацький, пастух – пастуше – пастусі, друг – друже – друга; збудити – збуджу, котити – кочу, мазати – мажу, писати – пишу, їда – їсти, плету – плести;*
- 2) **чергування твердих фонем з парними м'якими**: *застилати – застелю, боротися – борюся, висота – висоті, гроза – грозі, лазити – лазь;*
- 3) **чергування фонемі із сполученням двох фонем** (/б/ – /бл'/ – /бй'/; так само з фонемами /п/, /в/, /м/, /ф/): *робити – роблю, ловити – ловлю, пити – п'ю [пйу], імені – ім'я [ім'йа];*
- 4) **чергування однієї приголосної фонемі із сполученням двох таких самих (подвоєних) фонем**: *піч – піччу, заняття – занять, роздоріжжя – роздоріж.*

Найпоширенішими чергуваннями приголосних є такі:

г – з – ж: *нога – нозі – ніженька;*
к – ц – ч: *рука – руці – рученька;*
х – с – ш: *вухо – у вусі – вушко;*
д – дж: *садити – саджу;*
зд – жд: *їздити – їжджу;*
т – ч: *платити – плачу;*
ст – шч: *захистити – захищений;*
д – ж: *уродити – урожай;*
д – ст: *ненавидіти – ненависть;*
б – бл': *губити – гублю;*
п – пл': *ліпити – ліплю;*
в – вл': *ловити – ловлю;*
м – мл': *ломити – ломлю;*
ф – фл': *графити – графлю.*

Зміни приголосних при додаванні суфіксів -ськ-, -ств.
При творенні слів за допомогою суфіксів -ськ-, -ств- приголосні на стику твірної основи й суфікса можуть зазнавати різних змін:

- **г, з, ж + с = з:** Кривий Ріг – криворізький, Кавказ – кавказький, Париж – паризький;
- **к, ц, ч + с = ц:** козак – козацький, купець – купецтво, ткач – ткацтво;
- **х, с, ш + с = с:** чех – чеський, Одеса – одеський, товариш – товариство.

Винятки: *баски – баскський, тюрки – тюркський, Мекка – меккський, казах – казахський, Ла-Мани – ла-маниський, Дамаск – дамаський.*

Якщо твірна основа закінчується на *д* або *т*, то у вимові відбуваються зміни, які, проте, на письмі не позначаються: *солдат – солдатський, люди – людство.*

Якщо в кінці твірної основи після приголосного стоїть суфікс *-к-*, то при творенні прикметника на *-ськ(ий)* цей суфікс випадає: *Каховка – каховський.*

ГРАФІКА ТА ОРФОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Створення і вдосконалення писемності: науки, що вивчають письмо.
2. Типи письма.
3. Графіка і алфавіт.
4. Орфографія: принципи орфографії, дискусія навколо українського правопису.

Як засіб спілкування мова виникла у звуковому вияві й у такому вигляді існувала й змінювалася протягом тривалого часу. Звукова мова й письмо як система умовних графічних знаків, використовуваних для передачі повідомлень іншим людям, почали своє існування не водночас. Письмо виникло на високому щаблі історичного розвитку людства, а саме – у період розкладу первіснообщинного ладу й виникнення класового суспільства й держави.

Письмо – допоміжний засіб спілкування на віддалі й закріплення мови в часі, засіб, який позначає ті або ті елементи

повідомлення (слова, склади, звуки) начертальними знаками чи зображеннями. Його небезпідставно називають **начертальним, графічним**.

Відповідно до того, які елементи мови (цілі повідомлення, окремі слова, склади чи звуки) передаються знаками, установлюють чотири основні типи письма:

1. **Піктографічне** (від лат. *picto* – „малюю”), або **малюнкове**; його ще називають піктографією. У піктографічному письмі кожен його зразок становить „оповідання в малюнках”. **Піктограми** (знаки, які застосовуються в піктографічному письмі) розшифровуються незалежно від передачі їх звуковою мовою. Вони зрозумілі людям, що говорять різними мовами, адже малюнки передають лише зміст повідомлення, але не відображають мовні одиниці (звуки, склади, слова). Див. „Муки творчості”:

2. **Ідеографічне** (від грец. *ideo* – „ідея, поняття”) письмо, або **ідеографія**, становить досконаліший тип письма. Воно розвивалося на ґрунті піктографії й стало наслідком перетворення малюнків на умовні знаки, символи, у яких губиться зв'язок малюнка з конкретним предметом. Наприклад, зображення піраміди сприймається не як піраміда, а як символічне відтворення Єгипту. Тому ідеографічне письмо називають ще **символічним**. Воно здатне передавати те, що наочно не існує, як-от абстрактні поняття.

3. **Складове, або силабічне** (від грец. *syllabē* – „склад”), письмо становить один з різновидів *фонографії* (від грец. *phōnē* – „звучання” і *graphō* – „пишу”). Фонографія передає мову в її фонетичному оформленні, при якому графічний знак постає носієм не значення, а звучання. Складовим письмо називається тому, що його знаки передають цілі склади, тобто сполучення приголосних і голосних. На відміну від ідеографічного письма, у якому ідеограми виражають відповідні поняття, у складовому письмі силабограми служать для передачі певного складу в будь-якому багатоскладовому слові.

4. **Буквено-звукове письмо** – другий різновид фонографії (інакше – **літерно-звукове** або **алфавітне**: *alfavit* (від грец. *alpha* і *bēta* – назви перших двох букв грецької азбуки). В алфавітному письмі графічний знак служить для передачі окремих звуків – приголосних чи голосних. Алфавітне письмо поділяють на консонантне, знаки якого передають тільки приголосні звуки, і консонантно-вокалізоване, знаки якого передають і приголосні, і голосні звуки. Як стверджують учені, поява буквено-звукового письма була логічним розвитком складового.

Перелічені типи письма не існували й не існують у чистому вигляді. У піктографічному письмі були елементи ідеографії. Ідеографія не позбавлена елементів малюнкового письма, а в окремих випадках має ознаки складового письма. Не буває чистого і буквено-звукового письма. Наприклад, серед букв алфавіту української мови поряд з фонограмами, що передають один звук (*а, б* та ін.), є ряд знаків-силабограм (*я, ю, є, ї*), що відтворюють цілий склад: *яма, юнак, моє, їй* (вим. [йа-ма], [йу-нак], [мо-йе], [йй-йй]). Відтворення на письмі звуків і складів регулюється правописом.

Графіка (від грец. *graphikos* – „письмовий, намальований, зображений”) – це розділ науки про письмо – граматологію, який вивчає різні системи вироблених протягом історії письмових або друкованих знаків, особливості їх форм, систему додаткових (розпізнавальних, діакритичних) позначок.

Алфавіт (або **азбука** – від перших двох букв старослов'янської мови – „аз” і „буки”, або **абетка** – власне українська назва азбуки, утворена за називанням перших двох букв

алфавіту (а, бе)) становить сукупність розташованих у певному порядку букв, що вживаються для запису відповідної мови. Термін **алфавіт** застосовують для називання фонограм, тобто знаків, що передають звучання слів, а не відтворюють поняття або повідомлення, як це досягається за допомогою ідеограм і піктограм.

Алфавіти мов нараховують невелику кількість букв. В українському алфавіті їх 33, у російському – 33, у польському – 32.

Головна вимога алфавіту – досягти відповідності між буквами і звуками. Цьому критерію не відповідає жоден алфавіт, адже букви алфавіту тієї самої мови можуть виконувати різні функції. Крім однозначних, що позначають лише один звук (укр. *і, а*), бувають двозначні, тризначні букви, які служать для передачі двох, трьох звуків, як-от в українській мові, у якій букви *я, ю, є* в одних випадках позначають два звуки [йа], [йу], [йє], в інших – один звук [а], [у], [е] і вказують на м'якість попереднього приголосного звука: *моя; сядь, лє*.

Оскільки в алфавітах жодної мови немає повної відповідності між вимовою і написанням, виникає потреба у створенні правил написання слів, які б визначали єдині норми передачі на письмі звуків, їхніх сполучень і тим самим полегшували письмове спілкування.

Єдині правописні норми встановлює **орфографія** (від грец. *orthos* – „правильний” і *graphō* – „пишу”) – відділ практичного мовознавства, що визначає правила написання слів, їхніх частин, а також поєднання кількох слів в одне. Орфографія має велике практичне значення, оскільки сприяє кращому взаєморозумінню людей, які здійснюють спілкування за допомогою писемної форми мови.

Правила орфографії всіх мов з буквено-звуковим письмом пов'язані, крім звукової сторони мови, з її морфологічною структурою, семантикою, етимологією й історією. У зв'язку з цим орфографії мов з буквено-звуковим письмом ґрунтуються на таких принципах: фонетичному, морфологічному, історичному (або традиційному) і принципі диференційного написання слів.

За **фонетичним принципом** слова слід записувати так, як вони вимовляються і чуються: *дошка, ручка*.

Основна вимога **морфологічного принципу** – дотримуватися написання тієї самої частинки слова незалежно від її позиції в слові, що викликає зміну її звукового складу, наприклад, у корені слова *село* завжди слід писати букву *е*.

За **історичним, або традиційним**, принципом зберігаються старі написання, які не відповідають ні фонетичним, ні морфологічним змінам, що сталися в однотипних словах, і які не підлягають сучасним правилам написання слів. Так, слово української мови *священний* пишеться з двома *н* за традицією, тобто так, як колись писалось. Подвоєне написання *н* у нього жодним правилом сучасної орфографії української мови визначити не можна.

Принцип **диференційного** написання слів передбачає різне написання слова залежно від контексту. На ньому ґрунтується, наприклад, уживання великої і малої літери у словах власних і загальних назв (*Орел* – *орел*), написання закінчень родового відмінка (*органа* („частина організму”) – *органу* („установи’’)).

Немає жодної мови, орфографія якої була б побудована лише на одному принципі. У кожній орфографії застосовуються різні принципи, один чи два з яких можуть бути провідними. Українська орфографія ґрунтується здебільшого на фонетичному й морфологічному принципах.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ПОНЯТТЯ СЛОВА ТА ЛЕКСЕМИ

План

1. Лексикологія як наука про слово.
2. Слово як одиниця мовної системи. Поняття лексеми.
3. Лексичне значення слова.
4. Поняття моносемії.
5. Полісемія. Типи багатозначності.
6. Прямі та переносні значення. Основні типи переносних значень слів.

Лексикологія (грец. „словниковий” і „вчення”) – розділ мовознавства, що вивчає семантичну структуру слова, системні відношення між словами, їхню стилістичну диференціацію, а також словниковий склад мови.

Предметом дослідження лексикології є:

1) лексична семантика: відношення лексичного значення і поняття, структура лексичного значення, семантична структура слова;

2) системні відношення між словами як лексико-семантичними одиницями: синонімічні, антонімічні, паронімічні, омонімічні;

3) стилістичні аспекти лексичних одиниць: загальномовна стилістична диференціація лексики;

4) словниковий склад конкретної мови: походження й становлення словникового складу, зміни в ньому в процесі розвитку мови, взаємодія з іншими мовами на лексико-семантичному рівні;

5) фразеологізми: природа і сутність фразеологічних одиниць, закономірності їхнього функціонування в мовленні, зв'язки фразеологізмів зі словами, словосполученнями та реченнями, творення фразеологізмів тощо;

6) терміни: особливості утворення термінів, уніфікування термінології певної галузі.

У мовознавстві існує понад 70 визначень **слова**. Ще давньогрецький філософ, граматист, представник александрійської школи Діонісій Фракійський (прибл. 170 – 90 до н. е.) уважав слово найменшою частиною зв'язного мовлення.

Традиційно вважають, що **слово** – найменша самостійна, вільно відтворювана в мовленні, структурно-функціональна і значеннєва одиниця мови, що вказує на пізнані елементи дійсності.

Слово стоїть вище від морфем (мінімальних значущих частин), але нижче від словосполучень і речень, адже для слів характерна відтворюваність, а словосполучення й речення ми створюємо кожного разу наново.

В українській мові слова з погляду їхнього значення поділяють на 3 групи: **повнозначні (самостійні)**, **неповнозначні (службові)** та **вигуки**. Тільки повнозначні виконують номінативну

функцію. Службові виражають відношення між повнозначними, а вигуки постають емоційними сигналами. Усі слова, крім вигуків, виконують у мовленні номінативну функцію. Вона полягає в називанні пізнаних реалій дійсності.

Поняття **слово** вживається для позначення не тільки мовної одиниці, а й одиниці мовлення, що зумовлює незручності. Тому одиницю мови ще називають **лексемою**.

Лексема (грец. „слово, мовний зворот”) – слово у сукупності всіх його форм і значень, яке є одиницею мови.

Лексичне значення слова – специфічно мовне відображення дійсності, його коротка характеристика, мінімальний набір найбільш характерних ознак. Значення слова змінюється в результаті набуття досвіду в процесі пізнання об'єктивної дійсності.

Лексичне значення має складну структуру: воно поділяється на семантичні елементи, які називають семами. **Сема** – найменша семантична одиниця. Наприклад, значення слова *стіл* в одинадцятитомному „Словнику української мови” подане так: „Вид меблів у вигляді горизонтально укріпленої на ніжках широкої дошки, на яких розміщують різні предмети”. Цей опис можна подати у вигляді окремих семантичних елементів: 1) „меблі”, 2) „горизонтальний”, 3) „широкий”, 4) „дошка”, 5) „опори-ніжки”, 6) „розміщувати”, 7) „предмети”. Так, лексичне значення слова складається із 7 сем.

Моносемія (однозначність) – наявність у слові лише одного лексичного значення.

До таких однозначних належать: назви рослин, дерев (*троянда, береза*); тварин, птахів (*вовк, горобець*); речей (*олівець*); назви чисел (*один, п'ять*).

До моносемічних припадають і **термінологічні назви**, або **терміни**, – штучно утворені слова або словосполучення, що виражають спеціальні поняття з певних галузей науки, техніки і мистецтва. Сама природа терміна вимагає однозначності, і ця семантична властивість у багатьох випадках витримується, наприклад, у термінах *водень, префікс, синтаксис*. Але значна кількість термінів виникає внаслідок розвитку багатозначних слів, пор. значення лексем *корінь, обставина* в різних галузях. Тут

терміни одночасно позначають різні наукові поняття. Сукупність термінів називають **термінологією**.

У плані вираження лексема є однозначною величиною, проте у плані змісту та сама лексема може мати два значення й більше. Так, лексема *дід* може означати „батьків або материн батько”, „чоловік похилого віку”, а лексема *мальовничий* – „приємний, цікавий на вигляд”, „образний, виразний”. Такі слова називають **багатозначними**.

Багатозначність (полісемія) – це семантична властивість слова мати одночасно кілька значень: *перо* – 1) „перо птаха”; 2) „перо ручки”; *кисть* 1) „малярна”, 2) „кисть руки”.

Деякі слова в українській мові можуть мати пряме і переносне значення.

Пряме значення є первинним у часовому розумінні, вихідним, воно становить сутність реального змісту слова, розумілого поза зв'язками з іншими словами.

Переносне значення є вторинним, похідним від прямого значення, воно виникає внаслідок перенесення назв одних предметів, явищ, дій, ознак на інші й залежить від зв'язку з іншими словами (контексту). Так, прямим значенням слова *гавкати* є „видавати звуки” (про собаку), а переносним – „говорити” (зі зневажливим відтінком). Тут ознаки собачого злого гавкання переносяться на різке мовлення людини.

Переносні значення слова, як і вихідне, стало, закріплене в мові суспільною практикою її носіїв, отже, сприймається як нове, окреме значення уже відомого слова. Переносні, тобто вторинні значення слова, обов'язково пов'язані з первинними, проте мовці їх не змішують.

Традиційно виділяють такі **типи переносних значень**:

1. **Метафора**: цей семантичний процес виявляється в тому, що форма мовної одиниці переноситься з одного предмета, явища, дії чи ознаки на інші за подібністю: *дуб* – „нерозумна людина” (негнучкий розум людини подібний до твердості деревини дуба). Метафора часто використовується з метою первинної номінації у процесі пізнання нових об'єктів, явищ, дій, ознак: *вірус* („мікроорганізм” і „комп'ютерна програма, що пошкоджує інші

програми”), *зависати* („зацепившись за щось, триматися у повітрі” і „тимчасове припинення функціонування програми”).

2. **Метонімія** – перенесення, в основі лежить принцип суміжності явищ. Суміжність, що лежить в основі метонімії, може бути просторовою (*концертний зал* – *зал аплодував*), часовою (*вечір* (час) – *вечір* (зібрання з розвагами)), атрибутивною (*сивина* „колір волосся” – *сивина* „старість”) та ін.

3. **Синекдоха** – заміна назви цілого назвою його частини, тобто найменування предмета за якоюсь його важливою деталлю, на якій зосереджується увага. Синекдоха – власне, різновид метонімії, оскільки вона також ґрунтується на понятті суміжності (*носа не показувати на вулиці*).

СИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ В ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Поняття омонімії. Різновиди омонімів.
2. Пароніми в українській мові.
3. Синоніми, типи синонімів.
4. Поняття про синонімічні групи, ряди, гнізда.
5. Поняття антонімів.

На фоні багатозначності омонімія – категорія негативна. Якщо розвиток нових значень слів веде до збагачення лексичної системи, то омоніми певним чином утруднюють цей процес.

Омоніми (грец. *homonyma* „однаковий”, *onyma* „ім’я”) – це слова, що мають однаковий звуковий склад, але не мають семантичної спільності (тобто відмінні, цілком самостійні за своїм значенням), наприклад, *лист*¹ „орган повітряного живлення і газообміну рослин у вигляді тонкої зеленої пластинки” і *лист*² „писаний текст, офіційний документ”. Або: *коса*¹ – „заплетене волосся”; *коса*² – „знаряддя праці”, *коса*³ – „намивна смуга в морі” тощо.

Виникнення омонімії має такі причини:

1. **Семантична**, тобто втрата семантичних зв’язків між значеннями однієї лексеми: окремі значення слова перестають сприйматись як пов’язані з тією самою лексемою і перетворюються на окремі слова.

2. **Фонетична**, коли звуковий склад слів став тотожним унаслідок фонетичних змін різних за походженням слів.
3. **Словотворча**, коли омоніми виникають унаслідок збігу звукового складу слів, які утворилися від різних основ.

У лексичній системі мови трапляються слова, аналогічні за звучанням в іншій мові, але значення їхні різняться – **міжмовні омоніми** (укр. – рос.): *баня* („ви pukлий дах”) – *баня* („приміщення, де миються”, тобто „лазня”), *громадянка* („вид письма”) – *громадянка* („жінка, тобто громадянка”), *лихо* („горе”) – *лихо* („хоробро, відважно”). Сучасний український мовознавець Михайло Кочерган пропонує розглядати омонімію не як окреме явище, а як крайній вияв полісемії. Проте такий підхід може бути використаний лише щодо власне лексичних омонімів, а існують і інші різновиди.

Лексичні омоніми – слова, які становлять один звуковий комплекс, що має два і більше лексичні значення. Це слова, що належать до одного лексико-семантичного розряду (частини мови), мають однаковий набір граматичних ознак (*становище*¹ „ситуація”, *становище*² „місце стоянки”).

Омонімія найбільш активно виявляє себе на лексичному рівні, отже, найчастіше трапляються лексичні омоніми. Лексичні омоніми поділяють на дві групи:

1) **повні** (їхні форми збігаються в усіх граматичних формах). Зазвичай це прикметники: *однотонний*¹ „вагою в одну тону”, *однотонний*² „одноманітний”; дієслова: *топити*¹ „розпалювати й підтримувати вогонь у печі”, *топити*² „силою занурюючи в воду, змушувати опускатися, падати на дно”;

2) **неповні** (не всі граматичні форми мають однаковий фонемний склад): *бал*¹ „оцінка” (у Р. в. одн. лексема має закінчення -а), *бал*² „вечір з танцями” (у Р. в. одн. лексема має закінчення -у).

Периферію омонімії становлять омоформи, омофони, омографи. Ці слова більшою мірою можна віднести до явищ граматики, фонетики, ніж лексики. Однак за традицією розглядаються в лексичній.

Омоформи – слова, що належать до різних частин мови, але збігаються лише в одній формі (*три* – кількісний числівник, *три* – наказовий спосіб дієслова *терти*).

Омофони – слова, однакові за вимовою, але різні за написанням (*віра* „надія”, *Віра* „жіноче ім’я”).

Омографи – слова, однакові за написанням, але різні за вимовою (*сім’я* „насіння” і *сім’я* „родина”).

Більшість омонімів української мови належить до активної лексики і є нейтральними щодо експресії. Але омоніми відіграють певну стилістичну роль як важливий засіб словесної гри, матеріал для створення дотепів і каламбурів. Основна стилістична функція – досягнення жартівливого або іронічного ефекту. Іноді може створювати яскравий поетичний вплив:

Думи мої, думи мої,

Квіти, мої *діти*.

Виростав вас, доглядав вас.

Де ж мені вас *діти*? (Т. Шевченко).

Поезії ясне *світило*,

з тобою жить, тебе любить!

Понад сто років ти *світило*

І будеш вічно з нами жить! (П. Тичина).

У ділових та наукових текстах омоніми зі стилістичною метою не використовуються, адже вони можуть лише утруднювати спілкування, якщо звуковий комплекс якогось термінологічного словника тотожний зі словом загальнонародної мови, а контекст недостатньо чіткий.

Пароніми (грец. „біля” і „назва”) – це слова, близькі за звучанням, але різні за значенням і написанням: *адресат* – *адресант*, *еміграція* – *іміграція*. Найчастіше пароніми відрізняються один від одного суфіксами, рідше пароніми можуть становити пару „твірне слово” – „похідне слово”, а також відрізнятися префіксами.

Не всі слова, подібні за звучанням, можна вважати паронімами. **Паронімами** називають лише ті слова, які мають однакову кореневу частину (тобто спільні за предметною співвіднесеністю), але відрізняються семантикою. Так, слова *злива* і *слива*, *парта* і *карта*, *город* і *горох* не є паронімами, оскільки не мають спільної кореневої частини. Не належать до паронімів і слова, які мають спільну кореневу частину, але не мають семантичної близькості, напр.: *графік*, *графіт*; *покій* (кімната),

спокій; стрибун, стрибок; фактор, фактура. Таку випадкову співзвучність різнокоренових слів називають **парономазією**.

Пароніми можуть виражати синонімічні зв'язки (*важкий – тяжкий*), антонімічні (*прогрес – регрес*), пароніми можуть просто бути близькими за своїм значенням (*проносити – приносити*) або принаймні знаходитися в складі однієї тематичної групи лексики, належати до однієї сфери діяльності (*ніготь – кіготь*).

Пароніми, подібно до омонімів, використовуються в сучасній українській мові для створення словесної гри та каламбурів, а також як забезпечення музичної фрази. Усе це зумовлює стилістичне увиразнення думки, більшу впливовість.

Синонімія (грец. *synonymos* – „однойменний”) – це семантичні відношення лексичних одиниць, що повністю або частково збігаються за значенням; це слова, що називають одне й те саме поняття, спільні за своїм основним значенням, але різняться значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням (*керувати, управляти, розпоряджатися, правити; старанний, ретельний, пильний, акуратний, обайливий*).

Не всі слова можуть вступати в синонімічні відношення, зокрема це терміни, для яких характерна однозначність, найменування конкретних предметів, числівники, поодинокими є синоніми, виражені займенниками (*абиякий, який-небудь, будь-який*).

Залежно від того, яким компонентом відрізняються синонімічні слова, лексичні синоніми поділяються на групи:

1. **Логічні (ідеографічні) синоніми** виникають унаслідок фіксування в слові диференційних ознак поняття, основна їхня функція – уточнювати характеристики поняття: *гарний – чудовий; ламати – троцити; кохати – любити*.

2. **Стилістичні синоніми**: протиставлення відбувається не за відмінностями в понятті, а за вживанням слова переважно в тому чи тому функціональному стилі. Розрізняють слова міжстильові (стилістично нейтральні) і притаманні певному стилю: *незалежність* (нейтральне) – *суверенітет* (суспільно-політичне), *друг* (нейтральне) – *другяка* (розмовне).

3. **Експресивні синоніми**: слова відрізняються емоціональним компонентом, що виявляє суб'єктивне ставлення

до явища (наявний конотативний компонент): *неправда* – *брехня* (негативний відтінок), *майбутнє* – *грядуще* (відтінок урочистості).

4. **Абсолютні синоніми** – це слова з тотожним значенням: *ждати* – *чекати*, *розумовий* – *інтелектуальний*, *абетка* – *алфавіт*, *будинок* – *дім*.

Синонімічна група – організована мікросистема в лексичному складі мови. У синонімічній групі виділяється опорне слово – **домінанта (словопоказник)** – це найзагальніше, найуживаніше, найменш претензійне щодо своїх стилістичних якостей: *базікати* – *промовляти* – *торохтіти* – *говорити*.

За характером зв'язку синонімічних слів виділяють два типи структури синонімічної групи:

- 1) **синонімічний ряд**: слова пов'язані між собою за відношенням градації: наступний член виражає більшу міру виявлення характеристики (негативне забарвлення: *обличчя* – *фізіономія* – *пика*).
- 2) **синонімічне гніздо**: кожний синонім пов'язаний безпосередньо з домінантою (*жити* – *мешкати* „проживати у певній місцевості” – *водиться* „бути, плодитися”).

Лексичні синоніми вживаються в усіх функціональних стилях, виконуючи різні функції. У наукових текстах синоніми використовують як засобом контекстуального уточнення (часто наявні синонімічні пари, один компонент яких питомий, а інший – запозичений: *лінгвістика* – *мовознавство*; *атеїст* – *безбожник*, *пентагон* – *п'ятикутник*). У художньому й публіцистичному стилі синоніми є засоби увиразнення мови, створення яскравої образності, усунення лексичної тавтології, уникнення одноманітності, посилення експресії тощо.

*Снігопад, хурделиця, кужелиця,
Завірюха, віхола, буран,
Хвища, заметіль, пурга, метелиця,
Сніговиця, хуговій, кура.
Хуртовина, хуга, сніговійниця,
Заметільниця, хуртеча, сніговій,
Курага, поземка, буревій,
Круповій, пороша, хуговійниця...
Скільки барв, і звуків, й аромату!*

Скільки тут синонімів синів!
Мова наша – найбагатша мати,
Між сторіч іде, як між вогнів (Л. Стрельник).

Контекстуальні синоніми – слова, які в словнику не зафіксовані як синонімічні, але постають у певному контексті як такі. Вони вивчаються в розділах, пов'язаних із аналізом живого мовлення або стилістичних особливостей певних текстів. Наприклад, слова *давній* і *замріяний* не є синонімами, якщо взяті окремо, але пор. контекст: „*Ідучи зеленими вулицями рідного міста після багатолітньої науки, я зустрів свого давнього, замріяного друга*”. За певного контексту лексема *мавпа* може бути синонімом до слова *потвора*, лексема *нюх* – до слова *проникливість*, *щебетати* – *говорити*. Такі синоніми найчастіше використовують у художньому і публіцистичному стилях.

Протиставлення предметів, явищ, ознак, властивостей навколишнього світу відіграє важливу роль у процесі пізнання. Ці акти мислення виражаються у мові словами, пов'язаними між собою контрастивними відношеннями.

Антоніми (грец. *anti* – „проти”, *опута* – „ім'я”) – лексеми, для яких характерна семантична спільність, що протиставляються за значенням на основі класифікаційних зв'язків.

Відповідно до протиставлюваних ознак виокремлюють **антонімічні опозиції** за:

- просторовими ознаками: *близький* – *далекий*;
- часовими ознаками: *завжди* – *ніколи*;
- якісно-оцінними ознаками: *багатий* – *бідний*;
- кількісними ознаками: *багато* – *мало*;
- формальними ознаками: *ввігнутий* – *випуклий*;
- фізичними ознаками: *бадьорий* – *стомлений*;
- ознаками руху: *вгору* – *вниз*;
- ознаками дії: *вдих* – *видих*;
- ознаками кольору: *чорний* – *білий*;
- ознаками психічного стану: *веселий* – *сумний*.

Антоніми творять найпростішу групу слів, яка складається з двох лексичних одиниць на відміну від синонімів та омонімів.

В антонімічні відношення вступають звичайно слова, що належать до тієї самої частини мови. Найчастіше це якісні

прикметники (*гарячий – холодний*), іменники (*радість – сум*), дієслова (*розширювати – звужувати*), прислівники (*далеко – близько*). Винятки із цього правила нечисленні, вони зумовлюються здатністю однієї частини мови вживатися в значенні іншої, наприклад: *свій – чужий* (займенник – прикметник), *перший – останній* (порядковий числівник – прикметник).

З погляду структури розрізняють антоніми **різнокореневі** і **спільнокореневі**. Основну групу становлять перші (*багатий – бідний, добрий – лихий*). Спільнокореневі антоніми ще називають афіксальними, тому що основний вияв антонімічності в таких словах виражається насамперед афіксом – префіксом (*заселяти – виселяти*), часто префіксом із заперечним значенням (*воля – неволя, воєнний – антивоєнний*). Л. Булаховський звертав увагу, що не слід плутати протилежність із запереченням. Слова з часткою *не* вступають в антонімічні відношення лише в тому разі, коли ця частка є не просто запереченням, а творить нове слово з новою семантикою: *друг – недруг*. Проте не будуть антонімами *білий – не білий, ходити – не ходити*.

У системі виразних засобів мови антоніми посідають доволі помітне місце, їхня стилістична роль полягає передусім у тому, що вони забезпечують контрастну характеристику образів, предметів, явищ. За допомогою антонімів створюються антитези, які мають велику художньо-виразову силу, предмет у різноманітних його ознаках завжди сприймається глибше, яскравіше на фоні протилежного йому за значенням.

Майстерно використовуються антоніми в народній творчості, зокрема в прислів'ях, приказках, дотепях, жартах, загадках, як-от: *Маленька праця краща за велике безділля. Порожня бочка гучить, а повна – мовчить. Рання пташка дзьобик чистить, а пізня – очі продирає. На чорній землі білий хліб родить. Або розумне сказати, або зовсім мовчати. Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнись.*

За допомогою антонімів створюються в сучасній українській мові й **оксиморони**, або **оксюморони** (від грец. „гострий, дурний, безглуздий”), тобто такі мовні фігури, у яких поєднуються два протилежні за змістом поняття, що суперечать одне одному і є ніби несумісними і непоєднуваними

(дзвінка тиша, веселе горе, солодкий біль, голосне мовчання). Пор. ще: *Страшні слова, коли вони мовчать* (Ліна Костенко); Кукурікали півні на рушниках і од їхнього мовчазного співу дзвеніло у вухах (В. Симоненко).

Контекстуальні антоніми – слова, які вступають в антонімічні відношення тільки в певному контексті: *З великої хмари малий дощ. З малої іскри великий вогонь* буває. *Котові жарти, а мишиці слізки*.

До контекстуальних протилежностей наближаються різного роду зіставлення слів, які не є антонімами, але виступають у мові при зіставленні. Серед них виділяють слова, що вказують:

- на різну стать людей (*батько – мати, хлопець – дівчина*);
- на різні терміни родинної спорідненості (*дід – онук, мачуха – падчерка*);
- на різні соціальні й професійні групи людей (*викладач – студент, державний – приватний*);
- на різну стать тварин і птахів (*гусак – гуска, кінь – кобила*);
- на різний вік тварин, птахів (*корова – телятко, собака – цуценя*).

АКТИВНИЙ ТА ПАСИВНИЙ ШАРИ ЛЕКСИКИ

План

1. Загальні фактори поділу лексичної системи на активну і пасивну лексику.
2. Склад активної лексики.
3. Особливості пасивної лексики.

Лексична система постійно збагачується, удосконалюється, причому ці зміни набагато інтенсивніші, ніж в інших структурних ярусах (фонетиці, граматичній будові).

Лексична система розвивається за власними внутрішніми законами (розвиток словотворчих засобів, стилістичні можливості слова, відношення між словами), а також під впливом позалінгвальних чинників, тобто суспільно-історичних умов життя, появи нових предметів, явищ.

Поповнення лексичного запасу мови новими словами є основним процесом у розвитку мови, у її постійному збагаченні й удосконаленні. Водночас у мові весь час відбувається й інший

процес, який також сприяє поліпшенню й удосконаленню її лексичної системи, а саме – процес усунення, зникнення з ужитку слів або окремих значень, що виявилися зайвими, стали непотрібними для спілкування людей, висловлювання їхніх думок, почуттів тощо. Обидва процеси характеризуються поступовістю й довготривалістю. Нові слова або окремі нові значення давніх слів набувають поширення й активно використовуються, хоча звичайно не відразу, а протягом певного часу. Цей невинний процес зумовлює поділ лексичної системи на дві групи: активну і пасивну лексику.

До **активної лексики** сучасної української мови належать звичайні, без помітної новизни або застарілості сучасні слова. Активна лексика становить **основний словниковий фонд**, вона є „опорою” і мови (мова хоч і змінюється, але це та сама мова), і словникового складу, оскільки саме на цій базі й утворюються нові відтінки, значення й нові слова. Вирізняються й окремі тематичні групи:

1. Назви спорідненості, свояцтва: *батько, брат, дід, дочка, сестра, невістка, небіж, свекор, тато.*
2. Соматизми, тобто назви частин тіла людини і тварини: *голова, нога, рука, шия, ніс, язик, хвіст.*
3. Назви тварин: *кінь, лоша, кобила, корова, бик, теля.*
4. Назви птахів: *ворон, соловей, сорока, дятел.*
5. Назви дерев: *верба, калина, явір, дуб, вільха, клен.*

Вони зрозумілі кожній людині, усіма вживаються, означають загальноновживані предмети, служать словотвірними елементами. Так, від слова *ліс* пішли *лісок, лісочок, лісник, лісовик, лісовичка, підлісок, лісосмуга, лісонасадження, лісовоз, лісовозний, лісовпорядкування, лісозавод, лісозаготівля, лісокомбінат, лісопарк, лісопосадка, лісорами, лісосклад, лісосплав, лісостеп, лісотундра.*

Щодо поширеності вживання активну лексику поділяють на дві групи:

- 1) **загальнонародні слова**, уживані в усіх стилях писемного й усного різновидів літературної мови, що використовуються в усіх жанрах; ці слова зрозумілі всім носіям української мови (*жити, повільно, гордість, гарний* тощо);

2) широковживані в **різних галузях** науки й мистецтва, техніки й виробництва терміни та номенклатурні слова; такі лексеми використовують лише в окремих спеціальних різновидах мовної діяльності, вони можуть бути незрозумілими для всіх носіїв (*діалектика, федерація, атом* тощо).

Розрізняють **активну лексику мови і активний запас слів** окремих її носіїв. Так, у музикознавчій літературі активно вживають слова *алLEGRO, арфа, ліра, кларнет, такт, тембр* тощо – усі вони належать до активної лексики мови. Але вони не входять до активного запасу осіб, які не працюють у цій галузі мистецтва. Загалом активний запас слів в окремих носіїв мови набагато менший порівняно з активною лексикою мови загалом. Він завжди й безпосередньо залежить від рівня загальної культури людини.

Пасивна лексика – це маловживані, але зрозумілі мовцям слова, у яких наявні ознаки застарілості або новизни та які обмежено функціонують у повсякденному спілкуванні. Її можна поділити на дві групи:

1) застарілі слова, які вже вийшли або виходять із звичайного вжитку в літературній мові внаслідок того, що відпадає потреба користуватися ними, називаючи предмети, явища, події сучасної дійсності;

2) нові слова, які недавно виникли й ще не стали загальноновживаними або активно ще не використовуються в мові.

Кваліфікація слів як застарілих, або архаїзмів, можлива лише в синхронному зрізі, адже постійно відбувається складний процес розвитку лексичної системи. Застарілі слова, що є наслідком архаїзації певних лексичних категорій, не відразу випадають з мовного вжитку. Деякі лексеми зовсім зникають з мови, а деякі переходять у її „лексичний резерв”. У деяких випадках застарілі слова з „лексичного резерву” можуть знову повертатися до активного вжитку. При цьому носії мови використовують зазвичай стару звукову оболонку слів, наповнюючи її новим змістом.

Склад застарілої лексики неоднорідний. Він розрізняється за ступенем архаїзації слів. Одну групу становлять ті, що зовсім вийшли з мовного вжитку й не побутують у сучасній мові: *баяти – розповідати, вазнь – щастя, зело – дуже* тощо. Вони незрозумілі

носіям мови без відповідних пояснень і довідок. До іншої групи належать слова, що вживають рідко, тільки в певних функціональних стилях або лише в певному контекстуальному оточенні: *боярин, воістину, паничина, рать, свита* тощо. Їхнє значення зрозуміле. При цьому наявна така тенденція: якщо слово виконувало у свій час важливу номінативну функцію, було поширене в мові й використовувалось у мовному спілкуванні тривалий час – воно менше підлягає процесу старіння, ніж слово незначної номінативної функції, відносно рідковживане.

Застарілі слова різняться між собою також тим, що саме спричинило їх випадіння зі складу активної лексики:

1. Історизми (матеріальні архаїзми) – архаїзовані слова, що переходять з активної лексики до пасивної у зв'язку з тим, що зникають з побуту й життя людського суспільства позначувані ними предмети, події, явища тощо, тобто у зв'язку з дією екстралінгвальних факторів. Серед історизмів можна виділити такі головні семантичні групи слів:

- 1) слова, що характеризують структуру суспільства, соціальний стан: *боярин, князь, купчиха*; до цієї групи належить також лексика на позначення колишнього державного й політико-економічного устрою країн: *кріпацтво, паничина, імперія*;
- 2) назви колишніх урядових і військових чинів, адміністративних посад: *городовий, десятник, осавула, підстароста*;
- 3) назви колишніх професій: *бондар, прикажчик, чумаки*;
- 4) назви старовинної зброї, амуніції, військових регалій: *булава, лати, лук, меч*;
- 5) назви колишніх знарядь праці: *рало, соха, ступа*;
- 6) назви старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів: *жулан, запаска, плахта, очіпок*;
- 7) назви старовинних монет, грошових одиниць: *алтин, гривеник*;
- 8) імена і прізвища відомих історичних діячів: *Олександр Невський, Іван Богун*;
- 9) назви зниклих народів: *ассирійці, вавілонці, печеніги* тощо.

Історизми використовують з пізнавальною метою насамперед у наукових і науково-популярних працях, коли йдеться про події, факти, явища, які мали місце в минулому.

Архаїзми (власне архаїзми, стилістичні архаїзми) – слова, що зовсім зникають із суспільного вжитку, забуваються носіями через витіснення їх рівнозначними словами, для вираження тих же думок, почуттів, називання дій, явищ тощо. Цей процес зумовлений дією внутрішніх факторів розвитку мови.

Стилістичні архаїзми залежно від того, застаріли вони в усіх своїх значеннях як певні звукові комплекси чи лише в окремих, поділяють на групи:

- 1) **лексичні** – застарілі слова, витіснені з мови словами того ж значення, але іншої основи: *бран – полон, вікторія – перемога*;
- 2) **лексико-словотворчі** – застарілі слова, яким у сучасній мові відповідають слова того самого кореня, але з іншими суфіксами і префіксами: *вартівник – вартовий, возсіяти – засіяти, вої – воїни*;
- 3) **фонетичні** – застарілі слова, які порівняно із синонімами, що відповідають їм у сучасній мові, мають дещо інше звукове оформлення кореня чи флексії: *война – війна, вражий – ворожий*;
- 4) **семантичні** – слова, застарілі в одному зі своїх значень (*держати* – в розумінні „мати за дружину”).

Стилістичні архаїзми, на відміну від історизмів, не вживають у нейтрально-номінативній функції, оскільки цю функцію виконують їхні нейтральні синоніми. Основною сферою застосування стилістичних архаїзмів є художня й публіцистична література. Вони служать насамперед мовним засобом створення історичного колориту минулих епох, зокрема відтворення особливостей тогочасної мови.

Неологізми – це нові слова, що з’явилися в словниковому складі української мови недавно або взагалі є одиницями мовлення, і їхня новизна усвідомлюється мовцями.

Виникнення неологізмів зумовлене насамперед розвитком науки, техніки, технологій (90% неологізмів є термінами), а також змінами в суспільстві.

Неологізми – це категорія історично змінна: слово, що з'явилося в мовленні, може або набути поширення й стати фактом мовної системи, або зникнути назавжди. Набагато частіше відбувається інший процес: у мовленні окремих колективів, людей спеціально чи спонтанно щодня виникають певні новотвори, які існують нетривалий час, не виходячи за межі цього колективу, мовлення індивіда. Лише деякі неологізми мовленнєвої стихії стають фактами лексичної системи мови. Так, на початку ХХ ст. неологізмами в українській мові були лексеми *внутрішній, зовнішній, народний*, у довоєнний час – *багатоверстатник, жовтень, колгосп, орденосець, стахановець*, після війни – *комбайн, космонавт, радіо, телебачення, телевізор, транзистор*. Вони або вийшли з ужитку разом із реаліями, які позначали (*багатоверстатник, жовтень, колгосп, стахановець*), або втратили новизну й перейшли до активної лексики.

За незалежністю або залежністю від контексту розрізняють неологізми загальномовні та індивідуально-авторські.

Загальномовними неологізмами є нові слова, що вживаються в різних контекстах і зазвичай із часом втрачають новизну, переходячи до розряду активної лексики. Так, за час існування незалежної України в українській мові виникли такі загальномовні неологізми: *державотворення, доленосний, розбудова, роздержавлення, СБУ, суперукраїнець*.

Індивідуально-авторськими неологізмами (оказіоналізмами, або стилістичними неологізмами) є нові слова, утворені авторами літературних чи публіцистичних творів з певною стилістичною метою для конкретного випадку, які функціонують лише в певних контекстах. Цій групі неологізмів притаманна експресивність і незвичайність. Оказіоналізми зазвичай не стають здобутками мови. Надзвичайно багата індивідуально-авторськими неологізмами українська поезія, наприклад: *Вірю яснозорно – за рікою дзвони: сню волосожарно* (П. Тичина).

СТИЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

План

1. Диференціація української лексики з погляду форм існування мови.
2. Функціонально-стилістична диференціація української лексики.
3. Художньо-естетична функція слів.

Кожне слово мови, реалізуючись у мовленні, функціонує в певній суспільній сфері. У зв'язку з цим його лексичне значення має додаткові нашарування, зумовлені різними формами існування національної мови.

Українська загальнонародна мова існує в таких формах: літературна мова, народно-розмовна мова, просторіччя, територіальні й соціальні діалекти, жаргон. Між ними наявні деякі фонетичні та граматичні відмінності, а також значні лексичні розбіжності. У зв'язку з цим лексику української загальнонародної мови поділяють на літературну, розмовну (або народно-розмовну), просторічну, діалектну та жаргонну.

Літературна лексика є унормованою, тобто охоплює слова, зафіксовані у відповідних словниках. Головною особливістю цього шару лексики є те, що він розподілений за різними функціональними стилями. Літературна лексика зорієнтована на стандарти мови засобів масової інформації, її творцем є освічений, культурний соціум, еліта суспільства, яка цілеспрямовано, свідомо відбирає, опрацьовує слова.

Шар **розмовної**, або **народно-розмовної**, лексики функціонує в живому розмовному мовленні, для нього характерна наявність відтінків розмовності, фамільярності, іронічності, зневажливості, пестливості, лайливості. Розмовна лексика теж є значною мірою унормованою, але відрізняється від літературної усним функціонуванням, пор.: *багацько* (багато), *очунювати* (видужувати), *братва* (товариші, приятелі), *мавпувати* (наслідувати), *базікати* (говорити), *їсточки*, *молоденький*, *лупцювати* тощо. Окрему підгрупу становить **дитяча лексика** – фонетично спрощені експресивно забарвлені слова, якими спілкуються з дітьми раннього віку: *бі-бі* (машина), *бух* (упасти), *кетя* (цукерка), *ляля* (дитина), *паця* (свиня).

Просторічна лексика – це некодифіковані слова, характерні для мовлення малограмотних людей. Ознаками просторіччя є ненормованість, стилістична недиференційованість, факультативність уживання, відсутність писемної форми, функціональна „монотонність”, наприклад: *баба* (жінка), *затопити* (вдарити), *рахувати* (вважати), *соше* (замість *шосе*) тощо. Українському просторіччю, насамперед на території Східної та Південної України, властиве явище *суржик*у – змішування української та російської мов, що найбільше виявлено на лексичному рівні, напр.: *бомажка*, *да*, *канєшино*, *нізя*, *обіщать*.

Діалектна лексика охоплює позанормативні слова, уживання яких обмежене певною територією, наприклад: *барда* (сокира), *варіят* (божевільний), *глата* (натовп), *гутуля* (айва), *лацно* (добре), *легінь* (парубок), *файний* (гарний). Діалектне слово, ужите в літературному тексті, називають **діалектизмом**. Такі лексеми наводять у словниках із позначкою „діалектне” або „обласне”.

До **жаргонної лексики** належать позанормативні слова, використання яких обмежене певним соціальним середовищем (певною субкультурою) і які виникають у великих, переважно молодіжних, групах мовців, об’єднаних спільними інтересами (фахом, однаковими захопленнями чи уподобаннями, тривалим перебуванням у певному середовищі). Жаргонізми вирізняються високим ступенем експресивності.

Виокремлюють **такі підгрупи жаргонної лексики**: 1) **молодіжний жаргон**: *в’їжджати* (розуміти), *гальмо* (людина з повільною реакцією); 2) **військовий жаргон**: *дембель* (демобілізація), *дід* (солдат, який закінчує службу); 3) **кримінальний жаргон**: *баланда* (в’язнична юшка), *кореш* (приятель); 4) **комп’ютерний жаргон**: *вінда* (операційна система), *глючити* (працювати з перебоями – про програму), *чайник* (новачок у комп’ютерній справі).

Відповідно до манери мовного вираження в різних сферах спілкування в сучасній українській літературній мові зазвичай виокремлюють такі функціональні стилі: розмовний, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий, художній і конфесійний. Вони мають велику частину спільної лексики,

водночас кожному стилю притаманний специфічний пласт лексики.

Лексичі розмовного стилю притаманні наддіалектні, загальнонаціональні ознаки, проте вона має й регіональні особливості. Для розмовного стилю характерне вживання експресивно-оцінних слів, напр.: *вухань, гульвіса, язикатий, патлатий*, а також лексем у переносному значенні для оцінної характеристики людей, напр.: *баран, гадюка, жирафа, осел, свиня*.

Лексика **публіцистичного стилю** – це слова, які мають конотативні відтінки урочистості, піднесеності, патетичності, пишномовності: *віншувати* (вітати), *зводити* (будувати), *прийдешнє* (майбутнє), *осягати* (розуміти).

Лексика наукового стилю характеризується наявністю термінів. Термінологічну лексику поділяють на **власне наукову** (*гіпотенуза, інтеграл, лабіалізація*) і **технічну** (*байт, муфта, процесор, файл*).

Лексика офіційно-ділового стилю має найвищий ступінь книжності й використовується в офіційному спілкуванні між установами, окремою особою й установою тощо: *акт, анулювати, виборчий, витяг, вищезазначений*.

Лексика художнього стилю, або **поетична лексика**, вирізняється особливою експресивністю, образністю: *бран* (полон), *віковичний* (стародавній), *первоцвіт* (пролісок), *підсоння* (клімат), *полинати* (полетіти).

Лексику конфесійного стилю вживають у релігійних текстах, проповідях, молитвах тощо: *благодать, Божий Син, Великдень, вірувати, воскресіння, вівтар*.

Між лексичними групами різних функціональних стилів сталі й чіткі межі відсутні. Так, лексика розмовного стилю нерідко переходить до розряду загальноновживаної (слово *батько* належало раніше до розмовного стилю й означало „соціальний і духовний лідер” (*батько Хміль*), згодом воно стало загальноновживаним), а інколи навіть до термінологічної (розмовне слово *суржик* перебуває на стадії переходу до термінологічної системи мовознавства).

У текстах художньої літератури, крім поетичної лексики, використовують слова, характерні для інших стилів, а також

просторіччя, діалектизми, жаргонізми. Вони є засобами творення образності. Художньо-естетичну функцію виконують і синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, архаїзми, неологізми, старослов'янізми, метафора, метонімія, синекдоха, власні назви.

Синоніми у художніх творах використовують з метою 1) точного й повного передавання думки й характеристики явища, наприклад: *Журба, турбота, і сум, і смуток... вклоняюсь вам!* (М. Хвильовий); 2) урізноманітнення викладу і створення вищого ступеня експресивності, наприклад: у романі О. Гончара „Берег любові” наявний синонімічний ряд *курява, пил, пилюга, кіптюга, кушпела*; 3) створення ампліфікації – мовної фігури, що полягає в градаційному нагромадженні синонімів, наприклад: *І без царя вас, біснுவатих, / Розпнуть, розірвуть, рознесуть* (Т. Шевченко).

Антоніми в художньому мовленні виконують такі функції:

1) увиразнюють думку автора, забезпечують контрастну характеристику образів, предметів, явищ, наприклад: *Переживай завжди з народом і горе й радість на землі* (В. Сосюра);

2) є основою створення антитези – мовної фігури, що полягає в особливо вираженому протиставленні двох явищ, понять, почуттів, думок тощо, наприклад: *Гнів і жаль, вогонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом охопили Петрове серце* (П. Мирний);

3) беруть участь у створенні оксиморонів – мовних фігур, у яких поєднуються два протилежні за змістом поняття, що суперечать одне одному, наприклад: *Не жартуй наді мною, будь ласка, / І говорячи, не мовчи* (В. Симоненко).

Омоніми, пароніми і паронимазію використовують для створення дотепів, каламбурів, гри слів, що дають змогу привернути увагу читача до висловлюваної думки, нерідко надаючи їй іронічного чи сатиричного забарвлення, наприклад: *Вересню мій, веслами веселіш гребти, / Ждуть тебе на березі з кошиком гриби* (Б. Олійник); *Яка була зустріч! Яка була з уст річ!* (О. Різниченко).

Лексичні архаїзми (здебільшого **історизми**) у художньому стилі вживають найчастіше для зображення минулих епох, наприклад: *Челядники й роби розбрелись по своїх місцях, а тивун, посівши кудлатого воронця, ще пристояв трохи, тоді поправив*

меч на лівому боці й торкнув коня п'ятами (І. Білик).

Індивідуально-авторські неологізми використовують для створення особливої експресивності мовлення: *Ламка і витка всеспадна вседорога. / Дорога до Бога ламка і витка* (В. Стус).

З метою надання мовленню урочистості, піднесеності до тексту вводять старослов'янізми, напр.: *Благословенні матерія і простір, число і міра!* (П. Тичина). У відповідному контексті вони можуть також бути засобом створення іронії, сарказму.

У художньому мовленні **метафора, метонімія і синекдоха** створюють високий ступінь образності, експресивності, наприклад: *Там море дере свою синю одежу на білі клапти і закидає ними весь берег* (М. Коцюбинський); *Далеко-далеко (те знають хіба що лелеки) розкидала доля китарики і сіряки* (Б. Олійник); *Чекає на ката ганьба й домовина, де б чоботом він не ступив* (М. Бажан).

Загалом більшість слів лексико-семантичної підсистеми мови здатні, крім номінативної, виконувати художньо-естетичну функцію, постаючи засобами творення образності.

СКЛАД ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ

План

1. Формування української лексики.
2. Тематичні групи успадкованої та власне української лексики.
3. Запозичений шар української лексики.
4. Способи засвоєння слів з неслов'янських мов.

У процесі розвитку мови змінюється її словниковий склад. На відміну від інших мовних рівнів лексична система є найбільш проникною для зовнішніх впливів. Вони можуть мати і позамовний характер (відображення динаміки навколишнього світу), і мовний, і комбінований характер.

Проникність лексичної системи є загалом позитивним явищем, оскільки забезпечує оперативне відображення змін у навколишньому світі. На позамовні зміни лексична система реагує появою нових слів і значень (лексем і семем), що називають нові явища, об'єкти, поняття.

Із часом деякі слова стають застарілими, переходять до розряду пасивної лексики або зовсім зникають, а інші, навпаки, можуть розширити своє функціонування, перейти з периферії до ядра лексичної системи. Результати досліджень свідчать, що протягом 1000 років у лексичній системі мови втрачається приблизно 19% споконвічних слів, водночас з'являється велика кількість нових слів.

Розвиток мови виявляється в **дивергенції** і **конвергенції**.

Процес дивергенції полягає у виникненні територіальних різновидів певної мови. Спочатку вони мають локальний характер, а потім поширюються на всі рівні мовної системи, виникає все більше розбіжностей між територіальними діалектами, і з часом одна мова розпадається на кілька мов. **Конвергентні процеси** характеризують виникненням спільних мовних ознак у двох і більше споріднених чи неспоріднених мовах. Вони відбуваються внаслідок сусідства народів, їхніх державних, культурних зв'язків. Крайнім виявом конвергенції є злиття двох чи кількох мов в одну.

Українська мова сформувалася внаслідок дивергентних процесів. Її джерелом є ностратична прамова, яка існувала, імовірно, до VII тис. до н. е. Ця мова розпалася на кілька прамов, однією з яких була індоєвропейська. З індоєвропейської прамови, що розпалася приблизно в II тис. до н. е., виокремилися східноіндоєвропейська і західноіндоєвропейська мовні спільності. Із розпадом останньої утворилася балто-слов'янська мовна спільність, а з неї виокремилася праслов'янська, або спільнослов'янська, мова. Праслов'янська мова розпалася у VI ст. н. е. на слов'янські мови.

Для формування української мови характерні також конвергентні процеси: вона взаємодіяла з іншими слов'янськими мовами, насамперед з російською і польською, з германськими мовами, зокрема німецькою, англійською, з романськими, тюркськими мовами тощо. Однак ці процеси не спричинили злиття української мови з жодною з них.

Питомий шар української лексики охоплює групи слів, успадковані від ностратичної й індоєвропейської прамов, західноіндоєвропейської і балто-слов'янської мовних спільностей, праслов'янської мови та власне українську лексику.

До української мови дійшло лише 20 – 23% слів **ностратичної прамови**. Залишком лексичної системи ностратичної прамови в українському словниковому складі є займенники (*я, ти, цей, той, що, його*), службові слова (*не, ні, та, через*), назви частин тіла (*горло, кістка*) та ін. Однак більшість слова успадковані не повністю.

До української мови дійшло приблизно 50 – 53% індоєвропейської лексики. До тематичних груп належать: назви спорідненості та свояцтва (*мати, син, сестра*), назви органів і частин тіла людини і тварини, а також деяких їхніх функцій (*око, вухо, лікоть, їсти*), назви тварин і деяких їхніх продуктів (*звір, свиня, молоко, м'ясо, бавовна*) тощо.

Лексика, успадкована від **західноєвропейської мовної спільності** (*борода, віск, володіти, гість, ділити, дрізд, липа* та ін.), наявна в слов'янських, балтійських, германських, романських, кельтських та іллірійських мовах. Частина слів західноєвропейського походження, наявних в українській мові, має відповідники не в усіх указаних вище мовах, а лише у двох або трьох, найчастіше балтійських, германських і кельтських, наприклад: *граб, ліс, черево, люди, село, жито, лебідь, риба, віск* тощо.

Від **балто-слов'янської мовної спільності** українська мова успадкувала такі слова: *глухий, голова, дух, зозуля, корова, куниця, лід, нога, озеро, рука* та ін. Вони є спільними для слов'янських і балтійських (литовської, латиської та мертвої пруської) мов.

Слова, які дійшли до української мови від праслов'янської, є новотворами, хоч зазвичай вони творилися на основі індоєвропейських коренів. **Праслов'янізми** в українській мові представлені такими тематичними групами слів: назви об'єктів і явищ природи, рослин (*долина, іскра, трава, ягода*), назви тварин, птахів, комах (*ведмідь, змія, кінь*), назви продуктів харчування (*борошно, каша, масло, пиріг, сало*) тощо.

Власне українська лексика найбільша за обсягом і утворена в період формування та розвитку української мови. У XII ст. вона становила вже значний шар в усій українській лексиці, а з XIV ст. власне українська лексика стала переважати над праслов'янською.

Власне українська лексика охоплює такі найпоширеніші тематичні та лексико-семантичні групи: суспільно-політичні, адміністративні та військові назви (*власність, галузь, громада, облік*), назви житла, будівель та їхніх частин (*будівля, криниця, помешкання, стеля*), абстрактні назви (*добробут, зміст, мрія, надія*), назви якостей (*високоякісний, кмітливий, мужній, обачний*). До **фонетичних і граматичних ознак** української лексики належать: 1) чергування /o/, /e/ з /i/ у закритому складі; чергування /e/ з /o/ після шиплячих; 2) у словах – назвах людей за родом занять поширені суфікси *-ник, -івник, -ець, -овець*: *візник, службовець, промовець*; 3) власне українськими є префікси *су-, перед-, по-, прі-*: *сукупний, сузір'я, передбачити, посадити, прірва*.

Основою української лексики є питомий шар, який охоплює слова, успадковані українською мовою від прамов, а також слова, утворені на власне українському ґрунті за допомогою словотвірних ресурсів української мови.

Унаслідок конвергентних процесів в українській мові з'явилося чимало слів іншомовного походження. Дослідження мовознавців свідчать, що в складі української лексики приблизно 10 – 12% запозичень. Порівняно з іншими мовами ця кількість не є великою: у лексиці англійської мови майже 60% слів іншомовного походження, а в словниковому складі японської мови – 80%.

Запозичення потрапляли до української мови двома шляхами: унаслідок її безпосередніх контактів з іншими мовами і за посередництвом інших мов. В українському словниковому складі наявні запозичення із сотень мов, проте 99% з них є запозиченнями а 10 – 12 мов.

Старослов'янізми – це слова, запозичені зі старослов'янської (або староболгарської) мови із запровадженням 988 р. християнства у Київській Русі й поширенням рукописних книг для церковних потреб.

Шлях запозичень цих слів не був прямим: до XIV ст. у Київській Русі функціонувала давньоруська книжна мова, яка запозичила старослов'янізми. Давньоруська мова була близькою до тогочасної живої розмовної мови українців (протоукраїнців), її вивчали в школах, монастирях. Унаслідок поширення грамоти серед різних верств населення церковнослов'янізми поступово

проникали через давньоруську мову й до розмовної мови (*блаженний, воздвигнути, враг, вражий, глава*). Деякі старослов'янськи втратили церковнослов'янське забарвлення й стали стилістично нейтральними (*боязнь, вчитель, єдиний, єднати, мудрість, чистота, юнак*).

Запозичення з неслов'янських мов

Грецизми: релігійні слова (*ангел, монах, єпископ, ікона*), наукові терміни (*історія, педагогіка, етнографія*), політико-економічна термінологія (*електрика, каустик*), терміни різних видів мистецтва (*ідея, драма, епос, ода, поема*). Грецизми розпізнаються за звуками [а], [е], [ф] на початку слова (*авто, еврика, фаза*), поєднанням [кс], [пс], [мв], [мп], [ск] (*синтаксис, психологія*), за деякими кореневими морфемами (*біо-графія, лексикон, бібліо-графія* тощо), суфіксами *-іст, -ада, -ит, -изм, -ізм* (*анархіст, декада, гасторит, істризм*).

Латинізми: суспільно-політична і правнича лексика (*акт, арешт, декларувати, конституція*), шкільна лексика (*аудиторія, ректор, студент, вірш*), побутова лексика (*брутальний, гуртор, колір, рація, фальш*), медична, біологічна, лінгвістична термінологія (*абсцес, вегетація, інстинкт, акут, акцент, алітерація, асонанс, інфінитив*). Запозичення з латинської мови мають такі **фонетичні та словотвірні ознаки:** а) приголосний [ц] перед [е], [и]: *целібат, центр, церемонія, цикада, цирк, циркуляр*; б) префікси *де-, екс-, ім-, ін-, інтер-, ре-, ультра-*: *деградація, ексгумація, екстерн, імпонувати, інверсія, інтервал, реакція, ультрареакційний*; в) суфікси *-аль(ний), -ат, -аці(я), -ент, -ій, -тор, -тур(а), -ум, -ус:* *універсальний, агрегат, апарат, галюцинація, овація, документ, гербарій, директор, література, вакуум, радіус*.

Тюркізми інтенсивно запозичувалися, коли Київська Русь спілкувалася з сусідськими племенами – аvaraми, печенігами, половцями. Військові сутички також сприяли запозиченням з цієї мови: *аркан, орда, отаман, табір*; назви побуту (*кочерга, казан, сарай, каптан*); назви представників соціальних груп (*бурлака, гайдамака, чумака, козак*).

До запозичень із **французької мови** належать такі тематичні і лексико-семантичні групи: суспільно-політична термінологія (*абсолютизм, ідеаліст*); лексика мистецтва та

літератури (*актор, бемоль*); військова та мореплавська лексика (*армія, флот*); фінансово-економічна термінологія (*аванс, тариф*); технічна термінологія (*екіпаж, ресора, шасі*); лексика будівництва (*кабінет, фасад*); назви одягу й тканин (*блуза, пальто*); назви предметів побуту (*абажур, пудра*); кулінарна лексика (*антрекот, гарнір, десерт*). Слова, запозичені із французької мови, мають такі **ознаки**: а) сполучення звуків [уа]: *будуар, буржуа*; б) звукосполучення [ан] перед приголосними: *аванс, брильянт, баланс*; в) суфікси *-аж, -ант, -анс, -ер, -он*: *екіпаж, лейтенант, реверанс, сапер, батальйон, бульйон, гарнізон*.

Лексичні запозичення цієї доби з **німецької мови** охоплюють такі тематичні групи: технічна та будівельна лексика (*амортизація, анкер, кахель*); військова лексика (*мундир, штурм*); лексика культури та мистецтва (*балетмейстер, гастролі*), медична лексика (*бинт, пластир, фельдшер, шприц*); гірнична лексика (*шахта, шлак*); спортивна лексика (*гантелі, кеглі, фехтувати*); торговельна та управлінська лексика (*бухгалтер, вексель*), хімічна термінологія (*вісмут, нікель, цинк*); побутова лексика (*бутерброд, феєрверк*). Основними фонетичними та граматичними **особливостями** німецьких запозичень є: а) звукосполучення [шт] на початку слів та [ей] після приголосних: *штанга, штопор, штраф, штрек, грейдер, клейстер, лейтмотив, портвейн, флейта, цейтнот*; б) поєднання слів у складне слово без сполучного голосного звука: *бухгалтер, гауптвахта, циферблат*.

Словами **італійського походження** є зазвичай музичні й сценічні терміни, а також деякі фінансово-економічні та інші терміни: *адажіо, віолончель, банк*.

У ХХ ст. найінтенсивніше запозичувалася до української мови лексика англійського та російського походження, з інших мов слова потрапляли рідше. Значна кількість англіцизмів потрапила до української мови за роки існування незалежної України, що спричинене розвитком новітніх технологій у США, а також відкритістю українського суспільства. До української мови протягом 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. через засоби масової інформації було запозичено приблизно 750 слів (без урахування вузькоспеціалізованих термінів, насамперед банківсько-фінансової сфери, інформатики і комп'ютерної

техніки), що становить 91% від усіх попередніх запозичень з англійської мови. Виокремлюють такі тематичні та лексико-семантичні групи англіцизмів **періоду існування незалежної України**: економічна, фінансово-банківська, торговельна лексика (*бізнесвумен, ваучер, спонсор*); лексика сфери культури, розваг (*боулінг-клуб, драйв, імідж, мас-медіа*); лексика інформатики та комп'ютерної техніки (*директорія, драйвер*), спортивна лексика (*бодибілдінг, дайвінг*); суспільно-політична лексика (*гендер, кілер*) тощо. Використання англіцизмів в українській мові не завжди доцільне. Так, значна кількість слів англійського походження є дублетами питомих українських слів, наприклад: *дайвінг* – підводне плавання, *дисконт* – знижка, *екшн* – дія, *кілер* – найманий убивця тощо.

У ХХ ст., коли Україна входила до Радянського Союзу, унаслідок політики русифікації до лексичного складу української мови потрапило чимало росіянізмів. Із **російської мови** потрапили до української слова різних тематичних груп, незважаючи на те, що в українській мові існували власні відповідники, зокрема: лексика, пов'язана з побутом, одягом тощо: *барахло* (росіянізм) – *мотлох* (власне український відповідник), *горбушка* (хліба) – *окрасець*, *кожанка* – *шкірянка*, *одіяло* – *ковдра*, *підтяжки* – *шлейки*, *сундук* – *скриня*, *утюг* – *праска*; лексика на позначення різних дій і процесів: *близитися* – *надходити*, *будоражити* – *розбурхувати*, *видумувати* – *вигадувати*.

Останнім часом українська мова почала звільнятися від росіянізмів, але певна їхня частина, яка не мала точних відповідників в українській мові, залишилася (*духовка, наручники, завод, пілосос, указ* тощо).

Слова засвоюються безпосередньо з мови або через посередництво з інших. Деякі асимілюються так, що сприймаються як власні: *кавун, папір, трактор*. Звуки, не властиві українській мові замінюються подібними. Так, раніше не було фонем */ф/*, тому замінювалася вона іншими: *Хома, Хведір, Векла, Текля, Юхим*. Дифтонгічні сполучення *ai (ei)* в латинських словах передають сполученням звуків *ав, ау, ев* (*автор, авто, аудиторія, евфемізм*). У деяких випадках замінюється рід іменників, навіть

може відбуватися явище субстантивації (*вето, кредо* – від латинських дієслів).

Лексика засвоюється графічно (написання засобами української графіки), фонетично (відсутні в українській мові звуки замінюються подібними), граматично (втрата артиклів, іншомовних суфіксів).

Розрізняють такі типи запозичень:

- **лексичне** – засвоєння слів з інших мов: *журнал, горизонт*;
- **словотвірне** – запозичення словотворчих іншомовних елементів: *архімудрий, супервеликий*;
- **морфологічне (морфемне)** – один з компонентів слова питомий, інший – запозичений: *телебачення, склографія*;
- **семантичне** – поява в українському слові нового значення під впливом аналогічного процесу в слові іншої мови: до значення в слові *блискучий* „осяйний” додалося друге, переносне („надзвичайний, видатний”) під впливом фр. *brilliant*, яке мало обидва значення;
- **калькування** – копіювання структури іншомовного слова засобами рідної мови (переклад значущих частин слова): *багатозначність* – грец. *polysemia*, *прогрес* – лат. *progressus*.

Слова, що вживаються в багатьох мовах і мають спільне значення, називають **інтернаціоналізмами**. Це галузі політичної, наукової, технічної, мистецької термінології (*аспект, радіо, архітектура, університет, студент*).

ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Фразеологічні концепції.
2. Фразеологізм і слово. Ознаки фразеологізмів.
3. Класифікація фразеологічних одиниць.
4. Образно-семантичні чинники фразеологізації.
5. Джерела української фразеології.
6. Використання фразеологізмів у різних стилях.

У сучасній українській мові термін „фразеологія” (від грец. *phrasis* – „вираз, зворот” і *lógos* – „слово, вчення, поняття”) уживається в кількох значеннях:

1) уся сукупність фразеологізмів мови, фразеологічна система;

2) розділ мовознавства, який вивчає семіотичні, структурні, комунікативні особливості фразеологізмів;

3) індивідуальний стиль певного мовця, його улюблені мовні звороти;

4) ідіоматика певних лексико-фразеологічних підсистем, яку використовує якась соціальна група (фразеологічні жаргонізми, сленгізми).

Початки фразеології як науки пов'язують з ім'ям швейцарського вченого Шарля де Баллі, зокрема з його роботою „Французька стилістика” (1909).

Обсяг фразеології – і до сьогодні питання дискусійне. Із часів О. Ожегова („Про структуру фразеології”, 1974) установилися два погляди на обсяг фразеології: **фразеологія в широкому розумінні і фразеологія у вузькому розумінні**.

До фразеології у **широкому розумінні** входять будь-які відтворювані одиниці: прислів'я (*згода буде, а незгода руїнує*), деякі приказки, крилаті вислови (*Коні не винні*), примовки (*Заплач, Матвійку, дам копійку*), складні терміни (*атомна енергія*).

Для фразеології у **вузькому розумінні** властиві такі ознаки:

1) значення вислову співвідносне зі значенням слова;
2) фразеологізми постають засобом побудови речень. Тоді до неї відійдуть 1) метафоризовані сполуки (*ні в тин ні в ворота*), 2) метафоричні професійні словосполучення (*скласти зброю*), 3) компаративні сполуки (*як королева язиком злизала*). До останнього часу переважну увагу приділяли саме цьому, вузькому, розумінню фразеологізмів.

Фразеологізм – це надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допуском варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію (В. Ужченко).

Співвідносність між словом і фразеологізмом виразно простежується на **семантичному рівні**: фразеологізм, як і слово, має закріплене значення, позначає нерозчленоване поняття, тобто характеризується семантичною цілісністю. Але у внутрішній формі фразеологізму переважає **характерологічний спосіб**

представлення денотата, що пояснюється виразно суб'єктивним способом відбиття дійсності в усталених комплексах. Утрачаючи внутрішню форму, фразеологізми все ж залишаються експресивними й оцінними”.

Слово складається з морфем, які поза словом існувати не можуть, а **компоненти** фразеологізму можуть бути використані в інших словосполученнях, часто вживатись окремо як самостійна номінативна одиниця з власним незалежним значенням: наприклад, *дати зелену вулицю* „давати хід справі” – усі компоненти вживаються й окремо.

Фразеологізми подібні до синтаксичних сполучень. Основною властивістю фразеологізмів є відтворюваність: вони не складаються в процесі спілкування кожного разу заново, а існують у пам'яті в готовій формі. У вільному, синтаксичному, словосполученні слова зберігають власні лексичні значення, а компоненти фразеологізму лише умовно можна назвати словами, оскільки самостійного значення вони не мають: носієм єдиного значення постає весь зворот у цілому.

Ознаки фразеологізмів:

1. **Цілісність значення:** окремі значення компонентів ніби розчиняються у всій фразеологічній сполучі, формуючи нове, „синтетичне” значення.

2. **Відтворюваність** фразеологізмів у мовленні пояснюється тим, що вони вже в мові (в свідомості) існують як готові блоки, які використовуються в процесі образної номінації предметів, явищ, властивостей.

3. **Відносна постійність компонентного складу** виявляється як діалектична єдність константного, інваріантного, і змінного, варіантного. Теоретично її можна інтерпретувати як діапазон варіювання в межах норми: лексичних (*добиратися до душі (до серця)*), фонетичних (*у (в) добрий час*), граматичних (*горить діло в руках (під руками)*), квантитативних (за ступенем повноти) (*рости як гриби [після дощу]*). Часто поєднуються кілька типів варіювання: як (*мов, наче*) на шилі (*сидіти*) (*на шило сісти*).

4. **Експресивність фразеологізмів** ґрунтується насамперед на основі образності, тобто на прихованому зіставленні фразеологічного й вільного омонімічного словосполучення.

Фразеологізми можуть мати системні відношення. Розрізняють такі **способи системної організації**: **багатозначність** (*згорнути руки* 1. Померти. 2. Нічого не робити; *твердий горішок* 1. Дуже складна справа. 2. Людина зі складним характером); **синонімія** (*чуть світ, чуть зоря; ще й на світ не благословлялось*); **варіантність** (*викинути з голови (з пам'яті)*; *дивитися як баран (козел, теля) на нові ворота*); **антонімія** (*тертий калач „досвічений” – жовтороте пташеня „зовсім молодий, без досвіду”*).

Найвідоміша **семантична класифікація фразеологізмів**, яку запропонував В. Виноградов. Учений виділив три типи фразеологізмів:

1. **Фразеологічні зрощення** – абсолютно неподільні, нерозкладні, немотивовані фразеологічні одиниці, у значенні яких немає ніякого зв'язку між загальним значенням і значенням окремих компонентів: *бити байдики, точити яси, собаку з'їсти, пиши пропало, сон в руку*.

2. **Фразеологічні єдності** – теж семантично нерозкладні фразеологічні одиниці, але цілісне значення певною мірою мотивоване значенням компонентів: *вітер у кишенях свистить, тримати камінь за пазухою, ні пари з уст*. Звуковою формою вони нерідко збігаються з вільними словосполученнями: *намилили голову, взяти за боки*.

3. **Фразеологічні сполучення** – вислови, у яких слова виявляють своє значення лише з певним, замкненим колом слів: *сміх розбирає, зло бере, охопив смуток, набратися лиха*. Їхнє значення приховане найменшою мірою.

За структурою фразеологізми поділяють на ті, що становлять **самостійні речення** (*рука руку мис, руки сверблять*), та ті, що є **словосполученнями**, вони постають у ролі члена речення.

На основі лексико-граматичних ознак виділяють такі **лексико-граматичні розряди** фразеологізмів:

– **іменні** (субстантивні): *біла ворона, собака на сні, велике цабе*; у реченні виступають підметом, додатком;

– **прикметникові** (ад'єктивні): *одного поля ягода, хоч з лиця воду пий*; у реченні – означення, імена частина складного присудка;

– **дієслівні:** *очі відводити, тягу дати*; у реченні – присудок;

– **прислівникові:** *і вдень і вночі*; у реченні – обставина;

– **вигуків:** *хоч з мосту та в воду*.

Основні образно-семантичні чинники фразеологізації – метафора й метонімія, а процеси відповідно – метафоризація й метонімізація.

Терміни „метафоризація”, „метафоричність”, „метафора” вживають то в ширшому розумінні – як назва будь-якого переосмислення, то у вузькому – саме на означення певного виду переносу. **Перенесення за подібністю** постає на основі зорових вражень (*втягтися в струнку*), просторових (*плестися в хвості*), смакових (*ласий иматочок*), кольорових (*братися молоком*).

Метонімізація спостерігається в різних видах перенесення форми з одного референта на інший на основі суміжності. Вислови *витушувати кишені, бити по кишені*, наприклад, мотивовані суміжністю предмета (гроші) та місцем їхнього знаходження (кишеня). Є кілька асоціативних ліній метонімічного фразеотворення: 1) **час – його виміри:** *зі шкільної лави, зі студентських років; з пелюшок, від колиски; з діда-прадіда; до сивої коси, до нових віників*; 2) **простір – його реально-побутові виміри:** *під боком, рукою подати, де Макар телят пасе*; 3) **дія, стан – їхні просторові деталі:** *іти попереду, бути в кочергах*. Багато їх побудовано за участю соматизмів: *стискувати кулаки, видивити очі*. Інколи внутрішні переживання передаються жестами, мімікою: *очі світяться, робити кислу міну, тупотіти ногами*.

Фразеологія української мови за своїм походженням неоднорідна. Переважна більшість фразеологізмів походить з живої народнорозмовної мови.

Матеріальне й духовне життя народу становить невичерпне джерело фразеологізмів і водночас створює той екстралінгвістичний фон, на якому об’ємніше проступають і мовні цінності:

1) давній побут, трудові процеси селянського життя: *волам хвості крутити, нарубати дров, з-під землі дістати*;

2) історичні події, факти життя: *Мамаєве побоїще, заголити в солдати*;

3) рослинний і тваринний світ: *тремтіти як осиновий лист, брати бика за рога, присохне, як на собаці*;

4) соціальні відносини: *невістка – чужа кістка, набивати ціну, очки втирати, собак дразнити*;

5) одиниці виміру: *від горшка два вершка, на заячий скік*;

6) духовна культура: *заучувати аз та буки, покуштувати гарбуза, зав'язати дорогу*;

7) фольклор: *ні в казці сказать, ні пером описать; тридесяте царство, залишити ріжки та ніжки*.

Крім того, фразеологічні ресурси поповнюються з багатьох інших джерел:

1) виробничо-професійної лексики: *підвести фундамент* (з мови будівельників), *підвищувати тон* (музикантів);

2) з політичної, наукової, публіцистичної та художньої літератури: *розбити кайдани, холодна війна, вивести на орбіту*;

3) з влучних виразів виданих людей: *чуття єдиної природи* (П. Тичина);

4) з біблейських висловів: *вавілонське стовпотворіння; око за око, зуб за зуб; святая святих*;

5) з античної літератури та міфології: *лебедина пісня* (від повір'я, що ніби лебідь співає один раз у житті перед смертю), *крокодилові сльози* (в оповіданнях давніх греків і римлян говорилося, що крокодил, з'їдаючи свою жертву, нібито плаче – звідси і походить свій вислів).

Постійною ознакою переважної більшості фразеологізмів є художня образність, експресивність, метафоричність, емоційна забарвленість. За допомогою фразеологізмів висловлюються почуття, ставлення до предмета висловлювання: *сміятись – зуби скалити, дрімати – носом клювати, обдурювати – хоч око виколи*.

Фразеологізми широко використовують у художньо-белетристичному, публіцистичному, розмовно-побутовому та епістолярному стилях мови. У діловому та науковому стилях фразеологізми не мають помітних експресивних властивостей, емоційного забарвлення, образності: *порушити питання*,

ліквідувати заборгованість, тому такі вислови ще називають **мовні штампи** або **мовні кліше**.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

План

1. Предмет лексикографії.
2. Лексикографічні праці.
3. Класифікація словників.
4. Комп'ютерна лексикографія.

Лексикографія, на відміну від інших розділів мовознавства, безпосередньо не вивчає мовні одиниці. Її цікавлять методи і прийоми впорядкування цих одиниць з метою створення словників, які б забезпечували потреби мовців у спілкуванні.

Лексикографія – розділ мовознавства, що займається укладанням, дослідженням словників і розробленням їхніх теоретичних засад.

Предметом української лексикографії (словникарства, або словництва) є технологія укладання різних типів словників української мови й розроблення її теоретичних засад.

На сучасному етапі розвитку мовознавства лексикографія стала інтердисциплінарною галуззю, яка перебуває на межі кількох наук, насамперед різних розділів мовознавства, семіотики та інформатики.

Лексикографія тісно пов'язана з лексикологією, яка забезпечує методику опису лексичної семантики та відображення парадигматичних і синтагматичних відношень між словами, поданими в лексикографічних працях. Для точного передавання вимови (транскрибування та вказування наголосу) лексикографія потребує даних фонетики та орфоєпії, для вказування супровідної граматичної інформації необхідні дані морфології, для внесення у словник позначок щодо особливостей слова (типу *жаргонне, просторічне, фамільярне, вульгарне* тощо) – відомості із соціолінгвістики та стилістики, для розмежування полісемії й омонімії – матеріали етимології, для укладання перекладних словників – дані контрастивної лінгвістики.

У сучасному світі з великим потоком інформації людина не може обійтися без різних довідникових видань. Поруч

із нелексикографічною довідниковою продукцією (довідники, покажчики, атласи, календарі та ін.) важливу роль в отриманні необхідної інформації відіграють різні словники й енциклопедії, які ґрунтуються на поясненні, тлумаченні певним чином систематизованих слів

Енциклопедія – довідникове видання, у якому зібрані найістотніші відомості з усіх або окремих галузей знань, подані у формі доступного пояснення.

Словники відрізняються від енциклопедій змістовими і формальними ознаками. Оскільки вони подають значення слів та їхні лінгвістичні характеристики, зокрема особливості будови, вимови, написання, сполучуваності, співвідношення з відповідними лексемами інших мов тощо, то до їхнього реєстру входять усі частини мови.

Найголовніша особливість енциклопедій полягає в тому, що в них пояснення понять, фактів і реалій містить насамперед нелінгвістичну інформацію й у текстовій, і в зображальній формі (малюнки, фотознімки, карти, плани, діаграми тощо, а у електронних версіях також аудіо- та відеоматеріали). Це зумовлює включення до реєстру енциклопедій переважно іменників та іменникових словосполучень, зокрема й власних назв видатних осіб (персоналій), літературних та інших творів мистецтва, топонімів, назв історичних подій та ін. Прикладом енциклопедії є „Українська Радянська Енциклопедія” в 17-ти томах, друге видання якої здійснено протягом 1977 – 1985 років. Це універсальний довідник з усіх галузей суспільно-політичного життя, науки, техніки, культури, історії. Відомі енциклопедії з окремої галузі, наприклад, „Енциклопедія кібернетики” у 2-х томах (Київ, 1973), „Енциклопедія українознавства” в 10-ти томах (перевидання; Львів, 1993 – 2000).

Усі лексикографічні праці часто називають словниками, поділяючи їх на лінгвістичні (філологічні) та енциклопедичні. Проте необхідно розрізняти поняття „енциклопедія” і „енциклопедичний словник”. Зазвичай під терміном „**енциклопедія**” розуміють багатотомну працю, значно більшу від енциклопедичного словника (деякі енциклопедії містять 200 томів), з розгалуженою системою ілюстрацій (малюнків, схем, таблиць,

діаграм тощо). **Енциклопедичний словник** є лексикографічною працею проміжного типу, яка має ознаки і енциклопедії, і лінгвістичного словника, що виявляються в доборі реєстрових слів, особливостях укладання статей.

Словник – довідникове видання у формі книги чи компакт-диска (або іншого носія цифрової інформації), що містить зібрання слів або інших мовних одиниць з інформацією про їхню будову, значення, написання, вимову, уживання, походження тощо чи з перекладом їх іноземною мовою.

Відповідно до мети укладання словників та їх функцій виокремлюють дескриптивні та прескриптивні (нормативні) словники.

У **дескриптивних словниках** зафіксовано всі наявні в окремій сфері лексеми, представлено повний їх опис за певними характеристиками, тобто дескриптивні словники лише описують зафіксовані явища, і їхня якість залежить від повноти й точності такого опису. Прикладом дескриптивного словника є „Словарь української мови” за редакцією Б. Грінченка (Київ, 1907 – 1909), мета якого – якнайширше представити слова живої народної мови та лексику творів українських письменників до 1870 р. Дескриптивними є словники діалектної лексики, етимологічні, жаргонні, сленгові словники та ін.

Прескриптивні (нормативні) словники подають кодифіковану норму формальних, семантичних та функціональних характеристик слів літературної мови. Прескриптивними ці словники називаються тому, що представлена в них норма є обов’язковою для всіх користувачів літературної мови. До прескриптивних словників належить „Орфографічний словник української мови” Академії наук України (Київ, 1994), у якому подано правописні норми. Нормативне спрямування має і „Словник української мови” в 11-ти томах (Київ, 1970 – 1980), у якому вказано значення слів, їхнє стилістичне вживання, граматичні форми та наголос.

Класифікація словників за характеристикою слова відповідно до сфер лексикографічного опису мови є багатоступеневою. Відповідно до дихотомії „мова – мовлення”

виокремлюють словники, які описують сферу мови та які описують сферу мовлення.

I. Словники, що описують сферу мови

Ці лексикографічні праці описують різні одиниці мовної системи (найчастіше лексико-семантичні) у їхніх парадигматичних зв'язках.

1. **Тлумачні словники.** Головна мета тлумачних словників – пояснити значення якомога більшої кількості слів певної мови (зокрема і фразеологічних одиниць), подати приклади їх вживання в мовленні. У тлумачних словниках також представлено відомості про граматичні та стилістичні особливості слів. Крім академічного „Словника української мови” в 11-ти томах (Київ, 1970 – 1980), що містить приблизно 134 000 реєстрових слів, за останні роки вийшли друком інші тлумачні словники: „Новий тлумачний словник української мови” В. Яременка і О. Сліпушко в 4-х томах (Київ, 1999), „Великий тлумачний словник сучасної української мови” В. Бусела (Київ, 2001) тощо.

2. **Тезауруси.** Вони близькі до тлумачних словників, їхнім завданням є найповніше охоплення лексичного складу мови. Оскільки повне відображення живої мови неможливе, тезауруси укладають лише для мертвих мов або для попередніх періодів розвитку живих мов, зафіксованих у писемних пам'ятках. До тезаурусів відносять також повні словники мови письменників. В українському мовознавстві наявні тільки словники мови письменників, близькі до тезаурусів: „Словник мови Шевченка” у 2-х томах (Київ, 1964), „Словник мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка” у 3-х томах (Харків, 1978 – 1979).

3. **Діалектні словники.** Це словники тлумачного типу, у яких подана лексика територіальних діалектів, зокрема значення й уживання слів. До них належать „Словник поліських говорів” П. Лисенка (Київ, 1974), „Гуцульські говірки: Короткий словник”, укладений колективом Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (Львів, 1997).

4. **Термінологічні словники.** У цьому типі вибіркового лексичних словників реєстр обмежується термінологією певної галузі (чи галузей) науки, техніки, мистецтва, торгівлі, спорту тощо. В українському мовознавстві створено термінологічні

словники із різних галузей, наприклад, „Комп’ютерний словник” (Київ, 1997) тощо.

5. Словники жаргонів і сленгів. Вони представляють лексику соціальних діалектів, що виникає й функціонує у великих групах мовців (переважно молодіжних), об’єднаних спільністю інтересів, насамперед професійних, однаковими захопленнями чи уподобаннями (спорт, мисливство, рибальство, театр, філателія та ін.): „Перший словник українського молодіжного сленгу” С. Пиркало (Київ, 1999), „Короткий словник жаргонної лексики української мови” Л. Ставицької (Київ, 2003).

6. Словники власних назв, або ономастичні словники (рідше **ономастикони**). Їх укладають на основі реєстру індивідуальних найменувань окремих одиничних об’єктів, наприклад, „Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ” А. Бурячка (Київ, 1996), „Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімі прикметники)” В. Горпинича (Київ, 2002).

7. Словники іншомовних слів. У них пояснюється значення слів іншомовного походження, зазначається мова, з якої або через яку було запозичене слово, указується його звуковий склад і значення в цій мові та значення в мові, що запозичила це слово. Одним із найповніших і найдосконаліших в українській лексикографії є „Словник іншомовних слів” за редакцією О. Мельничука (Київ, 1986). Створено комп’ютерний український словник іншомовних слів, що містить понад 28000 слів.

8. Словники скорочень, або абрєвіатур. Вони охоплюють похідні слова, утворені внаслідок абрєвіації, тобто поєднання скорочених компонентів. До лексикографічних праць цього типу належать „Словник скорочень в українській мові” за редакцією Л. Паламарчука (Київ, 1988), у якому розкрито значення понад 21 тис. скорочень, уживаних в українській мові.

9. Словники синонімів. У них подано ряди слів, що перебувають в синонімічних відношеннях, тобто близьких або тотожних за значенням лексем. Одним із перших синонімічних словників був „Короткий словник синонімів української мови” П. Деркача (Київ, 1960). Відомий і „Словник синонімів української мови” Л. Полюги (Київ, 2001), а також двотомний „Словник

синонімів української мови” (приблизно 9200 синонімічних рядів; Київ, 1999 – 2000).

10. **Словники антонімів.** Вони охоплюють слова, протилежні за значенням. Прикладом такого словника є „Словник антонімів української мови” Л. Полюги (Київ, 2001).

11. **Словники омонімів.** Словники, у яких уміщено слова, що однаково звучать чи пишуться, але мають різне значення. Словники омонімів є водночас і тлумачними, наприклад „Словник омонімів української мови” О. Демської та І. Кульчицького (Львів, 1996). Оригінальною лексикографічною працею є „Словник російсько-українських міжмовних омонімів” М. Кочергана (Київ, 1997).

12. **Словники паронімів.** Вони містять пароніми – слова, подібні за формою, але цілком або частково відмінні за значенням, наприклад, „Словник паронімів української мови” Д. Гринчишина та О. Сербенської (Київ, 1986).

13. **Словники неологізмів.** Їх укладають на основі реєстру нових слів, що недавно з’явилися в мові, новизна яких відчувається мовцями. Таким словником є „Нове в українській лексиці” Д. Мазурика (Львів, 2002).

14. **Інверсійні словники (зворотні, обернені).** У таких словниках лексеми розміщені у зворотному порядку, за кінцевими літерами. Серед інверсійних словників розрізняють одноджерельні – побудовані на основі реєстру одного словника, наприклад „Інверсійний словник української мови” (Київ, 1985), і різноджерельні – охоплюють слова, узяті з різних словників (в українській лексикографії такі словники відсутні). Використовують їх переважно з науковою та навчальною метою.

15. **Фразеологічні словники.** У них представлені фразеологізми. Відповідно до призначення фразеологічні словники поділяють на реєстраційні, перекладні й тлумачні, за способом подання фразеологічних одиниць – на алфавітні, гніздові й комбіновані. Ці лексикографічні праці охоплюють матеріал різного характеру. Так, у „Фразеологічному словнику української мови” Г. Удовиченка (Київ, 1984) уміщено різні групи фразеологізмів, зокрема ідіоми, синтаксично сталі словосполучення, приказки, прислів’я, сталі порівняння тощо. Найповніше українська

фразеологія представлена у двох книгах „Фразеологічного словника української мови” (Київ, 1993), що охоплює приблизно 10 000 фразеологічних одиниць. Кілька фразеологічних словників уклали В. Ужченко, зокрема „Матеріали до фразеологічного словника східнослов'янських і степових говірок Донбасу” (Луганськ, 1993).

16. Граматичні словники. Вони подають граматичні характеристики словоформ. Граматичні словники поділяють на **морфологічні** (містять форми відмінюваних частин мови), **морфемні** (відображають морфемне членування слів або подають морфеми в алфавітному порядку) та **синтаксичні** (вказують на синтаксичну сполучуваність слів або містять переклад синтаксичних конструкцій). До лексикографічних праць цього типу належать „Граматичний словник українських дієслів” у 2-х частинах Л. Алексієнка, І. Козленка (Київ, 1998 – 2000), „Морфемний аналіз: Словник-довідник” у 2-х томах І. Яценка (Київ, 1980 – 1981). „Словник українських морфем” Л. Полюги (Львів, 2001) поєднує словник морфемної будови і словник морфем.

17. Словотвірні (дериваційні, словотворчі) словники. У таких словниках подані гнізда споріднених слів, побудовані залежно від ступеня їхньої похідності та відношень між твірними й похідними словами, наприклад, перекладний „Українсько-російський словотворчий словник” З. Сікорської (Київ, 1995).

18. Акцентологічні словники. Це словники нормативного наголошення слів. Прикладом такої лексикографічної праці є „Словник наголосів української літературної мови” М. Погрібного (Київ, 1959).

19. Орфоепічні словники. У них представлена літературна вимова слів. До цього типу словників належить „Орфоепічний словник української мови” у 2-х томах, укладений М. Пешак (Київ, 2001; 2003).

20. Орфографічні словники. Вони подають в алфавітному порядку нормативне написання слів та окремих форм. Лексикографічними працями цього типу є „Правописний словник” С. Головащука (Київ, 1999), „Орфографічний словник сучасної української мови” С. Музичук (Донецьк, 2003), „Великий зведений

орфографічний словник сучасної української мови” В. Бусела (Київ, 2003).

21. Перекладні (двомовні або багатомовні) синхронічні словники. У цих словниках до реєстрових слів однієї мови подані відповідники іншою мовою (мовами), тобто здійснено їхній переклад. Перекладними словниками є „Російсько-український словник” у 3-х томах, укладений колективом Інституту мовознавства АН УРСР (видання 2-ге; Київ, 1980 – 1981), „Новітній російсько-український словник” Т. Ковальової та Л. Ковриги (Харків, 2004), „Польсько-російсько-український словник” С. Левінської і Т. Старака (Київ, 1992) та ін.

II. Словники, що описують сферу мовлення

Такі відображають мовленнєвий аспект функціонування мови. У них представлено контекстні значення слів та словосполучень.

1. Словники епітетів. Це словники, у яких подано художні означення й обставини способу дії. До їхнього реєстру входять прикметники, прислівники, рідше іменники та словосполучення. Лексикографічні праці цього типу представлені „Словником епітетів української мови” С. Бирик, С. Єрмоленко, Л. Пустовіт (Київ, 1998).

2. Словники перифраз. Вони містять слова й усталені словосполучення, що є образними, описовими назвами предметів, явищ, істот, осіб тощо, позначених реєстровими словами. В українській лексикографії відомий „Короткий словник перифраз” М. Коломійця та Є. Регушевського (Київ, 1985).

3. Словники мови письменників, або авторські словники. У них представлено лексико-фразеологічний склад усіх (кількох або одного) творів певного письменника (рідше багатьох авторів). Ці словники використовують для вивчення творчості письменника, дослідження відповідного етапу історії національної літературної мови й суспільної атмосфери того часу. Тому вони є основою для укладання історичних та інших словників: „Словник мови Шевченка” у 2-х томах (Київ, 1964), „Словник мови творів Г. Ф. Квітки-Основ’яненка” у 3-х томах (Харків, 1978 – 1979).

4. Словники рим (римівники). Вони подають ряди слів або словоформ із тотожними чи співзвучними кінцевими

частинами. Розрізняють загальні словники рим, наприклад, „Словник рим української мови” С. Караванського (Львів, 2004), і словники рим окремих письменників, наприклад „Словник рим Євгена Гребінки” І. Гурина (Миргород, 1982).

5. Словники крилатих висловів. Вони містять сталі словесні формули: влучні вислови, звороти мовлення видатних осіб, які набули узагальненого змісту (стали афоризмами) і подані як цитати з їхніх творів; окремі слова і словосполучення на позначення назв історичних та міфологічних подій, що набули переносного значення; власні імена історичних, міфологічних та літературних персонажів, які стали символічними, тощо. В українській лексикографії словники крилатих висловів представлені такими працями: „1000 крилатих виразів української літературної мови” А. Коваль і В. Коптілова (Київ, 1964), „Крилаті вислови в українській літературній мові” А. Коваль і В. Колтілова (Київ, 1975) тощо.

6. Частотні словники. У них подано мовні одиниці з погляду їх уживаності в мовленні. Стаття словника складається з мовної одиниці (найчастіше слова) і цифри, що вказує на кількість її вживань у досліджених текстах. Частотні словники укладають для стилістичних та інших мовознавчих потреб, для створення ефективних систем стенографії, відбору лексичного мінімуму з іноземної мови тощо. В Україні вийшов двотомний „Частотний словник сучасної української художньої прози” (Київ, 1981).

Українська лексикографія досягла певних успіхів у підготуванні електронних версій словників. Особливо популярними є інтегровані лексикографічні системи, тобто електронні словники, які містять бази даних словників різних типів. Відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 1999 р. „Про розвиток національної словникової бази” і на честь 10-річчя незалежності України Українським мовно-інформаційним фондом НАН України у 2001 р. було підготовлено й випущено такий електронний словник – „Словники України”. Нещодавно вийшла третя версія цієї інтегрованої лексикографічної системи обсягом понад 186 тис. реєстрових слів (приблизно 3,4 млн. словоформ). Вона складається з п’яти словників, що

подають словозміну, транскрипцію, фразеологію, синонімію та антонімію. Оновлений інтерфейс, ефективна система пошуку забезпечують швидкий доступ до бази даних словника і зручність роботи користувача.

Існує особливий різновид електронних словників кишенькового типу, наприклад, фірми Casio, що мають вигляд невеликого комп'ютера з умонтованою незмінною програмою здебільшого для перекладу з однієї мови на іншу.

МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ

МОРФЕМІКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Морфеміка як розділ мовознавства.
2. Класифікація морфем української мови.
3. Морфемна будова слова. Роль кореневих і афіксальних морфем у формуванні структури слова.
4. Афікси субстанціальні і нульові.
5. Регулярні й нерегулярні, продуктивні й непродуктивні афікси.
6. Поняття про основу. Типи основ.
7. Зміни в морфемній структурі слів у процесі розвитку української мови.
8. Морфемний аналіз слів.

Розділ мовознавства, що вивчає морфемну будову слова, називається **морфемікою**.

Системно організована сукупність морфем мови, її морфемний устрій називається **морфемікою**, або **морфеміконом**.

Однією з основних одиниць мови є слово, що існує як система словоформ (наприклад, слово *душа* реалізується в 14 словоформах). **Словоформа** – один із різновидів існування слова. Словоформи не розрізняються лексичним значенням, а лише морфологічним. Співставлення словоформ дає можливість вичленувати спільну значущу частину слова – основу і змінну – закінчення. Порівнюючи спільнокореневі слова, виділяємо інші значущі частини слова.

Морфема – найменша неподільна значуща частина слова, що виступає як носій певного лексичного чи граматичного значення і регулярно відтворюється у процесі мовлення відповідно до моделей, властивих мові.

Усі морфеми поділяються на кореневі й афіксальні. До афіксальних зараховують префіксальні, суфіксальні, інтерфіксальні, постфіксальні, конфіксальні й флексійні морфеми.

Коренева морфема (корінь) – виражає загальне лексичне значення слова (*ліс, лісник, лісний, лісовик...*).

Префікс – значуща частина слова, що стоїть перед коренем і служить для творення нових слів або рідше нових форм слова (у словах *пращід, переддень, доісторичний, премудрий* – словотворчі префікси, а у словах *найкращий, написати* – формотворчі).

Суфікс – значуща частина слова, що стоїть після кореня, служить для творення нових слів і форм слова (у словах *лісок, вихователь, школяр* – суфікси словотворчі, а суфікси дієслів минулого часу *-л-, -в-* (*ходила, ходив*); вищого ступеня порівняння прикметників *-іш-* (*сильніший*); суфікс *-ес-* у словах *небеса, чудеса*, який разом із флексією утворює форму множини, суфікси *-ат-, -ен-*, що з'являються у непрямих відмінках іменників четвертої відміни (*імені, теляти*), – формотворчі).

Інтерфікс (за В. Горпиничем – морфоподібний компонент) виступає між двома простими основами у структурі складної основи. Він не є морфемою, оскільки йому не притаманне значення, він сприяє сполучуваності морфем у слові, бере участь у його творенні. Сам термін „інтерфікс” уживають у вузькому й широкому значеннях. У вузькому – це сполучні голосні як, наприклад, у словах *водосховище, собівартість, двоохотий, тризуб*. У широкому значенні вони можуть знаходитись не лише між коренями у складних словах, а й виступати своєрідними прокладками між твірною основою і суфіксом (*кіношник, вузівський, ялтинський*), твірною основою і префіксом (*відібрати*).

Постфікс – значуща частина слова, що стоїть найчастіше після флексії і служить для утворення нових слів, нових форм або вносить відтінок у значення: *-ся (-сь), -то, -от, -небудь, -таки, -те, -бо, -но* (*розрісся, хто-небудь, ходи-но, ходи-бо, все-таки*).

У підручнику за редакцією М. Плющ та у посібнику В. Горпинича до постфіксальних морфем належать ті морфеми, що знаходяться в постпозиції, тобто після кореня: суфікси, флексії і постфікси.

Конфікс – складений за будовою афікс, що має одне значення. Цим терміном називають префікс і суфікс, що виконують одну й ту ж функцію (*міжбрівний, по-українськи*).

Флексійна морфема – це змінна значуща частина слова, що служить для зв'язку слів у реченні (*молоко, молока, молоком*).

Афікси субстанціальні і нульові. За наявністю або відсутністю засобів вираження значення афіксальні морфеми поділяються на субстанціальні (позначені) та нульові (непозначені). Позначені – це такі морфеми, план змісту яких в усній формі мови позначений звуками, а на письмі – буквами (тобто має план вираження: *книг-а, книг-ою*). Їх ще називають повними, позитивними, матеріально вираженими. Нульові – це такі морфеми, план змісту яких у слові фактично наявний, але не виражений звуками (буквами), тобто не має плану вираження, наприклад: у словосполученні *бачу ліс* іменник *ліс* має граматичне значення знахідного відмінка (план змісту), але воно не виражене відповідним мовним знаком – звуком (буквою), тобто не має плану вираження. Кореневі морфеми не бувають нульовими, вони завжди позначені, матеріально виражені. Нульовими бувають флексії, суфікси.

Нульові словотвірні суфікси мають:

1. віддієслівні іменники типу *пуск* (від *пускати*), *хід* (від *ходити*), *крик* (від *кричати*), *ноша* (від *просити*), *позолота* (від *позолотити*) тощо;
2. відприкметникові іменники типу *синь* (від *синій*), *гладь* (від *гладкий*), *твердь* (від *твердий*), *нудь* (від *нудний*), *міль* (від *мілкий*) тощо;
3. відчислівникові прикметники (порядкові числівники): *п'ятий* (від *п'ять*), *шостий* (від *шість*) тощо;
4. відіменникові безсуфіксні прикметники типу *золотий* (від *золото*), *тризубий* (від *тризуб*), *удовий* (від *удова*) та ін.;
5. Відіменникові безсуфіксні іменники типу *раба* (від *раб*), *Валентина* (від *Валентин*) тощо.

Афікси регулярні і нерегулярні. Афікси в словах повторюються з різною частотою. Одні трапляються у великій кількості слів, однакових за будовою, а інші – в поодиноких. За частотою вживання афікси поділяються на регулярні й нерегулярні.

До регулярних належать афікси, які постійно вживають у більш-менш великій кількості слів одного лексико-граматичного розряду. Наприклад, за даними словників, префікс **не-** вживається приблизно в трьох тисячах іменників, прикметників, дієприкметників із значенням заперечення, відсутності тощо; префікс **без-**, суфікс **-б(а)**: *сівба, боротьба* також є регулярними.

До нерегулярних належать поодинокі афікси, які трапляються спорадично, рідко, виділяються в одному або в двох-трьох словах: суфікс **-ов** (*любов*), **-таш** (*патронташ*), **-он** (*капрон, нейлон*), **-ух(а)** (*свекруха, мачуха*), **-ух(а)** (*макуха*) та ін.

Нерегулярні афікси поділяють на перспективні й неперспективні. Перспективні – це ті новоутворені афікси, які за певних умов можуть розширити свої словотвірні можливості й стати регулярними. Наприклад, суфікси **-дром**, **-тека** нині стали регулярними: *іподром, аеродром, велодром, мотодром, танкодром, космодром, ракетодром; бібліотека, фільмотека, фонотека, ігротека, дискотека*.

Неперспективні – це віджилі, раритетні й рудиментні афікси, які вже є архаїзмами і тому не мають можливості активізуватися в ужитку: **-ух(а)** *свекруха, мачуха*; **-ок-** *закуток*. Усі нерегулярні афікси є непродуктивними.

Афікси продуктивні й непродуктивні. За В. Виноградовим, афікси, за допомогою яких активно утворюються нові слова і форми, є живими, продуктивними. До продуктивних належать: суфікс **-ан(и)** із значенням осіб за місцем проживання (*киянин, жовтнянин*); суфікс **-ець/-ц(і)** із значенням особи (*запорожець, запорожці; динамівець, динамівці*); суфікс **-ач-** (*орач, глядач*) та ін.

Непродуктивні – це ті афікси, за допомогою яких у нинішній час не утворюються нові слова й форми. Але продуктивність і непродуктивність не є постійною ознакою афіксів. Непродуктивний у певний період афікс може стати продуктивним

в інший період, і навпаки. Наприклад, суфікс **-аж** із значенням „корм” до 60-х років XIX ст. був нерегулярним і непродуктивним, тому що існував лише в одному слові *фураж*. Після 60-х років з утворенням іменника *сінаж* він набув продуктивності, хоча ще й не став регулярним.

Основою слова називають частину слова без закінчення. Основи поділяються на похідні й непохідні, вільні й зв’язані, тверді й м’які, прості й складні, консонантні й вокалічні, закриті й відкриті (у незмінних частинах мови, інфінітиві).

Непохідні – це основи, що складаються з одної кореневої морфеми (*вода, гора, бік, корінь*). Похідна основа складається з кореня й афіксів (*водний, згори, прибічник, викоринити*).

Вільна основа (корінь) – це основа, корінь якої може існувати самостійно (*лимонний, дідівський*). У зв’язаній основі корінь функціонує тільки у поєднанні з афіксами (*віді́мкнути, заохоти́ти*).

Отже, за семантичною функцією морфеми поділяють на чотири основні групи:

- 1) лексико-поняттєві – кореневі;
- 2) формотворчі – афікси (префікси, суфікси, постфікси), що творять форми слів;
- 3) словотворчі – афікси, що утворюють нові слова;
- 4) словозмінні (флексії).

Зміни в морфемній структурі слів у процесі розвитку української мови. До змін, що можемо спостерігати в морфемній структурі слів, належать опрощення (спрощення), ускладнення та перерозклад.

Поняття **опрощення** ввів В. Богородицький. Це морфологічний процес, при якому слово зі складною морфемною будовою втрачає значення окремих своїх морфологічних частин і стає простим символом певного уявлення, тобто процес, який перетворює похідну основу на непохідну. Опрощення відбулося в словах *пир* (пор. *пити*), *жир* (пор. *жити*), *дар* (пор. *дати*), *дим* (пор. *дути*), *вікно* (пор. *око*).

У мові в прямо протилежному напрямку до опрощення діє інший процес розвитку морфемної структури слова – **ускладнення**. Це процес перетворення непохідної основи на похідну, тобто

здатну членуватися на морфеми. Найчастіше ускладненню піддаються іншомовні слова, оскільки вони, будучи неподільними в материнській мові, стають подільними. Голландське *zonnedek* („тент від сонця”) за аналогією до зменшувально-пестливих форм на **-ик** (*котик, столик, хрестик*) перетворилося на *зонт-ик*; неподільне польське слово *flaszkа* („фляга”) за аналогією до іменників зі зменшувально-пестливим суфіксом **-к(а)** (*ручка, ніжка, книжка*) перетворилося на подільне *фляж-к-а*.

Перерозклад — це процес переміщення меж між морфемами в похідній основі, внаслідок чого формуються нові (вторинні) основи й нові афікси. Наприклад, у слові *годувальник* межа первісно була між твірною основою *годувальн-* (ад’єктивною і консонантною) і твірним суфіксом **-ик** (неприкритим), а потім вона перемістилася і стала проходити між твірною основою *годува-* і твірним суфіксом **-льник**.

СЛОВОТВІР. СЛОВОТВОРЕННЯ

План

1. Словотвір як джерело збагачення мови.
2. Похідні й твірні слова.
3. Поняття твірної основи та форманта.
4. Співвідношення понять „словотворчий тип”, „словотворче значення”, „словотвірна модель”.
5. Способи словотворення.
6. Словотвірний аналіз слів.

Словотвором називають такий розділ мовознавства, який вивчає закономірності утворення похідних слів, правила сполучуваності морфем у слові та способи словотворення.

Є два джерела збагачення словникового запасу мови: утворення й запозичення слів. З інших мов запозичується відносно небагато слів. Підраховано, що в найбільших словниках зустрічається близько 10 — 20% іншомовних слів. Основним джерелом збагачення лексики української мови є словотворення на базі власних ресурсів. Наукові відкриття, розвиток виробництва, науки, техніки, культури зумовлюють появу нових реалій і відповідно нових понять. А щоб назвати їх, потрібні нові слова.

Кожне таке слово є суспільним явищем, зумовленим потребами суспільства.

У сучасному мовознавстві чітко відокремлене синхронічне вивчення словотвору від діахронічного. У нових підручниках з мови словотвір розглядають з позиції синхронії, тобто беруть до уваги співіснування мовних явищ, процесів, одночасність і паралельність їх дій, зв'язку.

Спосіб утворення слова вивчають з погляду сучасної мови, а не з погляду його походження, генетичних зв'язків, що є предметом етимології. Наприклад, прислівники *начисто*, *наново*, *насухо* з історичного погляду являють собою застиглу форму субстантивованого нечленного прикметника середнього роду знахідного відмінка однини з прийменником *на*, а в синхронному плані – це префіксально-суфіксальні утворення, прислівники з префіксом *на-* і суфіксом *-о*, що позначають ознаку дії і мотивуються простими прикметниками *чистий*, *новий*, *сухий*.

Словотвірному аналізу підлягають лише похідні в сучасній мові слова, ті, що мають живі зв'язки з іншими словами. Непохідні ж слова не мають у сучасній мові внутрішньої форми, тобто зв'язок між значенням слова і його будовою втрачений. Чому саме іменником *брат* називають кожного з синів по відношенню до інших дітей того ж батька або матері, іменником *рід* – ряд поколінь, що походять від одного предка, а також взагалі покоління, у словах не відбито. Зв'язок між предметом, дією і їх назвами умовний. Через те словотвірний аналіз непохідних слів, у тому числі й тих, похідність яких виявляється лише діахронно, не проводять. Іншими словами, словотвірному аналізу підлягають лише **похідні слова**, тобто ті, що утворилися від інших спільнокорених.

Під час словотвірного аналізу дуже важливо правильно встановити відношення похідності, тобто з'ясувати, яке з двох (або більше) близькоспоріднених слів є первинним, мотивуючим, а яке вторинним, мотивованим у певний період життя мови.

У сучасній лінгвістичній літературі для позначення словотвірної пари слів використовують різні терміни: твірне й похідне слово, мотивуюче й мотивоване, базове й вивідне.

Найбільш поширеними в україністиці є терміни **твірне** й **похідне** слово.

Слово, від якого безпосередньо утворене похідне, є для нього твірним, мотивуючим, яке визначає його смисл і структуру. Твірне слово найближче за значенням до похідного, останнє семантично складніше від першого. Значення похідного слова можна пояснити за допомогою сполучення слів, до складу якого входить твірне: *кухоль* → *кухлик* (маленький кухоль), *оксамит* → *оксамитовий* (зшитий з оксамиту), *щасливий* → *ощасливити* (зробити щасливим), *доба* → *щодоби* (кожної доби).

Під час визначення напрямків мотивації слід мати на увазі, що стосовно деяких слів можливе подвійне розв'язання, так звана **подвійна мотивація**, наприклад, *перескладання* (екзаменів) від *перескладати* і *перескладання* від *складання* (екзаменів); *наплічник* мотивується одночасно прикметником *наплічний* (наплічна прикраса) і сполученням іменника *плече* з прийменником *на*.

Похідне слово відрізняється від твірного і складнішою формальною структурою, воно включає в себе і твірну основу, і відповідний словотворчий засіб. Якщо в слові є префікс, суфікс, то таке слово без усяких сумнівів є похідним.

Якщо слово вжито в прямому значенні, то воно є твірним для слова з переносним значенням.

Якщо похідне слово має два або більше суфікси чи префікси, то напрямок мотивації (твірне слово) можна визначити, виходячи з тези Г. Винокура, що кілька морфем у процесі словотворення приєднуються до основи не як єдиний комплекс, а в розчленованій послідовності, тобто не як А(основа) + (В+С), а як А+В потім + С. На цій підставі можна думати, що слово *вербичка*, яке має два суфікси *-ич-* (з *-иц'-*), *-к-* утворилося так: *верб(а) + иц' - а* → *вербиця*, *вербиц'а + -к-(а)* → *вербичка*. Отже, для похідного іменника *вербичка* твірним є не *верба*, а *вербиця*.

Отже, похідним є слово з такими ознаками:

1) при розрізненні лексичних значень співставлюваних слів похідним є те, основа якого характеризується більшою формальною складністю: *горох* → *горошина*; *міра* → *безмірний*;

2) при однаковій формальній складності співставлюваних слів похідним є те слово, що характеризується більшою семантичною складністю (значення якого визначається через інше слово): *хімія* → *хімік* (той, що займається хімією); *художник* → *художниця* (жінка-художник);

3) у парах з різною частиномовною належністю

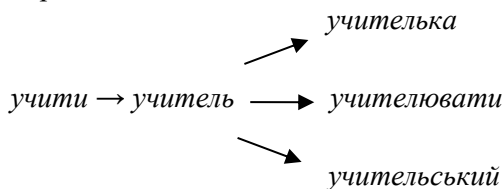
а) дієслово – іменник, що позначає дію за цим дієсловом, похідним є іменник: *косити* → *козьба*; *виходити* → *вихід*;

б) прикметник – іменник, що означає опредмечену ознаку, похідним буде іменник: *синій* → *синь*; *зелений* → *зелень*;

в) у парі прикметник – прислівник мотивованим буде слово, що характеризується більшою формальною складністю: *сміливий* → *сміливо*;

4) слово, стилістично забарвлене, не може бути твірним для стилістично нейтрального: *гуманітарний* → *гуманітар*.

Слова можуть створювати словотвірні ланцюжки й словотвірні гнізда:

У процесі словотворення частіше використовують не все твірне слово (як під час префіксації, постфіксації, субстантивації, зрощенні), а лише його частину, яку узвичаєно називати **твірною основою**. Твірна основа – це та частина твірного слова, від якої безпосередньо утворюється нове похідне слово.

Твірна основа може без змін включатися в похідне слово: *студент* → *студентство*; *мороз* → *морозити*; *мудрий* → *премудрий*; а також з певними змінами: *сік* → *соковитий* (з чергуванням і//о); *вікно* → *віконечко* (ø//о); *промінь* → *променистий* (н'/н, і//е); з усіченням твірної основи: *мандрівник* ← *мандрувати* (і//у, -а-); *чесний* ← *честь* (усікається кореневий звук т'); з накладанням словотворчого засобу на твірну основу: *боягузський* ← *боягуз* (з//з'); *птаство* ← *птих* (х//с).

Та частина слова, якою похідне слово відрізняється від твірного, називається **формантом**.

Основною одиницею словотвірної системи є **словотворчий тип**. Це схема побудови певної частини мови, абстрагована від певних лексичних значень, що характеризується:

- спільністю частиномовної належності твірних слів;
- формантом, тотожним у матеріальному й семантичному відношенні;
- спільним словотвірним значенням (тобто спільним семантичним зв'язком між твірним і похідним словами).

Наприклад, слова *гітарист, домбрист, флейтист, бандурист* становлять один словотвірний тип, тому що всі вони утворені від однієї частини мови – іменника (їх твірні слова є іменниками: *гітара, домбра, флейта, бандура*); мають спільний формант *-ист* із значенням особи; мають спільне словотвірне значення – особа за назвою музичного інструмента.

Може скластися враження, що слова *корівник, телятник, м'ясник, курятник, лісник, городник* належать до одного типу у зв'язку з тим, що всі вони утворені від похідних однієї частини мови (іменника), мають спільний формант *-ник*. Насправді ж тут два типи, оскільки формант *-ник* багатозначний і утворює похідні з різним словотвірним значенням: у похідних *корівник, телятник, курятник* формант *-ник* має словотвірне значення „приміщення для істот, названих твірним словом”, а в похідних *лісник, м'ясник, городник* – словотвірне значення „професії або особи за професією”. Отже, похідні слова словотвірного типу перебувають в однакових структурно-семантичних відношеннях зі своїми твірними. Похідні слова, у яких не збігається хоча б одна з трьох ознак, належать до різних словотвірних типів.

Термін „**словотвірна модель**” доцільно використовувати на позначення окремих різновидів у середині одного й того словотворчого типу.

Один словотвірний тип може об'єднувати похідні слова, утворені за різними моделями, але існують і такі типи, що не диференціюються на окремі моделі. За характером морфологічних явищ розрізняють такі словотвірні моделі:

1. з усіченням (елізією) і без нього: *широта* ← *широкий -ок-*; *довгота* ← *довгий*;

2. з інтерфіксацією і без неї: *Борзна* → *борзн-ян-ський*; *Ніжин* → *ніжин-ськ-ий*;

3. з чергуванням і без нього: *Запоріжжя* → *запорізький*; *Полтава* → *полтавський*;

4. з накладанням і без нього: *Одеса* → *одеський*; *Глухів* → *глухівський*;

5. зі зміною наголосу і без: *Одеса* → *одесити*; *Херсон* → *херсонці*.

Словотворчий тип, що являє собою незамкнений ряд, поповнюваний новоутвореннями, називається **продуктивним типом**. Таким є словотворчий тип складних іменників із суфіксом *-нн'(а)*, що позначають різні галузеві процеси: *електрозварювання*, *турбобудування*, *хлібопостачання* та ін. Якщо словотвірний тип являє собою замкнений ряд, тобто не поповнюється новоутвореннями, то він стає **непродуктивним**. Наприклад, назви людей за їх зовнішніми чи внутрішніми ознаками, утворювані за допомогою суфікса *-ун-*, складають замкнений, непродуктивний тип: *веселун*, *хитрун*.

За видом словотворчих засобів виділяються такі **способи словотворення**.

Суфіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою словотворчих суфіксів: *вітер* + *ець* ← *вітер*, *чита* + *нн-я* ← *читати*, *молод* + *ість* ← *молод-ий*. Словотворчий суфікс може бути й матеріально невираженим (нульовим). Під час нульової суфіксації твірне слово усікається й до усіченої частини додається нульовий суфікс із нульовим закінченням. За допомогою нульової суфіксації утворюють: 1) віддієслівні іменники зі значенням опредметненої дії: *прокол* + \emptyset ← *прокол-о-ти*, *підкоп* + \emptyset ← *підкоп-а-ти*; 2) відприкметникові іменники зі значенням опредметненої ознаки: *зелень* + \emptyset ← *зелен-ий*, *пріль* + \emptyset ← *пріл-ий*; 3) віддієслівні іменники зі значенням конкретного предмета: *причеп* + \emptyset ← *причеп-и-ти*, *перелаз* + \emptyset ← *перелаз-и-ти*; 4) віддієслівні іменники із значенням особи: *посол* + \emptyset ← *посил-а-ти*, *недоук* + \emptyset ← *недоуч-и-ти*.

Префіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою словотворчих префіксів. Словотворчі префікси додають до цілого слова, що виступає твірною основою, тому префіксальним способом утворюються слова тієї самої частини мови, що й твірні: *пре + гарячий* ← *гарячий*, *роз + бити* ← *бити*, *не + надовго* ← *надовго*, *су + противник* ← *противник*.

Префіксально-суфіксальний спосіб – спосіб творення слів шляхом одночасного приєднання до твірної основи словотворчих префіксів і суфіксів: *над + брів + н-ий* ← *бров-а*, *за + тиш + ок* ← *тиш-а*, *у + ноч + і* ← *ніч*. Суфікс може бути матеріально невираженим: *без+голос+ Øий* ← *голос*.

Постфіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою словотворчих постфіксів: *будувати + ся* ← *будувати*, *який + небудь* ← *який*.

Складання – спосіб творення слів шляхом поєднання в одне ціле кількох слів або основ: *блід + о + рожевий* ← *блідий, рожевий*; *перш + о + джерело* ← *перший, джерело*. Словотворчим афіксом у таких випадках є **інтерфікс** – морфема, яка сполучає твірні основи. Цей спосіб словотворення може супроводжуватись матеріально вираженою суфіксацією (*одн + о + біч + н-ий* ← *один, бік*) і нульовою (*житт + є + пис + Ø* ← *життя, писати*). Слова, утворені способом складання, називаються **складними**.

Одним із різновидів складних слів є **складноскорочені слова (аббревіатури)**. За структурою аббревіатури поділяють на: 1) **ініціальні** – поєднання в аббревіатуру початкових звуків або літер: *рацс* ← *реєстрація актів цивільного стану*, *НАН* ← *Національна академія наук*; 2) **поскладові** – сполучення частин кількох слів: *студком* ← *студентський комітет*; 3) **часткові** – поєднання частин слова з повноцінним словом: *запчастини* ← *запасні частини*; 4) **комбіновані** – сполучення частин слова з ініціальними звуками (буквами): *міськвно* ← *міський відділ народної освіти*; 5) **ініціально-цифрові**: *ТУ-134*, *ІЛ-62*.

ГРАМАТИКА. МОРФОЛОГІЯ. ЧАСТИНИ МОВИ

План

1. Граматика української мови як учення про її морфологічну й синтаксичну будову.
2. Граматичне значення. Способи вираження граматичних значень.
3. Граматична форма слова. Синтетичні й аналітичні форми слів.
4. Граматична категорія. Система граматичних категорій в українській мові.
5. Предмет і завдання морфології як розділу мовознавчої науки.
6. Частини мови і принципи їх виділення в українській мові.
7. Явища переходу слів з однієї частини мови в іншу.

Граматика української мови як учення про її морфологічну й синтаксичну будову. Мова складається із слів, проте слова самі по собі ще не становлять мови. Для того, щоб слова виражали думку, щоб вони служили засобом спілкування людей, їх треба певним чином організувати: надати їм потрібної форми й пов'язати їх за існуючими в мові законами в словосполучення й речення.

Закономірності оформлення, вираження й повідомлення думок: закономірності зміни слів, сполучення слів між собою, моделі словосполучень та речень становлять **граматичну будову мови**.

Граматична будова мови, являючи продукт багатовікового розвитку, відзначена великою стійкістю і разом з основним словниковим фондом є основою мови. Граматична будова і основний словниковий фонд утворюють структуру мови, визначають її специфіку, її національну самобутність. Науку, яка вивчає граматичну будову мови, називають **граматикою**.

Термін „граматика” веде свій початок від давньогрецького словосполучення *grammatiké téchnē*, що перекладають як „мистецтво читати й писати літери”. Однак ще в античні часи первинне конкретне значення слова „граматика” втратилося.

Сьогодні **граматика** – це наукова дисципліна, що вивчає слова у їх зв'язках з іншими словами, тобто їх релятивні значення.

Граматика складається з двох розділів – морфології і синтаксису.

У науці слово „граматика” вживають у двох значеннях: а) як назву вчення про граматичну будову мови і б) як назву самої граматичної будови мови.

Основними поняттями граматики є: граматичне значення, граматична форма і граматична категорія.

У кожному повнозначному слові поєднані два значення – лексичне й граматичне. **Лексичне значення слова** – це його індивідуальний зміст, який виявляється у відношенні кожного окремого слова до певного факту дійсності.

Граматичне значення слова – додаткове, абстрагуюче, яке виражає різні відношення слова, що супроводять його основний (лексичний) зміст, і на відміну від останнього, має не індивідуальний характер, а є спільним для багатьох слів.

Наприклад, різні за своїм лексичним значенням слова *картина, дівчина, осінь, стрічка, сукня* об'єднані одним спільним для них загальнокатегоріальним значенням предметності (іменники), однаковими граматичними значеннями роду, числа і відмінка. З цього видно ще одну відмінність між лексичним і граматичним значенням: окреме слово може мати тільки одне лексичне значення й декілька граматичних. У той же час граматичних значень у мові виявляється значно менше: їх є невелика, відома нам кількість. І якщо роль лексичних значень полягає в тому, що вони створюють основний матеріал нашої думки, граматичні значення надають нашій думці оформленості.

Лексичне значення слова виражається усією формою, тобто з вираженням лексичного значення зв'язаний увесь звуковий комплекс, який становить слово, а граматичні значення виражає лише частина його.

Ті частини слова (власне форми слова), які зв'язані з вираженням його граматичного значення безпосередньо, ми вважаємо **показниками** цього (чи кількох) граматичних значень у цій формі слова.

Ми не можемо говорити, що в слові одна частина є виразником чи показником його граматичного, а друга – лексичного значення. Ми можемо лише сказати, що, наприклад,

у слові *будинки* формант *и* є показником граматичного значення множини; показника ж лексичного значення цього слова виділити не можна, бо у вираженні лексичного значення бере участь уся форма слова, включаючи і флексію.

Флексія – найбільш типовий і активний засіб вираження граматичних значень в українській мові. Вона виражає граматичне значення роду, числа, відмінка іменників, прикметників, дієприкметників, займенників, багатьох числівників; особи та числа теперішнього та майбутнього часів дійсного і наказового способів дієслів; граматичних значень роду та числа у формах дієслів минулого часу та умовного способу. Нерідко флексія виражає граматичне значення у поєднанні з іншими граматичними засобами (наголосом, суфіксом).

Існують, крім флексії, й інші засоби вираження граматичних значень.

Формотворчі суфікси, префікси, постфікси. Наприклад, суфікс може виражати:

- граматичне значення вищого ступеня порівняння прикметника (*темний* – *темніший*);
- доконаного – недоконаного виду дієслів (*перечитати* – *перечитувати*);

Постфікс *-ся* – виразник зворотного значення дієслів (*вмивати* – *вмиватися*).

Наголос (*руки* – *руки*; *трави* – *трави*; *сестри* – *сестри*; *скликати* – *скликати*), але найчастіше цей засіб вираження граматичного значення поєднаний з іншими, наприклад, флексією.

Службові слова уточнюють значення флексії (*підійшов до університету* – прийменник *до* разом з флексією *-у* виражають значення Р.в. одн.; частки *би* (*б*) виражають граматичне значення умовного способу: *знав би, сказала б*).

Чергування звуків в українській мові самостійного засобу вираження граматичних значень не становлять, а відіграють лише допоміжну роль, виявляючись або під час зміни форм слова (*рука* – *руці*), або в сполученні з іншими суфіксами та префіксами (*рука* – *ручка*, *носити* – *ношу*, *збирати* – *зібрати*, *зберу*).

Суплетивізм – це засіб вираження граматичного значення, коли воно передається словом з іншим звуковим оформленням.

В українській мові суплетивні форми зустрічаємо у вираженні таких граматичних значень:

- числа і відмінка в особових займенниках (*я – ми, ми – нас, він – його*);
- виду в деяких дієсловах (*брати – взяти, говорити – сказати*);
- суплетивними формами є також кількісні числівники *один, два* і порядкові *перший, другий*;
- ступені порівняння окремих прикметників і прислівників (*гарний – кращий, погано – гірше*).

Словопорядок – допоміжний засіб для вираження граматичних значень при омонімії флексій (*Гнів викликав б і д ь. Біль викликав є н і в. Необхідність викликає і н т е р е с. Інтерес викликає н е о б х і д н і с т ь*).

Редуплікація виражає посилення ознаки, дії (*день теплий-теплый*).

Інтонація (*Зустрів б р а т а-художника. Зустрів б р а т а художника*).

Синтаксичний зв'язок – засіб вираження граматичних значень невідмінюваних слів (*Холодне солов'їне соло – Н. в.; Нам довелося викликати таксі – Зн. в.*).

Граматичне значення реалізується в **граматичній формі слова** – різновиді того самого слова, що відрізняється від інших граматичним значенням. Сукупність граматичних значень у слові становить граматичну форму. Наприклад, у слові *батьку* закінчення **-у** виражає граматичне значення чоловічого роду, однини, давального або місцевого відмінків.

Є граматична форма слова **проста** (синтетична), у якій граматичне значення формують закінчення, суфікс, префікс, наголос тощо (*дощ – дощу – дощем; пишу – написав; добрий – кращий; коса – коса*).

Виділяють граматичну форму слова **складену** (аналітичну), яку утворюють кілька слів (*буду говорити, більш привабливий, нехай підніме*).

Граматична форма слова **аналітико-синтетична** є поєднанням двох типів граматичних форм. Наприклад: *в університеті* (М. в. виражено флексією і прийменником);

малював би, малювала б, малювали б (значення числа й роду виражено формою основного дієслова, а умовного способу – часткою б (би).

У флективних мовах, до яких належить і українська мова, переважають синтетичні граматичні форми, рідше вживаними є аналітичні.

Одним з основних понять граматики як науки є поняття **граматична категорія**. У нашу граматику його ввів О. Потебня в кінці ХІХ ст. у своїй праці „Из записок по русской грамматике”. За О. Потебнею, граматична категорія мала два значення: 1) клас слів – частини мови; 2) узагальнювальне граматичне значення – рід, число, відмінок, вид тощо, яке відмежоване від конкретних лексичних значень слів.

Грамматична категорія – це поняття абстрактне. Вона об’єднує в собі граматичні значення. Грамматична категорія роду, наприклад, об’єднує значення жіночого, чоловічого, середнього та спільного родів. Грамматична категорія пов’язана, як мінімум, із двома формами. Наприклад, граматична категорія числа охоплює форму однини та форму множини.

У сучасному українському мовознавстві склалася чітка система морфологічних категорій: роду, числа, відмінка, ступенів порівняння, особи, виду, часу, способу, стану.

В українській мові є також окремі категорії, які характеризують групи (розряди) слів за співвідносними семантико-граматичними, або лексико-граматичними ознаками. До них належать такі категорії іменника, як істоти – неістоти, власні – загальні, конкретні – абстрактні назви та ін. Ці лексико-семантичні у своїй основі ознаки пов’язані з морфологічними особливостями іменника як частини мови.

Одним з розділів граматики є **морфологія** – розділ, що охоплює вчення про структуру слова, форми словозміни, способи вираження граматичних значень, а також учення про частини мови і властиві їм способи словотворення.

Завданням морфології є всебічна характеристика всіх граматичних ознак слова, а її основним об’єктом – слово. Але морфологія (на відміну від лексикології) вивчає слово як граматичну одиницю – словоформу, тобто як частину мови певної

морфологічної будови з усіма властивими їй граматичними категоріями, у всій сукупності її граматичних значень і форм. Усі морфологічні одиниці вивчають у їх взаємозв'язках і взаємозалежності.

Отже, за своїми граматичними ознаками всі слова української мови поділяють на класи, або розряди, які називають **частинами мови**.

Частини мови — лексико-граматичні розряди слів, які відрізняються один від одного своїм значенням, властивими йому граматичними категоріями, основною синтаксичною функцією, засобами словотворення.

Сучасна класифікація лексико-граматичних розрядів слів є традиційною, а сам процес класифікації слів був складним і довготривалим. Кожна частина мови виділяється на основі триєдиного критерію, який включає у свій зміст ознаки лексичні (семантику), морфологічні й синтаксичні (функціональні). І хоча за логікою класифікація за кількома ознаками водночас — річ неможлива, система частин мови все-таки склалася на перетині лексики, синтаксису й морфології і класифікацією вважається умовно.

Особливо важливу роль у розвитку теорії частин мови відіграли дослідження В. Виноградова, зокрема його книга „Русский язык”; ураховуючи вплив античних і західноєвропейських граматик, він установлює 4 основні структурно-семантичні групи (категорії) слів: частини мови (іменні: іменник, прикметник, числівник, займенник; дієслово; слова категорії стану; прислівник); частки мови (прийменник, сполучник, частки, зв'язки); модальні слова; вигуки.

Теорія частин мови В. Виноградова одержала широке визнання і застосовується в наукових граматиках, університетських курсах і посібниках, у шкільній граматиці, що виділяє 10 частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частку й вигук. Такий підхід до класифікації частин мови вважають традиційним.

Окремі слова однієї частини мови, втрачаючи якусь із типових для неї ознак, одночасно набувають нових ознак і

функцій, властивих іншій групі слів. Це явище приводить до **переходу слів з однієї частини мови в іншу**.

У сучасній українській мові, як і в інших сучасних слов'янських мовах, перехідні явища охоплюють майже всі повнозначні і службові слова.

Найпоширенішими явищами переходу слів з однієї частини мови в інші вважаються такі:

субстантивація (лат. substantivum – іменник) – перехід слів з інших частин мови до класу іменників: *У лютому морози найлютіші*. Є такі типи субстантивації: повна – остаточний перехід слів інших частин мови в іменники: *лісничий, братова, набережна; неповна* – уживання слова і в значенні іменника, і в значенні іншої частини мови: *нове, старе, черговий, збиральна; еліптична* – перехід в іменники прикметників, які семантично пов'язані з конкретним словосполученням: *комп'ютерна* (кімната), *вихідний* (день), *кутовий* (удар);

ад'єктивація (лат. adjectivum – прикметник) – перехід інших частин мови до розряду прикметників. Як правило, стосується дієприкметників, рідше займенників і порядкових числівників: *болюча правда, вишуканий смак, квітучий сад, печений гарбуз, блискучі здібності, ніякий керівник, перший помічник*;

адвербіалізація (лат. adverbium – прислівник) – перехід слів інших частин мови до розряду прислівників. Як правило, стосується іменників у непрямих відмінках з прийменниками чи без них: *в середині слова – заболіло всередині, бігцем, вниз, догори* тощо. Це явище – факт історії мови, а не живих системних взаємозв'язків;

вербалізація (лат. verbum – слово, дієслово) – перехід слів іншої частини мови в розряд дієслів. Пов'язана із синтаксичною функцією дієслова: *Заплакала Катерина та бух йому в ноги*. Виконуючи роль присудка, звуконаслідувальне слово *бух* вербалізується, набуваючи ознак дієслова;

нумералізація – перехід слів з інших частин мови в розряд числівника: *пара коней, безліч народу*;

прономіналізація (лат. pronominal – займенник) – уживання різних частин мови в ролі займенника: *Цілу (всю) ніч не спить Катря над дитиною; Вони залишились одні (самі)*;

препозиціоналізація – перехід прислівників, іменників у прийменники: *Сидить батько **кінець** столу*;

кон'юнкціоналізація – перехід інших частин мови в сполучні засоби. Сполучними словами бувають прислівники й займенники *який, де, куди, що, звідки: Те, що пройшло, навіки одшуміло* (А. Малишко);

партикуляція – перехід у частки займенників: *Та нехай **собі** як знають* (П. Тичина). *Що **там** журитися* (М. Коцюбинський);

інтер'єктивація – перехід у вигук дієслів, іменників: *жах, страх, даруйте*.

Отже, перехід слова з однієї частини мови в іншу не змінює систему частин мови, не зменшує і не збільшує кількості відомих класів слів, а тільки дедалі більше розвиває засоби вираження думок та почуттів носіїв мови.

ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

План

1. Значення й граматичні ознаки іменника.
2. Лексико-граматичні розряди іменників:
 - а) іменники – власні і загальні назви;
 - б) іменники з конкретним і абстрактним значенням;
 - в) назви істот і неістот;
 - г) збірні іменники;
 - г) іменники з речовинним значенням;
 - д) одиничні (сингулятивні) назви.

Семантичне ядро іменника становлять позначення предметів і тих понять, які характеризуються насамперед тим, що вони відображають матеріальні предмети й містять у собі в силу цього загальну категоріальну ознаку предметності.

Найменування предметів матеріального світу є первинним значенням іменників, а іменники, які позначають такі предмети, – первинні іменники: *квітка, підручник, будівля*.

Іменники типу *читання* виражають дію, що мислиться сама по собі, абстраговано від предметів (осіб), які її виконують. Відповідні особові форми дієслова виражають цю ж

дію, але не саму по собі, не абстраговану, а як таку, що обов'язково зв'язана з виконавцем.

Іменники типу *темнота* виражають ознаку, яка мислиться сама по собі, абстраговано від предметів, яким вона належить. Відповідні прикметники виражають цю ж ознаку, але не саму по собі, не абстраговану, а як таку, що обов'язково приписується якомусь предметові.

Випадки такої ж семантичної співвідносності є між іменниками й деякими займенниками та числівниками: *самотність* – *сам*, *усячина* – *усякий*, *трійка* – *три*, *сотня* – *сто* тощо.

Категоріальне значення предметності іменників виражене в граматичних категоріях роду, числа й відмінка.

Іменники відрізняються від інших частин мови засобами словотворення та синтаксичними функціями.

Найчастіше іменник виступає в ролі підмета (так звані первинні синтаксичні функції): „Гроза пройшла,... зіткнули трави, Квітки голівки підняли” (О. Олесь) або додатка: „Рання пташка дзьобик чистить, а пізня – очі продирає” (Народна творчість).

Вторинними синтаксичними функціями іменника є неузгоджене означення, наприклад: „Сонце грає на срібній хвилі Дніпра чорними блискітками” (В. Собко); іменна частина іменного складеного присудка з нульовою зв'язкою: „Обрій – це усмішка простору” (Л. Костенко); „Твої очі – сизі хмари. Крізь які у день похмурий Пробивається проміння Твого серця золотого” (О. Олесь); обставина, наприклад: „І мрії полинуть над ясні зірки, в країну далекую чар” (М. Рильський).

Виразною особливістю іменників є також властивість означатись прикметниками, займенниками, порядковими числівниками, які з ними узгоджуються в роді, числі та відмінку.

Отже, **іменником** називають повнозначну частину мови, що означає предметність, має категорії роду, числа, відмінка й у реченні вживається в різних синтаксичних функціях, серед яких найтиповішими є функції підмета й додатка.

Іменники є специфічними мовними знаками об'єктів навколишньої дійсності і їх розрізнення за семантико-граматичними групами зумовлене особливостями позначуваного об'єкта й способом його мовного відтворення. Більша частина

семантико-граматичних груп назв сформована за принципом протиставлення: конкретні – абстрактні, власні – загальні, назви істот – неістот, предметні (дискретні) – речовинні (недискретні), або назви рахованих і нерахованих предметів, назви збірних – одиничних понять.

Власні і загальні назви. Кількісно більшою групою є назви загальні, що являють собою узагальнені найменування тих чи тих однорідних предметів (людей, тварин, речей, явищ, подій тощо), наприклад: *художник, вовк, гаманець, дощ, райдуга, свято*. Меншу частину становлять власні назви-імена окремих осіб та одиничних предметів, що виділяють з того чи того ряду однорідних предметів. Ці назви-імена дають окремим особам, предметам тощо для того, щоб виділити їх з ряду однорідних з ними осіб, предметів. Порівняйте: *письменник – Олесь Гончар; кінотеатр – „Маяк”; ріка – Лугань; місто – Київ; острів – Мадагаскар*.

До власних назв належать:

1. Прізвища, імена, по батькові, псевдоніми, прізвиська, почесні звання (*Леся Українка (Лариса Петрівна Косач), клички тварин (зооніми) (Білка, Стрілка, Мурка)*).

2. Індивідуальні географічні, астрономічні, територіально-адміністративні назви (*Україна, Луганськ, Карпати, Велика Ведмедиця*).

3. Назви підприємств, установ, книжок, журналів, газет, об'єднань, пароплавів, знаменних дат, подій (журнал „*Березіль*”, роман „*Вир*”, *Велика Вітчизняна війна*).

4. Назви окремих вищих посад: *Президент України, Кабінет Міністрів України*.

5. Назви марок, сортів, різновидів (печиво „*Ювілейне*”, піаніно „*Чернігів*”).

Між власними й загальними назвами немає чіткої межі, вони здатні переходити з одного лексико-граматичного розряду в інший. Власні назви переходять у загальні, коли прізвищем або іменем людини названо її відкриття, винахід: *ом, ампер, вольт* (назви фізичних одиниць по імені учених); *дизель* (від прізвища німецького інженера, винахідника цього двигуна); *кольт, маузер, браунінг, вінчестер* (моделі й типи зброї, названі за прізвищами їх винахідників); *галіфе* (від прізвища французького кавалерійського

генерала); *френч* (від прізвища головнокомандуючого англійською армією); *ловелас* (від прізвища героя роману Річардсона „Клариса Гарло”); *каолін* (біла глина; від назви гори Као-Лін в Китаї); *бостон* (від назви міста в Англії) та ін.

Власні назви переходять у загальні, коли їх уживають із зневажливим значенням, наприклад: *фріц* (у значенні „фашист”).

Загальні назви переходять у власні – *Орел* (місто), *Лілія* (ім’я), *Нові Луки* (назва населеного пункту). Такі слова вживають то як загальні назви, то як власні.

Власні назви відрізняються від загальних не тільки семантикою, а й граматичними ознаками. Загальні назви утворюють корелятивні числові пари (*вагон – вагони, студент – студенти*), а власні звичайно мають форму тільки однини (*Дніпро, Луганськ, Шевченко*) або тільки множини (*Альпи, Суми*). У множині власні іменники можуть уживатися тоді, коли:

- треба позначити осіб однієї сім’ї чи роду (*брати Тобілевичі*);
- треба позначити осіб або предмети, що мають однакові назви (*у групі дві Ірини*);
- коли вони вживаються із переносним значенням як узагальнені назви для ряду осіб: *Давайте Байронів, Шекспірів, Гете* (М. Коцюбинський).

Іменники з конкретним і абстрактним значенням.

Іменники з конкретним значенням виражають поняття, що відображають предмети оточуючої дійсності, які людина сприймає за допомогою органів чуттів: *сніг, вино, море, дитина, тиждень*; сюди належать також власні найменування (*Марина, Одеса, санаторій „Зірка”*).

Іменники з абстрактним значенням називають поняття, які людина не може безпосередньо сприймати органами чуттів: *щедрість, відвага, доброта, загадковість*.

Межі між конкретними та абстрактними іменниками рухомі. Іноді той самий іменник в одному контексті може означати конкретне поняття, а в інших – абстрактне: *пшеничне поле* (конкретне значення) – *поле діяльності* (абстрактне значення); *дослідження* – процес (абстрактне поняття) і результат наукової роботи (конкретне поняття).

Абстрактні іменники бувають непохідні (*диво, воля, сила, мрія*) або похідні, утворені від дієслів та прикметників за допомогою суфіксів: *-нн(я), -енн(я), -інн(я), -ств(о), -ств(о), -б(а), -ість, -ізм* (*змагання, захоплення, терпіння, убожество, багатство, боротьба, мужність, мудрість, реалізм*). Серед абстрактних іменників чимало запозичень: *економіка, політика, романтизм*.

Граматичними ознаками абстрактних іменників є нездатність їх (переважно) утворювати корелятивні форми однини і множини. Більшість абстрактних іменників функціонують тільки в однині, а деякі лише в множині. Це іменники, що означають: складні дії (*дебати, переговори*); обряди, звичаї (*проводи, іменини, оглядини*); відрізки часу (*канікули, будні*); грошові кількісно не окреслені суми (*фінанси, кошти*); почуття, переживання (*радощі, заздрості*).

Абстрактні іменники не підлягають лічбі і не сполучаються з означено-кількісними числівниками.

Назви істот і неістот. Іменники – назви істот – це переважно найменування людей і тварин, комах; сюди належать і демонологічні та міфологічні назви, а також назви персоніфікованих предметів: *жінка, дитина, киянин, Марія, лебідь, метелик, мавпа, Зевс*. До назв неістот належать слова, що іменують неживу (неорганічну) природу – предмети, явища, абстрактні поняття, географічні об'єкти, назви рослинного світу: *грім, заздрість, Дніпро, метеорит, трава, явір*.

Граматичні відмінності назв істот і неістот виражаються формою знахідного відмінка у такий спосіб:

1) форма 3. в. одн. чол. роду ім. – назв істот збігається з Р. в. одн. (*послати брата, зустріти посла*);

2) форма 3. в. одн. чол. роду ім. – назв неістот збігається з Н. в. одн. (*викопати колодязь, посадити дуб*);

3) у 3. в. множ. іменників усіх трьох родів, що означають назви істот, мають форми, спільні з Р. в. (*зустрічати друзів, сестер, малят; гнати корів, волів, ягнят, щоправда, в діалектному мовленні зустрічаємо: пасти телят і телята, гусей і гуси*);

4) іменники – назви неістот (теж усіх 3-х родів) у 3. в. множ. мають форми, спільні з Н. в. (*розписувати хустки, читати романи, бачити будинки*).

Уявлення про „живе” й „неживе” може не збігатися з уявленням про живі й неживі предмети в граматичному плані. Наприклад, назви дерев, рослин або іменники на позначення сукупності істот (*народ, полк, загін*) належать до неістот, а іменники, що означають назви міфічних істот (*бог, чорт, русалка, домовик*) та назви неживих істот (*покійник, мрець, небіжчик, лялька*) належать до категорії істот.

Збірні іменники. Вони нерозчленовано виражають сукупність предметів, що сприймаються як єдине неподільне ціле. Збірність протиставляється окремому (*студентство – студент, птаство – птах*).

Граматичними ознаками збірних іменників є форми словозміни й словотворення. Означаючи неподільність, вони вживаються тільки у формі однини: *дітвора, вороння, мушва*.

Оскільки збірні іменники означають сукупність, що не має точного кількісного виміру, вони поєднуються не з усіма числівниками, а лише з неозначено-кількісними та дробовими: *чимало листя, багато городини, дві третіх усього студентства*.

За словотворчими ознаками збірні іменники поділяють на дві підгрупи: у першій значення збірності виражається лексично – основою (безафіксне творення): *молодь, юнь, люд*; у другій – воно твориться суфіксами збірного значення: *-ств(о), -цтв(о) – людство, козацтво; -еч(а) – малеча, -от- – кіннота, -н(я) – рідня, мурашня; -ат- – секретаріат; -чин- – вояччина, -ур(а) – адвокатура, клієнтура; -ій- – піонерія, -ик-, -як- – терник, вишняк; -инн(я), -овинн(я) – гарбузиння, картоплиння; -иц(я) – чорниця; -ість- – людність, -й- – ганчір'я*.

Від збірних іменників слід відрізнити іменники, що називають сукупність неоднорідних предметів: *народ, група, дивізія, оркестр, зграя, табун, чагарник, трупа*. Ці іменники не виражають ознаки неподільної єдності, вільно утворюють форми множини й сполучаються з кількісними числівниками.

Іменники з речовинним значенням. Це іменники, що означають однорідну за своїм складом речовину, яку можна

поділяти на частини (що мають властивість і назву цілого), яка піддається не лічбі, а вимірюванню, а вже міри піддаються лічбі: *три кілограми вапна, п'ять метрів ситцю*.

Іменники з речовинним значенням поділяють на такі семантичні розряди:

1. зернові сільськогосподарські культури: *жито, ячмінь, кукурудза*;
2. ягоди, овочі: *ожина, картопля, морква*;
3. харчові продукти: *вершки, сметана, цукор, чай*;
4. ліки: *аспірин*;
5. тканини: *шовк, крепдешин*;
6. корисні копалини, метали, мінерали, хімікалії: *вугілля, нафта, янтар, водень*;
7. будівельні матеріали: *цемент, глина, пісок*.

Одиничні (сингулятивні) назви. Такі іменники існують для виділення предмета із маси, вираженої іменниками із значенням збірності або речовинності.

Засобами утворення їх є суфікси одиничності *-ин(а), -ін(а)*: *картопля – картоплина, зерно – зернина, пір'я – пір'їна*.

Одиничні назви мають форму однини, але набувають форм множини в сполученні з числівниками (*три квасолини, п'ять картоплин*).

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА

План

1. Категорія роду; способи родової диференціації іменників.
2. Іменники спільного роду.
3. Категорія числа іменників.
4. Відмінки й відміни іменників. Відмінювання.
5. Незмінювані іменники.
6. Морфологічний аналіз іменників.

Категорія роду. Граматичний рід є однією з найістотніших категорій. Вона охоплює всі іменники (і відмінювані, і невідмінювані), крім тих, що вживаються тільки у формі множини (*ворота, вершки*).

І. Кучеренко зазначав: „Категорія роду не має нічого спільного зі статевою відмінністю. Це ясно хоча б з того, що рід поширюється і на предмети неживі. Це ясно ще й тому, що в російській мові (і в українській) існує нейтральний, „середній” рід, отже – рід, позбавлений статевої ознаки.

Людині властиве було одухотворення невідомих їй ще предметів і сил природи, уподібнення їх людям (персоніфікація). Ця персоніфікація була конкретно: серед предметів і явищ природи вона вбачала представників як чоловічої, так і жіночої статі.

У поетичній мові предмети і явища, названі іменниками чоловічого роду, розглядаються як особи чи істоти чоловічої статі, а названі іменниками жіночого роду – як особи чи істоти жіночої статі.

Форми середнього роду виступають менш доступними сучасному нашому мисленню своїм оформленням. Але можна гадати, що предмети і явища, які не пов’язувалися з тими, що мали яскраво виявлені ознаки статі, – *море, весло, небо*; і більш складні своєю сумою усвідомлених пізніше ознак – *місце, коло, рало* і ін., – набували оформлення іншого роду, відмінного від перших двох”.

Кожному іменникові властивий тільки один рід: чоловічий, жіночий, середній.

Способи родової диференціації іменників:

1) лексичний суплетивізм – родові протиставлення іменників здійснюються лексично (різними словами): *хлопець* – *дівчина*, *бугай* – *корова*, *баран* – *вівця*.

У назвах тварин зустрічаємо багато випадків, коли одна якась родова форма іменника виступає на означення представників обох статей: форма чоловічого роду – *леопард, ляц, карась*; форма жіночого роду – *зебра, пантера, ластівка, муха, оса* та ін.;

2) морфологічний спосіб, який полягає у приєднанні флексії жіночого роду до форми чоловічого роду: *Олександр* – *Олександра*, *Валерій* – *Валерія*. Щоб новоутворена форма не була омонімічною до форми чоловічого роду може змінюватися наголос: *ворон* – *ворона*, *кум* – *кума* або відбуватися чергування: *ткач* – *ткаля*.

Для утворення форм жіночого роду від форм чоловічого використовуються суфікси: *-н-, -к-, -ш-, -их-, -из-, -ис-, -вс-* (*герой* –

героїня, читач – читачка, представник – представниця, поет – поетеса). Причому вони утворюються не тільки шляхом додавання суфікса (*лікар – лікарка*), а й заміною суфікса (*робітник – робітниця*);

3) синтаксичний (описовий) спосіб, який полягає в тому, що відсутня співвідносна форма жіночого роду замінюється словосполученням: *дружина генерала* (замість *генеральша*), а коли йдеться про жінку, яка виконує ті ж обов'язки, що й чоловік, за відсутності відповідної назви жіночого роду використовують прикладку: *Лейтенант Наташа, Жінка-сержант*.

Іменники спільного роду можуть позначати осіб обох статей. Щоправда первинно вони були закріплені за якимось одним родом. Ця закріпленість зумовлює поділ іменників спільного роду на маскулізми й фемінативи.

Маскулізми – іменники марковані чоловічим родом, але позначають осіб обох статей. Це назви офіційних, адміністративних, посадових осіб: *президент, посол, дипломат*; назви учених ступенів і звань (*кандидат, доктор наук, доцент, професор*); назви осіб за військовими спеціальностями (*офіцер, майор*); соціально-оцінних характеристик (*лауреат, депутат*).

Раніше всі ці посади обіймали лише чоловіки. З подальшим суспільним розвитком, коли застосування жіночої праці розширилося, частина іменників, не змінюючи зовнішньої форми слова, паралельно стала виражати жіночий рід.

Фемінативи – іменники марковані жіночим родом, але позначають осіб обох статей. Невелика їх частина називає особудіяча: *листоноша, суддя, слуга*. Основна частина – експресивно-оцінні слова, які називають осіб за їх діями, вчинками, рисами характеру, зовнішніми ознаками, поведінкою, станом тощо. Здебільшого такі оцінки негативного змісту й загострюють увагу на поведінці, моралі, зовнішньому вигляді, рівні інтелекту, вроджених вадах тощо, наприклад: *сплюха, п'яниця, волоцюга, нікчема, заїка, каліка, недотепа, незграба*. Група найменувань з експресією доброзичливості, співчуття, захоплення значно менша за обсягом, наприклад: *тудяга, сердега, сиротина, симпотяга, бідолаха, добряка, розумака*.

Родові ознаки незмінюваних слів. Іменники-антропоніми називають осіб чоловічого або жіночого роду відповідно до статі особи: *аташе, денді, конферансьє, порт'є, протеже* (чол. рід); *мадам, місіс, леді, Кармен* (жін. рід).

Іменники-фауноніми, до яких належать назви істот тваринного світу, кваліфікують чоловічим родом (*какаду, шимпанзе, колібри, динго, поні*), у назвах риб помітна тенденція до означеності формою жіночого роду відповідно до родової назви (*івасі, гурами*).

Назви предметів утворюють групу іменників середнього роду (*кашине, кашпо, реву, попури, інтерв'ю, соте, пюре*).

У географічних назвах іншомовного походження рід визначають за граматичним родом загального іменника, який є родовою назвою: *місто Тбілісі, пустеля Калахарі, атол Бікіні, озеро Тітікака, ріка Міссурі, гора Кіліманджаро, країна Конго*.

Рід аббревіатур визначають за родовою віднесеністю стрижневого слова: *АПН (Академія педагогічних наук)*.

Іменники подвійного роду. Наявність в іменника двох родів: це іменники на *-исько, -ище*: *хлопчисько* (чол. і сер. рід), *бабище* (жін. і сер. рід).

Є слова, які, зберігаючи своє лексичне значення, можуть уживатися у двох родових формах: *птах – птаха, ковил – ковила* – так звані хитання в роді (варіативні форми).

Категорія числа, як і категорія роду, є основною категорією в системі словотвору і словозміни іменників. Вона вказує на кількісний вияв того, що позначене іменником.

За значенням і формою в українській мові розрізняють однину й множину.

Способи числової диференціації іменників:

- 1) лексичні (*Київ – Черкаси; молоко, мед – дріжджі, висівки*);
- 2) морфологічні, тобто використання засобів словозміни й формотворення для вираження числових протиставлень (*стіл – столи, ім'я – імена, гай – гаї, курча – курчата, киянин – кияни, небо – небеса*). Під час утворення множинних іменників від жіночого й середнього родів однини часто спостерігаємо зміну наголосу (*вода – води, верба – верби*);

3) синтаксичні, уживані у двох випадках: по-перше, тоді, коли множинні іменники мають форму омонімічну з іменниками однини (часто Р. в. одн.: *до берези – білі берези; немає дороги – різні дороги*); по-друге, коли іменники іншомовного походження не мають окремих співвідносних форм і в тексті можуть мати значення і однини, і множини: *В нашому купе було вільно – Усі купе були зайняті*.

У сучасній українській літературній мові абсолютна більшість іменників має співвідносні форми однини й множини.

За наявністю форм числа іменники поділяють на три групи:

1) іменники, що мають однину й множину (це назви осіб, предметів, що піддаються лічбі): *мати – матері, учень – учні; будинок – будинки*. Такі іменники поєднуються з кількісними числівниками;

2) іменники, які вживають тільки в однині (абстрактні: *далечинь, щастя*; збірні: *селянство, комахня*; речовинні: *нафта, молоко, кисень*); власні назви;

3) іменники, які вживають тільки у множині. Вони означають: назви будівель, їх частини (*сходи, двері, сіни*); засоби пересування (*сани, бігуни*); знаряддя праці (*вила, ножиці, граблі*); одяг, взуття (*штани, труси, бутси*); парні предмети, парні частини тіла (*в'язи, груди*); речовини, продукти харчування (*хімікалії, консерви, макарони*); відрізки часу (*будні, канікули, перегони*); власні географічні назви (*Суми, Альпи, Карпати*) тощо.

Іменники, пов'язуючись у реченні з іншими словами, змінюються за відмінками. Традиційно розрізняють **7 відмінків**.

Називний відмінок (прямий) (хто?, що?) виконує власне номінативну функцію без вираження будь-якого відношення; він становить початкову форму іменника й виступає в ролі підмета, рідше – в ролі іменної частини складеного присудка. Наприклад, у реченні *Вірний приятель – то найбільший скорб* (Народна творчість) у називному відмінку стоїть підмет *приятель* і присудок *скорб*.

Родовий відмінок (кого?, чого?) указує на об'єкт (*не побачив книги*), може позначати частину від цілого (*принести солі*), проміжок часу (*місяця не пройшло*), належність (*хата*

лісника), порівняльно-зіставні відношення (*кращий з кращих*), обставинні значення (*сміятися до сліз*).

Давальний відмінок (кому?, чому?) виражає особу, якій приписують певний стан (*дітям радісно, студентам не сидиться*), значення належності, стосунку, спрямованості (*пам'ятник Т. Шевченку, послання правнукам*); застосовується в безособових реченнях (*Дівчинці полегшало*).

Знахідний відмінок (кого?, що?) означає предмет, на який переходить дія; часто іменник у цій формі сполучається з перехідним дієсловом (*вивчити вірш, вибрати подарунок*); інші значення знахідного відмінка передаються здебільшого за допомогою прийменників (*спустити на воду, покласти на шафу, сильніший за смерть*).

Орудний відмінок (ким?, чим?) уживають переважно при дієсловах та іменниках, він означає знаряддя праці (*копати лопатою*), засіб пересування (*їхати машиною*), значення часу (*сидіти годинами*), порівняння (*летіти стрілою*).

Місцевий відмінок (кому?, чому?) зажди поєднується з прийменником, який разом з флексіями виражає значення цього відмінка. Місцевий відмінок означає місце дії (*жити в оселі, навчатися в університеті*), рідше – знаряддя дії (*грати на фортепіано*).

Кличний відмінок виконує в реченні функцію звертання до адресата мовлення. Творють таку форму слова від іменників чоловічого чи жіночого роду, що означають осіб, істот і персоніфіковані особи (*Вікторе, діду, земле*).

За типом зміни іменники поділяють на **чотири відміни**. Проте до жодної відміни не належать іменники, які вживають тільки у множині (*двері, Чернівці*), субстантивовані, бо вони змінюються, як прикметники (*вартовий, учительська*), а також незмінювані (*шоше, кенгуру*).

До **першої відміни** належать іменники чоловічого, жіночого та спільного роду із закінченням **-а (-я)**: *Микола, душа, буря, мрія, сирота*. Залежно від кінцевого приголосного основи такі іменники поділяють на три групи: 1) до **твердої групи** належать ті іменники, основа яких закінчується на твердий приголосний, окрім шиплячого (*відміна, буква*); 2) до **м'якої** –

з основою на м'який приголосний (*земля, суддя*); 3) до **мішаної** – з основою на шиплячий (*душа, гу[шч]а*).

Другу відміну складають іменники чоловічого роду з нульовим закінченням (*вітер, день*) та із закінченням **-о** (*Дмитро, батько*), середнього роду із закінченням **-о, -е, -я** (*лихо, поле, листя*). За системою відмінкових форм іменники другої відміни поділяють на три групи: 1) до **твердої групи** належать іменники чоловічого роду з чистою основою на твердий приголосний (крім шиплячих), іменники чоловічого та середнього роду на **-о** (*Дніпро, ремесло*); більшість іменників з чистою основою на **-р** (*мир, сир*), у тому числі іншомовного походження на **-ар, -яр, -ир, -ур** з наголосом на останньому складі (*гектар, абажур*); також *звір, комар, снігур, хабар*, хоча в називному відмінку множини вони набувають закінчення м'якої групи **-і**; 2) **м'яка група** охоплює іменники чоловічого роду з чистою основою на м'який приголосний (*хлопець, біль, край*), частина іменників на **-р** (**-ар, -ир**), у яких в однині наголос падає на корінь або на закінчення, а у множині – тільки на закінчення (*кобзар, пuzир*); іменники середнього роду на **-е** (крім тих, основа яких закінчується на шиплячий) та **-а** (**-я**) (*поле, знання*); 3) **мішану групу** представляють іменники чоловічого роду з чистою основою на шиплячий (*ніж, до[шч]*); середнього роду на шиплячий із закінченням **-е** (*плече*), на подовжений шиплячий (*збіжжся*); іменники на **-р**, що означають назви осіб за професією або характером діяльності з наголошеним суфіксом **-яр** і сталим наголосом на флексії при відмінюванні (*школяр, вугляр*).

До **третьої відміни** належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням (*піч, любов, велич*) та іменник *мати*. На групи такі іменники не поділяють.

Четверта відміна представлена іменниками середнього роду із закінченням **-а** (**-я**), які під час відмінювання набувають суфіксів **-ат-** (**-ят-**), **-ен-** (*лоша – лоша^{ти}, ягня – ягня^{ти}, плем'я – племені*).

ПРИКМЕТНИК

План

1. Прикметник, його значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Розряди прикметників за значенням.
3. Ступені порівняння якісних прикметників.
4. Прикметники, що не утворюють ступенів порівняння.
5. Категорія безвідносної міри якості.
6. Повні й короткі прикметники.
7. Відмінювання прикметників. Тверда й м'яка групи прикметника.
8. Морфологічний розбір прикметника.

У системі частин мови прикметникові відведена роль називати ознаки, властивості, риси об'єктів позамовної дійсності й виражати їх через зв'язки з цими предметами.

Кожен предмет може мати різні ознаки, через те в поняття „ознака”, що виражається прикметником, включаються найрізноманітніші значення: колір (*білий, червоний*), матеріал (*дерев'яний, кристалевий*), розмір (*грандіозний, мініатюрний*), смак (*солодкий, гіркий*), відношення до простору й часу (*заозерний, вчорашній, майбутній*), зовнішні і внутрішні властивості (*тонкий, розумний, кмітливий*), належність (*Ольжин, батьків*) тощо.

Майже кожний прикметник – багатозначне слово, що може виражати різні ознаки. Наприклад, *твердий* може означати матеріальну якість у словосполученні *твердий ґрунт*; внутрішні якості людини в словосполученні *твердий характер*; ступінь засвоєння певних відомостей – *тверді знання*. Значення кожного прикметника розкривається лише у зв'язках його з іменником. Тому в реченні прикметник завжди вживається з іменником і узгоджується з ним у роді, числі й відмінку. У прикметника ці категорії несамостійні, суто граматичні. Засобом вираження й розрізнення значень роду, числа й відмінка прикметників є закінчення: *-ий (-ій)* – для чоловічого роду, *-а (-я)* – для жіночого, *-е (-є)* – для середнього; для Н. в. множ. всіх трьох родів – *-і (-ї)*.

Синтаксичні функції прикметника впливають з його категоріального значення. Основною є функція означення: *Стовпи струнких тополь підперли небо* (Б.-І. Антонич). Вторинною

для прикметника є функція іменної частини складеного присудка: *Весна стояла суха і вітряна* (М. Коцюбинський).

Прикметники можуть переходити в іменники (субстантивуватись). У таких випадках їх лексичне значення звужується, конкретизується. Називаючи не ознаку, а предмет, вони вже виконують іншу функцію в реченні: виступають підметом, додатком і можуть мати при собі означення: *Виступав мій давній знайомий*.

Поділ прикметників на семантико-граматичні групи зумовлений характером ознаки, наявної в предметі.

Природні властивості позамовних об'єктів відтворюють **якісні** прикметники, ознаки, передані ними, є безпосередніми й прямими. Вони стосуються зовнішньої форми (величина, обсяг, колір, розмір тощо), внутрішніх особливостей предмета і можуть мати неоднакову міру виявлення – ступені порівняння – це найістотніша граматична ознака якісних прикметників.

Якісні прикметники становлять центр (ядро) категорії прикметника й мають низку інших особливостей:

1) невелика їх група може мати коротку й повну форми: *дрібен, зелен, красен*;

2) від багатьох якісних прикметників можна утворити співвідносні прислівники на **-о, -е**: *високо, рішуче, гаряче*;

3) за допомогою суфіксів від них можна утворити форму із значенням збільшеності, зменшеності, згрубілості й пестливості: *величезний, здоровенний, малесенький, хитрючий, чорненький*;

4) якісні прикметники в багатьох випадках утворюють антонімічні пари: *добрий – злий, теплий – холодний*;

5) з ними можуть сполучатися прислівники міри й ступеня якості: *надзвичайно щедрий, дуже дорогий, мало рухливий*;

6) від більшості якісних прикметників творяться абстрактні іменники за допомогою суфіксів: **-ість-, -от-, -ин-, -ств-, -еч-, -ін-, -ав-**: *молодість, доброта, давнина, героїство, убожество, дорожнеча, синява*;

7) мають специфічні суфікси: **-ив-** (*правдивий*), **-лив-** (*злобливий*), **-ист-** (*голосистий*), **-овит-** (*талановитий*), **-уват-** (*задерикуватий*), **-аст-** (*довгастиий, сріблястий*), **-ат-** (*картатий*),

-ащ- (пропащий), -уч- (блисучий), -ав- (смаглявий), -к- (стрункий), -л- (стиглий).

На периферії категорії прикметника перебувають **відносні** прикметники, які відтворюють ознаку за відношенням предмета до інших предметів, до дії, процесуального стану, обставини: *бавовняна сукня, дерев'яне ліжко, весняне небо, грозова хмара, липовий цвіт, завтрашній день*.

З граматичних особливостей, специфічних для відносних прикметників, слід відмітити такі:

1) відносні прикметники утворюються від слів (найчастіше іменників) і мають тільки похідну основу: *прибережні села, задніпровські плавні*;

2) відносні прикметники бувають синонімічні з конструкціями, до яких входять: а) непрямий відмінок іменника з прийменником або без нього, напр.: *кришталева ваза – ваза з кристалю, корабельні щогли – щогли корабля*; б) дієслово: *винищувальна зброя – зброя, що винищує*.

Присвійні прикметники відображають ознаки предмета через належність його особі. Перехід іменника – назви особи – у присвійний прикметник відбувається за допомогою словотворчих афіксів -ів, -ин (-ін): *батьків, Ігорів, Ольжин, Надійн*. Значення індивідуальної належності зрідка виражають суфікси -ач-, -ов-, у поєднанні з твірними основами іменників, які позначають осіб: *„Грицько – козачий син, сирота ”* (Панас Мирний), *„Із уст якутових я чув твої слова”* (М. Рильський).

Можливі форми присвійних прикметників від найменувань осіб з відтінком пестливості, зменшеності, здрібнілості: *Богданків, Петриків, Оленчин, Івасів*.

Зрідка значення належності у присвійних прикметниках виражає суфікс -ськ-: *„Любив він материнських рук тепло”* (М. Руденко). Цей суфікс зумовлює семантичний відтінок послабленої належності, його роль у похідних прикметниках виявляється у відтворенні присвійно-відносних зв'язків.

Присвійні прикметники можуть означати й належність предмета тварині: *качиний дзьоб, вовча лапа*.

Присвійні прикметники широко функціонують у розмовно-побутовому мовленні, художній літературі; семантично тотожні

конструкції іменника з іменником у Р. в більш характерні для наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів.

Перехід відносних прикметників у якісні є граматичним явищем, що ґрунтується на асоціативних зв'язках між ознакою, переданою відносним прикметником, і предметом, для якого ця ознака є метафоризованою, перенесеною. Можливість метафоризації виникає на спільних компонентах або особливостях реальної ознаки та ознаки, якою наділений предмет, названий іменником: *золотий годинник* – *золота пшениця* (перенесення за схожістю кольорів), *шовкова тканина* – *шовкова трава* (схожість дотикових відчуттів), *ворожий стан* – *ворожий погляд* (ставлення до людини).

Зрідка **якісні прикметники** набувають **значення відносних**: *дзвінкий голос* – *дзвінкий пригосний звук*, *чорна фарба* – *чорна металургія*, *важка цеглина* – *важка промисловість*.

Прикметники, які можуть передавати значення присвійності та відношення, називаються присвійно-відносними: *шевченківський стиль*, *батьківські поради*, *студентський квиток*, *хлопчачий голос*.

Присвійно-відносні прикметники відрізняються від власне присвійних більшою узагальненістю значення, характеризуються складнішою семантикою, здатністю створювати фразеологізми (*гусячі лапки*, *Чумацький Шлях*, *вовча ягода*).

Якісні прикметники під час зіставлення предметів можуть указувати на неоднакову міру тієї самої ознаки. Через те вони, крім звичайної форми, мають ще два ступені порівняння: вищий і найвищий.

Просту форму вищого ступеня порівняння творять за допомогою суфіксів **-іш-**, **-иш-**: *сухий* – *сух^{іш}ий*, *тугий* – *туг^{іш}ий*, *глибокий* – *глиб^{іш}ий*, *вузький* – *вуж^чий*. Вищий ступінь кількох прикметників утворюють від інших основ (суплетивізмом): *добрий*, *хороший* – *кращий*, *ліпший*, *гарний* – *кращий*, *поганий* – *гірший*, *великий* – *більший*.

Деякі прикметники можуть мати паралельні форми вищого ступеня порівняння – з суфіксом **-іш-** і з суфіксом **-иш-**. Ці форми нерідко різняться відтінком свого лексичного значення: *старіший* (за віком) і *старіший* (за становищем), *багатіший* (стосується лише

матеріальних цінностей) і *багатий* (стосується й змісту), *здоровіший* (за станом здоров'я і за розмірами) і *здоровий* (за станом здоров'я), *товстіший* (стосується лише осіб) і *товщий* (стосується й предметів).

Просту форму найвищого ступеня порівняння утворюють від простої форми вищого ступеня додаванням префікса **най-**: *тугіший* – **найтугіший**, *веселіший* – **найвеселіший**, *вищий* **найвищий**. Складну форму найвищого ступеня порівняння творять шляхом додавання префікса **щонай-**, **якнай-**: *вужчий* – **якнайвужчий**, *довший* – **щонайдовший**.

Складена форма вищого і найвищого ступенів порівняння вживають рідко – переважно в науковому й офіційно-діловому стилях. Вона утворюється за допомогою слів **більш**, **менш**, **найбільш**, **найменш**, які ставляться перед звичайною формою прикметника: *розвинений* – **більш розвинений** (а не „більш розвиненіший”), *найбільш розвинений* (а не „найбільш розвиненіший”).

Окремі якісні прикметники не мають ступенів порівняння, бо вони самі вказують уже на певну міру якості: *премудрий*, *завеликий*, *старезний*, *страшений*, *нескінченний*, *холоднуватий*, *тихесенький*. Не утворюють ступені порівняння і від тих якісних прикметників, які називають безвимірну ознаку (*босий*, *сліпий*, *мертвий*, *лисий*, *гнідий*, *фіолетовий*), а також від складних прикметників (*білолиций*, *чорноволий*, *світло-зелений*).

Якісним прикметникам властива **безвідносна міра якості предмета**. Суть її полягає в тому, що виділяється ознака за мірою (чи ступенем) інтенсивності її, але без елементів порівняння. В українській мові виділяють три ступені інтенсивності ознаки – недостатній, помірний і надмірний та дві форми вияву кожної з них: синтетичну й аналітичну.

Прикметники недостатнього ступеня передають міру якості неповну, незначну, часткову, тобто кількісно меншу, порівняно з тим, що передається звичайним прикметником: *солодкуватий*, *синюватий*, *жовтавий*, *довгастиий* – синтетична форма; аналітична утворюється шляхом поєднання звичайного прикметника й кількісно-означального прислівника типу *трохи*, *дещо*, *злегка*: *трохи тісний*, *не дуже чемний*, *злегка блакитний*.

Помірний ступінь вияву якості – це звичайний прикметник, що передає нормальну міру ознаки: *смачний, холодний, прозорий*.

Прикметники надмірного ступеня передають міру якості предмета, значно вищу від норми, що її передає звичайний прикметник: *злющий, здоровенний, довжелезний, предобрий, ультрамодний, екстраординарний, архіважливий, всемогутній, надзвичайний, прадавній*. Аналітичну форму таких прикметників утворюють шляхом поєднання звичайного прикметника й кількісно-означального прислівника: *занадто розумний, надзвичайно вродливий, особливо гарний, винятково здібний, зовсім короткий*.

У сучасній українській мові прикметники мають **повну** й **коротку** форми. **Повна**, або **відмінювана, членна**, форма прикметника має флексії в усіх відмінках і вживається в усіх стилях і жанрах мови: *чорно-синя, молодий, яскраве*. Повні прикметникові форми жіночого й середнього роду називного й знахідного відмінків однини й множини існують у двох морфологічних варіантах: 1) **нестягнений варіант** – це прикметники жіночого й середнього роду, граматичними показниками яких є закінчення **-ая, -ую, -єє** (*зірочко вечірняя, серце моє коханеє, шляхи святії*); їх уживають у фольклорі, а також у літературно-художніх творах з метою стилізації під народнопоетичну мову; 2) **стягнений варіант** – типовий для української мови варіант прикметникової форми (*славна, чарівна, нове*). **Коротка**, або **невідмінювана, нечленна** форма прикметників уживається лише у формі називного й знахідного відмінків однини чоловічого роду і становить чисту основу (*повен, зелен*). Такі прикметники не змінюються за родами, числами й відмінками, а значення непрямих відмінків передаються повними формами. Коротку форму мають також присвійні прикметники на **-ів, -ин** (*Ольжин, Ігорів*).

Прикметники, залежно від кінцевого приголосного основи, поділяються на дві групи. До **твердої групи** належать прикметники, що мають твердий кінцевий приголосний основи й закінчення **-ий, -а, -є**: *закритий, закрита, закрите*. До твердої групи належать і присвійні прикметники: *батьків, сестрин*. До **м'якої групи** відносять прикметники з м'яким кінцевим приголосним основи і закінченням **-ій, -я, -є** та прикметники

з кінцевим приголосним основи **-й-**: *синій, вечірня, крайнє, безкрайї*.

ЧИСЛІВНИК

План

1. Значення числівника. Його граматичні ознаки.
2. Семантичні групи кількісних числівників.
3. Відмінювання й особливості вживання різних груп числівників.
4. Зв'язок числівників з іменниками.
5. Структурні розряди числівників.
6. Творення числівників.

Числівник – це повнозначна змінна частина мови, що означає кількість однорідних предметів, кількість частин від цілого, порядок предметів при лічбі, абстрактну математичну кількість.

Числівник має специфічні граматичні ознаки.

Категорія роду. У сучасній українській мові родові ознаки мають лише числівники *нуль* (чол. рід), *один* (-а, -о, -е), *мільйон, мільярд* (чол. рід), *тисяча* (жін. рід). У числівників *два – дві, обидва – обидві, півтора – півтори* родові відмінності сприймаємо як пережиткове явище, оскільки збереглися вони лише в називному й знахідному відмінках.

Числівники сучасної української мови в процесі еволюції втратили граматичну категорію роду. Занепад її значною мірою був спричинений тим, що в праслов'янській мові категорія роду не була універсальною для числівників: одні з них змінювалися за родами (*два, три, чотири*), інші мали один (певний) рід, як і всі іменники, наприклад, числівник *п'ять* був жіночого роду; *дев'яносто, сто* – середнього роду.

Категорія числа, як і категорія роду, є формальною ознакою кожної іменної лексико-граматичної категорії слів сучасної української мови. Однак числівники, виділившись із складу іменників та прикметників як окрема частина мови, не зберегли граматичних властивостей цих вихідних частин мови, зокрема втратили граматичну категорію числа. Так, В. Виноградов відзначає, що поняття числа у числівників виражене самим їх

лексичним значенням, тому в них немає граматичних форм числа. Їм не властива співвідносність форм однини й множини.

У сучасній українській мові лише числівник *один*, зберігаючи властивості займенникового прикметника, змінюється за числами. Саме у множині цей числівник виразно виявляє властивості займенника і прикметника, оскільки числове значення в ньому у множині стерте.

Категорія відмінка. Зберігши відмінювання, числівник не втратив зв'язку з класом імен і не перетворився тим самим на прислівник. У сучасній українській мові виділяють сім типів відмінювання числівників (пор., в російській мові В. В. Виноградов виділив дванадцять типів):

- 1) числівники *один* (-а, -о, -і) відмінюють як займенники *то, та, те, ті*;
- 2) числівники *два, три, чотири*;
- 3) числівники *п'ять – двадцять, тридцять – вісімдесят* (десятки, крім *сорока*);
- 4) *сорок, дев'яносто, сто*;
- 5) складні числівники на означення сотень (*двісті – дев'ятсот*);
- 6) числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* мають іменниковий тип відмінювання;
- 7) порядкові числівники мають прикметниковий тип відмінювання.

Усі числівники української мови, як і інших східнослов'янських мов, відмінюються як займенники або як іменники:

Н. в.	<i>сто двадцять три</i>
Р. в.	<i>ста двадцяти (двадцятьох) трьох</i>
Д. в.	<i>ста двадцяти (двадцятьом) трьом</i>
З. в.	Н. в. або З. в.
О. в.	<i>ста двадцятьма (двадцятьома) трьома</i>
М. в.	<i>ста двадцяти (двадцятьох) трьох</i>

Категорія відмінка властива всім числівникам, за винятком: *пів, півтора (-и), півтораста, мало, немало, чимало*.

Синтаксичні функції числівників в українській мові досить широкі й різноманітні: вони можуть виконувати роль

підмета, присудка, додатка, означення, обставини, зрідка можуть бути відокремленими членами, службовими словами. Числівниково-іменникові сполучення, виражаючи діючий суб'єкт речення, з функціонально-синтаксичного погляду становлять у сучасній українській мові нерозкладні синтаксичні єдності й можуть виконувати роль підмета (*Три верби стояло над ставом*); присудка (*Дівчинка була років дванадцяти. Вітчизна в нас одна*); означення (*Мені подобається гра в чотири руки*); додатка (*Візьми п'ять зошитів*); обставини (*Налякані пасажири кілька секунд мовчали. За двадцять кроків від хати росла груша*).

Розряди числівників за значенням.

За значенням числівники поділяють на три розряди: означено-кількісні, неозначено-кількісні, порядкові. Означено-кількісні своєю чергою поділяють на власне кількісні, збірні й дробові.

Власне-кількісні означають кількість предметів або абстрактну математичну кількість у цілих одиницях. До цього розряду належать сорок числових назв: *один – десять, одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять – сто, двісті – тисяча, мільйон, мільярд, нуль*. Різними їх поєднаннями утворюють інші числові назви.

Збірні числівники означають певну кількість предметів як сукупність (*десятеро, тридцяттеро, обидва, обидві, обоє*; до цього ж розряду належать рідковживані, стилістично марковані числівники *двійко, трійко, четвірко, п'ятірко*).

Дробові числівники означають кількість, що складається з певного числа частин цілого. Ці числівники мають аналітичну будову: у чисельнику – власне кількісний числівник, у знаменнику – порядковий. До цього розряду належать числівники *пів, півтора (-и), півтораства, а половина, третина, чверть* є іменниками.

Неозначено-кількісні числівники – це невелика група слів на позначення точно невизначених узагальнено-кількісних понять: *декілька, кільканадцять, кількадесят* (щоправда, останній числівник вживають як розмовний елемент). Слова *багато, мало* можна уживати і як прислівники, і як числівники. Наприклад: *Він багато працює* (прислівник) і *Багато днів минуло* (числівник).

Порядкові числівники вказують на порядок предметів при лічбі (*перший, сотий, двісті п'ятнадцятий*). Вони утворюються від власне кількісних числівників нульовою суфіксацією. За граматичними ознаками вони нагадують прикметники, тому деякі лінгвісти (О. Пешковський, В. Виноградов, І. Кучеренко, І. Вихованець, О. Безпояско та ін., академічний посібник) зараховують їх до прикметника.

Зв'язок числівників з іменниками (кількісно-іменні сполучення слів).

З усіх сполучень числівників з іншими словами найбільш важливими є поєднання їх з іменниками, тому що характер цих сполучень значною мірою визначає синтаксичні особливості інших частин мови в поєднанні з числівником. У сучасних слов'янських мовах числівники сполучаються з іменниками трьома способами. Два з них дуже давні: це узгодження (*п'ятьма книжками*) та керування (*п'ять книжок* та *п'ять з книжок*), а також прилягання (*з дев'яноста книжками*). Мабуть, у такій неодноплановості теж виявляється гібридна природа числівників, як виявляється вона в різноманітності типів їх відмінювання.

Слово *один* (*одна, одно*), як відзначали Л. Булаховський та В. Виноградов, за своїми синтаксичними особливостями не відрізняються від звичайних прикметників. В. Виноградов справедливо вважав його „займенниковим прикметником”, що входить за семантичними ознаками до розряду числівників. Виступаючи в ролі слова, що рахується, числівник *один* завжди узгоджений у роді, числі й відмінку, як і прикметник, з означуваним словом. Числівник *один*, як правило, вживають в однині. Форму множини (*одні*) він має лише в особливих випадках, а саме: якщо поєднаний з іменниками, що мають тільки форму множини або позначають парні предмети (*одні ножиці, одні шкарпетки*). Але і в цих випадках (незважаючи на граматичну форму множини) числівник *один* означає один предмет, а не множину. У тексті цей числівник досить часто опускають, оскільки вже сама назва предмета у формі однини вказує на його одиничність: *Соломія і справді своїм серцем була схожа на пишну квітку теплих країв, котра раз тільки викидає одно стебло, раз цвіте, а потім навіки посихає* (І. Нечуй-Левицький). Як правило,

числівник *один* опускають, якщо він має значення кількості при назвах цін, вагових величин, при позначенні часу (*кілограм цукерок, година ночі, ціна – гривня*).

Числівники ***два, три, чотири*** і складені числівники з останнім компонентом *два, три, чотири* керують називним відмінком множини: *три вершники, дві сторони*. Якщо до складу словосполучень з числівниками *два, три, чотири* входить означення, то воно може мати форму називного чи знахідного відмінків або ж родового множини (*два нових (нові) будинки; двадцять чотири робочих (робочі) дні*). У непрямих відмінках, крім знахідного, для назв неістот *два, три, чотири* узгоджений з іменником.

Числівники ***п'ять*** і більше керують родовим відмінком множини іменників. Ця закономірність поширена й на знахідний відмінок, якщо числівник поєднано з будь-яким іменником, крім того, що називає осіб: *принесли сім зошитів, піймали двадцять риб*. Коли б у кожному з цих сполучень було вжито іменник на позначення особи, числівник міг би набути форми, однакової з формою іменника у родовому відмінку, отже, став би узгоджуватись з цим іменником: *зустріли п'ятьох друзів і п'ять друзів; прийняли на роботу вісьмох робітників і вісім робітників*. В інших випадках числівник завжди узгоджений з іменником.

Тисяча, мільйон, мільярд керують родовим відмінком множини іменників: *тисяча спогадів, мільйоном захоплень*.

Із **збірними** та **неозначено-кількісними** числівниками іменники вживають у родовому відмінку множини: *кілька днів, двоє братів*. У сполученні числівників з іменниками на означення приблизної кількості іменник має форму родового чи знахідного відмінка множини: *днів зо два; кілометрів з п'ять*.

Сучасна українська мовна практика засвідчує поєднання збірних числівників з іменниками середнього роду (*двоє вікон, полотен*); обов'язковим є вживання їх з іменниками четвертої відміни (*двоє хлоп'ят, поросят*). Щодо чоловічого роду, то тут помітна тенденція до паралельного вживання іменників із збірними та власне кількісними числівниками (*два громадянина, двоє громадян*). В українській мові зустрічаємо менше обмежень, ніж

у російській, щодо вживання збірних числівників з іменниками жіночого роду (*двоє дочок*).

При **дробових** числівниках іменники мають форму родового відмінка однини, слово *частина* опускаємо: *дві третіх саду*. Числівники *півтора, півтори* керують родовим відмінком однини.

Отже, однією з характерних ознак числівників як граматичної категорії є те, що в називному (знахідному) відмінку числівники керують формою іменника, а в непрямих відмінках самі залежать від нього, узгоджуючись з ним.

Порядкові числівники узгоджуються з іменниками.

За структурою числівники поділяють на прості, складні і складені (у шкільних підручниках: прості – ті, що складаються з одного слова, і складені).

До **простих** належать числівники, що складаються з одного слова, сюди ж зараховуємо числівники на *-надцять* та *-дцять*, що в сучасній мові набули значення суфіксальних морфем у наслідок фонетичних та морфологічних перетворень у складних числівниках (за походженням вони складні).

Складні числівники – назви десятків у межах 50 – 90, назви сотень 200 – 900, а також дробовий числівник *півтораста* та неозначено-кількісні *кількадесят, кількасот*.

Складені числівники – аналітичні найменування, утворені з кількох простих і складних числівників. Сюди ж належать і дробові числівники.

В основі всієї системи числівників лежить група непохідних числових назв: від *одного* до *десяти*, *нуль*, *сорок*, *сто*, *тисяча*, *мільйон*, *мільярд*. Інші числівники утворилися від названих шістнадцятьох числових назв. Невелика група числових назв має інші, ніж основна система числівників, корені: *багато*, *мало*, *півтора (-и)*, *декілька*, *чимало*, *небагато*. До того ж, не усяка числова назва – числівник: *чверть*, *десятка* – іменники, *потроїти* – дієслово тощо.

ЗАЙМЕННИК

План

1. Загальнограматичне значення займенника.
2. Семантичні розряди займенників.
3. Відмінювання займенників.

Займенник – повнозначна частина мови, що вказує на предмети, їхні ознаки, кількість, але не називає їх: *він, отой, абихто, ніскільки*. Отже, займенники характеризуються узагальнено-предметним, узагальнено-якісним або узагальнено-кількісним значенням. Предметно-логічний зміст їх конкретизується тільки в контексті або виводиться із ситуації мовлення.

Займенники, як і числівники, відрізняються від інших частин мови тим, що вони не мають єдиних морфологічних ознак, а також строкатістю синтаксичних особливостей.

Так, одні займенники змінюються за родами, числами й відмінками (*цей, той, такий, наш, свій*), інші – тільки за відмінками (*себе, хтось, хто, дехто*) або за відмінками й числами (*я, ти, ми, він*), а займенник *себе* не має форм роду, числа і форми називного відмінка.

Займенники виконують функції всіх членів речення: підмета (***Він** їм тугу розганяє, хоть **сам** світом нудить* (Т. Шевченко); присудка (*Ти **хто такий?***); означення (*Привітай же, моя **ненько**, моя **Україно**, **моїх** діток **нерозумних**, як **свою** дитину* (Т. Шевченко); додатка (*Думи **мої**, лихо **мені** з **вами*** (Т. Шевченко).

За значенням займенники поділяють на вісім розрядів: **особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні і неозначені**.

До **особових** належать займенники *я, ми* (перша особа), *ти, ви* (друга особа), *він, вона, воно, вони* (третя особа). Займенники *я, ми* вказують на особу мовця, *ти, ви* – на особу співбесідника або адресата мовлення. Займенники третьої особи вказують на особу, яка участі в розмові не бере.

Зворотний займенник *себе* вказує на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе, наприклад: *Хлопець*

переміг *себе* й посміхнувся (О. Донченко). Зворотний займенник уживається тільки у формах непрямих відмінків.

Присвійні займенники вказують на належність предмета особі: *мій, наш* – першій особі; *твій, ваш* – другій особі; *свій* – будь-якій особі, що є суб'єктом дії. Указівка на належність третій особі виражається за допомогою форм родового відмінка предметно-особового займенника *його* (*її, їх*) (*його книжка, її віри*). Крім того, в українській мові вживається присвійний займенник *їхній*, (*їхня, їхнє, їхні*), співвідносний з третьою особою, наприклад: *Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві – хазяїн, хазяйка і їхні діти* (М. Коцюбинський).

Вказівні займенники вказують на предмети, ознаки предметів, їх кількість. До цього розряду належать такі одиниці: *цей (оцей), той (отой), такий (отакий), стільки*. Наприклад: *Тільки весною цього року я побував у Солонцях* (Ю. Смолич).

Означальні займенники *сам, самий, весь (увесь), всякий, кожний (кожен), інший* узагальнено вказують на ознаки предметів. Поєднуючись з іменниками – назвами істот, займенник *сам* указує на виконання дії суб'єктом самостійно, без сторонньої допомоги, наприклад: *Зараз дощ. Пишу листа і, може, сам одвезу на вокзал, коли дощ перестане* (М. Коцюбинський). Аналізований займенник виступає також у значенні „один, самотній”, наприклад: *Любив бродить у полі сам і слухать коників і птиць смуглявий хлопчик* (В. Сосюра). Займенник *весь (увесь)* указує на повне охоплення предмета або кількох однотипних предметів дією чи ознакою, наприклад: *Від усієї картини віс чимось пісенним* (О. Довженко). Займенники *кожний (кожен), всякий (всяк)* дуже близькі за значенням: вони вказують на те, що виділений з певної сукупності предмет має яку-небудь ознаку, спільну з іншими предметами сукупності. Займенник *інший* має значення „не цей, не той, протилежний чому-небудь”, тобто вказує на відмінність одного предмета (предметів) від подібних до нього, наприклад: *Що вік, то інший світ* (М. Номис).

Питально-відносні займенники вживають для оформлення запитання про осіб (*хто*) або предмети (*що*), про ознаки, якості чи належність предмета (*який, чий*), про кількість або порядок предметів при лічбі (*скільки, котрий*), а в структурі

складнопідрядного речення пов'язують підрядне речення з головним як сполучні слова.

Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* указують на відсутність предметів, ознак, кількостей. Заперечні займенники виступають другим запереченням у реченні з присудком, ужитим із заперечною часткою *не*, наприклад: *Ніщо не віщувало дощу* (С. Скляренко).

Неозначені займенники утворюються від питально-відносних за допомогою формантів *аби-, де-, будь-, небудь-, казна-, хтозна-, -сь* і вказують на невизначеність особи, предмета, якості чи кількісного вияву. До цього розряду належать такі займенники: *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось; абиякий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, скількись, котрийсь*. Наприклад: *Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною* (М. Коцюбинський).

За формально-граматичними ознаками займенники **співвідносні з іншими частинами мови**.

Займенники, співвідносні з **іменниками**, виражають узагальнену вказівку на особу або предмет і характеризуються незалежними граматичними категоріями. Подібно до іменників вони мають самостійні відмінкові форми й засоби синтаксичного зв'язку з іншими словами, виконують у реченні основні функції підмета або додатка. До цієї групи належать: особові займенники, зворотний займенник *себе*; питально-відносні (*хто, що*), заперечні (*ніхто, ніщо, нікого, нічого*), неозначені (*дехто, дещо, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, казна-хто, казна-що*).

Займенники, співвідносні з **прикметниками**, указують на узагальнену ознаку предмета. Як і прикметникам, їм властиві залежні категорії роду, числа й відмінка, що виявляються у формах узгодження з пояснюваним іменником. Такі займенники в реченні виступають у ролі означення. До них належать усі присвійні займенники, вказівні (крім *стільки*), питальні й відносні (*який, чий, котрий*), означальні, заперечні (*ніякий, нічий, нікотрий*), неозначені (*деякий, який-небудь, будь-який, якийсь, абиякий, чим-небудь, будь-чий, чийсь* та ін.).

Займенники, співвідносні з **числівниками**, указують на неозначену кількість. До цієї групи належать вказівний *стільки*, питально-відносний *скільки* і неозначений *скільки-небудь* (*казна-скільки*). З числівниками їх зближує відсутність граматичних категорій роду й числа, здатність керувати іменником у називному-знахідному відмінках (і узгоджуватись з ним в інших відмінках), а також спільність синтаксичних функцій: вони виступають то в ролі підмета або додатка (самостійно чи у сполученні з іменником у називному і знахідному відмінках), то в ролі означення.

Займенники *наш, ваш, всякий, інший, сам, самий, такий, який, котрий* відмінюються, як прикметники твердої групи, *їхній* – як прикметники м'якої групи: *наш, нашого, нашому, нашим; наша, нашої, нашій, нашою; наші, наших, нашим, нашими; їхній, їхнього, їхньому* тощо.

Займенники *стільки* й *скільки* відмінюються, як числівник два: *скільки, скількох, скільком, скількома; стільки, стількох, стільком, стількома*.

Інші займенники за особливостями відмінювання поділяють на три групи: 1) *я, ти, ми, ви, себе*; 2) *він, вона, воно, вони*; 3) *мій, твій, свій, чий, той, цей, весь, хто, що*.

ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

План

1. Значення, граматичні категорії та синтаксична роль дієслова.
2. Форми дієслова. Інфінітив.
3. Дві основи дієслів.
4. Граматичні категорії дієслова. Категорія виду.
5. Дієслова перехідні й неперехідні.
6. Дієслівна категорія стану.

Іменним частинам мови протиставляється **дієслово** – повнозначна частина мови, яка означає узагальнене поняття дії як процесу й виражає її у граматичних формах виду, стану, способу, часу, особи.

Дія як процес має різні способи вияву: механічний рух (*брести, їхати, летіти*), становлення (*молодіти, сивіти, розквітати*), зміна стану (*позеленіти, захопитися*), найменування

діяльності (*співати, поважати, думати*), значення перебування, знаходження, стан (*сидіти, температури*), дія (*лишати, припинити*) тощо. До того ж дієслова можуть позначати факти емоційної та інтелектуальної сфери (*радіти, гніватися, сприймати*).

Дієслово становить складну **систему різних граматичних форм**: усі їх поділяють на змінювані та незмінювані (інфінітив; дієслівні предикативні форми на -но, -то; дієприслівник). Змінювані, своєю чергою, поділяють на відмінювані (дієприкметник) та дієвідмінювані, серед яких розрізняють особові форми (дійсний спосіб теперішнього й майбутнього часу; наказовий спосіб) та родові форми (дійсний спосіб минулого часу; умовний спосіб).

Кожна з форм відповідає на певні питання й виконує ту чи ту синтаксичну функцію: способів форми виконують роль присудка; дієприкметник – означення, іменної частини складеного присудка; дієприслівник – обставини; безособові форми на -но, -то – присудка в безособовому реченні.

Початковою дієслівною формою традиційно вважають **інфінітив**. За такої інтерпретації інфінітив повинен би найвиразніше виявляти типові для дієслова граматичні категорії, але він позбавлений категорій способу, часу, особи, йому властиві лише категорії виду, перехідності та стану. Синтаксична функція інфінітива може бути будь-якою. Неозначена форма дієслова може виступати в реченні присудком (*Яке це **щастя** – мчати на коні*); підметом (*Життя **прожити** – не поле перейти*); додатком (*Дяк зразу повернув хлопця на наймита: велів йому дрова **рубати, носити** воду, дітей **глядіти*** (С. Васильченко); означенням (*Бажання **працювати** в нього вироблене змалку*); обставиною (*Після навчання Леся поїхала **працювати** на село*).

Отже, тільки семантико-лексичні особливості (позначає узагальнену дію) дають підстави кваліфікувати інфінітив як дієслово.

Дві основи дієслова. Дієслівні форми творять від двох основ: основи інфінітива й основи теперішнього часу.

Інфінітивна основа виділяється шляхом відокремлення **-ти**: *нес-ти, вивчи-ти, зва-ти*. Від інфінітивної основи творять форми:

дієслів минулого часу (*ніс, біг, хотів, чув*); дієслів умовного способу (*веселився б*); дієприкметників минулого часу (*співаний, прочитаний, вивчений*); дієприслівники доконаного виду (*нагрівши, прочитавши, почувши*).

Основу теперішнього часу виділяють шляхом відокремлення в дієслівній формі третьої особи множини особового закінчення **-уть, -ать**: *нес-уть, люб[л'-а]ть, чита[й-у]ть, п[й-у]ть*. Від основи теперішнього часу творять: усі особові форми дієслів теперішнього часу: *жив-у, жив-еш, жив-е, жив-емо; чита[й-у], чита[й-е]ш, чита[й-е], чита[й-е]мо*; особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду: *напиш-у, напиш-еш; прочита[й-у], прочита[й-е]ш, прочита[й-е]мо*; усі особові форми наказового способу: *пиш-и, пиш-імо, пиш-іть*; дієприкметники теперішнього часу: *завершу[й-у]чий, ся[й-у]чий*; дієприслівники недоконаного виду: *пиш-учи, зна[й-у]чи*.

Форми на **-но, -то** утворюються від пасивних дієприкметників: *сказано від сказаний, шито від шитий*.

Усі дієслівні форми бувають доконаного або недоконаного виду, перехідними чи неперехідними. Також загальнодієслівною є категорія стану.

З погляду формально-граматичного **категорія виду** ґрунтується на взаємному протиставленні форм доконаного й недоконаного виду в межах однієї дієслівної лексики. Форма доконаного виду виражає повністю виявлену ознаку (*зів'янути, зрости, потемнішати*), форма недоконаного виду виражає неповно виявлену процесуальну ознаку (*в'янути, рости, темнішати*).

Категорія виду тісно пов'язана з категорією часу: дієслова доконаного виду можуть утворювати форми минулого часу і простого майбутнього, а недоконаного – теперішнього, минулого і складну та складену форми майбутнього часу, що ілюструє пропонована таблиця.

		Доконаний вид	Недоконаний вид
Минулий час		+	+
Теперішній час		–	+

Майбутній час	Проста форма	+	–
	Складна форма	–	+
	Складена форма	–	+

Жодна дієслівна форма не перебуває поза видовою характеристикою. Більшість дієслів виступає у вигляді видової корелятивної пари. Видова пара – це, переважно, різні граматичні форми одного слова. Видові значення виражають афікси, зміна голосного в основі (чергування суфіксів), суплетивні форми – це морфологічне формальне вираження виду.

До морфологічних засобів вираження виду належать:

- суфікси, за допомогою яких від дієслів доконаного виду утворюють дієслова недоконаного виду: *діти* – *дівати*; *сісти* – *сідати*. Видова пара може утворюватися і чергуванням суфіксів основ: *купувати* – *купити*; *плювати* – *плюнути*;
- найпродуктивніший спосіб утворення видової пари – префіксація. Від дієслів недоконаного виду творять дієслова доконаного виду: *в'янути* – *зів'янути*; *користуватися* – *скористуватися*; *писати* – *написати*; *кричати* – *закричати*; *ревнувати* – *приревнувати*. Префіксами, що утворюють видові пари, є *по-*, *при-*, *про-*, *на-*, *з-(с-)*, *за-*, *в-*, *від-*. Але не кожен префікс утворює корелят доконаного виду. Наприклад, *бігти* – *вибігти* – це не видова пара, тому що парною до *вибігти* є *вибігати*, а між словами *бігти* – *вибігти* словотвірні відношення;
- комбінований спосіб утворення корелятивної пари: *падати* – *впасти*; *вішати* – *повісити* (префікс + зміна основи);
- корелятивні видові пари може утворювати й зміна наголосу: *виміряти* – *виміря'ти*; *скли'кати* – *склика'ти*; *розки'дати* – *розкида'ти*;
- суплетивні форми: *брати* – *взяти*; *ловити* – *піймати*; *говорити* – *сказати*.

Частина дієслів належить до **двовидових**: однією й тією ж формою виражається контекстуально значення доконаності й недоконаності. Двовидовими є переважно запозичені дієслова: *абсорбувати*, *абстрагувати*, *авансувати*, *автоматизувати*, *адресувати*, *акредитувати* та ін. Винятком є дієслова, від яких

може бути утворена форма недоконаного виду за допомогою суфікса **-овува-** (*мобілізувати, організувати*) та дієслова, здатні утворювати форму доконаного виду за допомогою префікса (*редагувати – зредагувати, інтригувати – заінтригувати*). Наприклад: *Телеграфую тобі з міста; Коли б що змінилося – напишу або телеграфую* (М. Коцюбинський). У першому реченні дієслово має форму недоконаного виду, а в другому – доконаного.

До дієслів, що виражають обидва видові значення однією формою, належать і окремі незапозичені: *розслідувати, мовити, велити, женити*. Два останні, правда, можуть утворювати форми доконаного виду і за допомогою префіксів: *повеліти, оженити*. *Вдова осталась не сама, А з сином парубком; женити його збиралась восени* (Т. Шевченко); *Восени батько оженив парубка...* (М. Стельмах).

Досить значна частина дієслів виступають або у формі тільки доконаного, або тільки недоконаного виду – **одновидові** дієслова. Це пов'язано із специфікою їхньої лексичної семантики. Тільки у формі недоконаного виду вживаються, наприклад, дієслова *посміюватися, висвистувати, витанцювувати, лихоманити, шпигувати* та ін. Тільки доконаний вид мають, наприклад, дієслова *закричати, заспівати, відишуміти, прожити, прочекати, нагулятися, наговоритися, догратися, догулятися* та ін.

Отже, категорія виду – це категорія граматична, що об'єднує слова однакові за лексичним значенням.

Категорія перехідності – неперехідності впливає із семантики дієслова й виражає відношення дії до об'єкта. Сталих морфологічних ознак, які б відрізняли перехідні дієслова від неперехідних, немає. Поділ дієслів на перехідні й неперехідні здійснюють за синтаксичною ознакою – здатністю дієслова поєднуватися з іменниками (або займенниками) у формі знахідного відмінка без прийменника. Дієслова, що означають дію (*грати, робити, читати, писати, виховувати*), здебільшого перехідні; дієслова, що означають стан (*горіти, тліти, горювати, спати, стояти*), як правило, неперехідні.

Усі дієслова із постфіксом **-ся** належать до неперехідних: *боятися, битися, сміятися*. У багатьох випадках морфема **-ся**

виступає як засіб нейтралізації перехідності: *нести* (перех.) – *нестися* (неперех.); *калічити* (перех.) – *калічитися* (неперех.).

Роль прямого додатка зберігається за іменниками й у родовому відмінку, якщо він ужитий з дієсловом із заперечною часткою **не**: *принесли дрова – не принесли дров; любить цукерки – не любить цукерок*.

При перехідних дієсловах дія може переходити не на весь предмет, а на його частину, у таких випадках додаток має форму родового відмінка: *одламати хліба, налити вина*.

Від перехідних дієслів, хоч і не завжди регулярно, можна утворювати пасивні дієприкметники: *дарувати – дарований; читати – читаний*.

Досить значна частина дієслів може бути неперехідними, не втрачаючи при цьому значення перехідності й основної лексичної семантики. Наприклад: *Дівчата хапались за нависле листя, рвали й кидали його на хлопців* (І. Нечуй-Левицький), *Деся на заметах стогнав вітер і кидав у шибки сухим снігом* (П. Панч); *Косар на луці косу озвінко клепле* (М. Рильський), *Коваль клепле, поки тепле* (Народна творчість).

Також слід додати, що перехідні дієслова можуть керувати не тільки окремим іменником, але й приєднувати до себе цілі речення: *Він сказав, що прийде. Каже мати: – Ну сідайте, – ой які ж ви молодці!* (П. Тичина). У цих реченнях роль прямого додатка виконують підрядне з'ясувальне речення та пряма мова.

Отже, перехідність-неперехідність – це лексико-граматична категорія, яка тісно пов'язана з дієслівною семантикою.

Категорія дієслівного стану. Перехідні дієслова можуть по-різному передавати зв'язок між носієм дії і предметом, на який спрямована дія. Це досягається за допомогою частки (постфікса) **-ся**. Відповідно розрізняють два стани дієслова: активний і пасивний (у неперехідних дієсловах стан не визначають).

Дієслова, що означають дію, спрямовану від її носія, вираженого в реченні називним відмінком, на предмет, названий знахідним відмінком без прийменника, належать до активного стану: *науковці вивчають питання, вітер похилив дерево, учень виконує завдання*. Сюди належать усі перехідні дієслова.

Дієслова, що означають дію, спрямовану на предмет, виражений у реченні називним відмінком, від її носія, названого орудним відмінком, належать до пасивного стану: *питання вивчається науковцями, дерево хилиться вітром, завдання виконується учнем*. При цьому до перехідного дієслова приєднується частка (постфікс) **-ся**, і воно втрачає свою перехідність.

Українська мова уникає пасивних конструкцій. Тому слід, де це можливо, надавати перевагу дієсловам активного стану над пасивними дієсловами. Адже природніше сказати: *комісія складає план, ніж план складається комісією; вас запрошує директор, ніж ви запрошуєтеся директором*.

Від форм пасивного стану треба відрізнати зворотні дієслова, що означають дію, носій якої в реченні виражений називним відмінком: *дитина вмивається* (тобто: *вмиває сама себе*); *люди будуються* (тобто: *будують для себе*); *друзі зустрілися* (тобто: *зустріли один одного*) тощо.

СПОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

План

1. Способи дієслів.
2. Дійсний спосіб. Часи дієслова.
3. Категорія особи. Безособові дієслова.
4. Визначення дієвідміни дієслова.
5. Творення дієслів.

Категорія способу виражає відношення дії до дійсності і реалізується у протиставленні форм дійсного, умовного та наказового способів. Значення, виражені способом дієслова, належать до модальних. Ознака модальності – ставлення до висловлюваного. В українській мові існують різні засоби вираження модальності: інтонація, спеціальні модальні слова, частки, способи дієслова та ін. Отже, категорія способу не обіймає всіх модальних граматичних значень, існуючих у мові, а виражає лише ті, що властиві дієслівній системі.

Дійсний спосіб виражає реальні дії, що передаються формами теперішнього й минулого часу, та ірреальні дії, виражені майбутнім часом: *ходжу, ходив, ходитиму*.

В. Виноградов називав дійсний спосіб тлом, яке дозволяє зрозуміти й оцінити модальні значення дієслівних форм.

Категорія дійсного способу не має спеціальних граматичних показників. Вона тісно пов'язана з категорією часу й виражається її граматичними засобами.

Умовний спосіб означає дію, не реально виявлену, а лише бажану або можливу за певних умов. Особливістю умовного способу є його позачасовість, призначення передавати саме ірреальні дії: *Якби вдалось моє велике діло, я б упилася щастям перемоги* (Леся Українка). Утворюють форми умовного способу поєднанням форм омонімічних з минулим часом або інфінітива з часткою *би* (б).

У ролі умовного способу може вживатися наказовий, а також інфінітив: *Часом і досі здається мені, що й зараз **поклепай** хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу **помолодшав би**, **подобришав** і кинувсь до роботи* (О. Довженко); ***Прихилитися б** у затінку до зеленої землі, і вона б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень живи* (М. Стельмах).

Наказовий спосіб у формі наказу, заклику, побажання, поради, просьби виражає спонукування до якоїсь дії, отже, наказовий спосіб означає дію, яка реально ще не існує і не існувала, але з погляду того, хто говорить, повинна відбутися: *Книжку **читай** – розуму **набувай*** (Нар. тв.). Дієслова наказового способу не мають категорії часу.

З метою пом'якшення наказу в ролі наказового способу використовують умовний: *Чи не **продали б** ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку?* (М. Коцюбинський). Для підсилення наказу, висловлення заклику до чогось уживають інфінітив: ***Встать!** – гаркнув Грабовський. – Учні встали* (О. Довженко).

Дієслова в дійсному способі мають форми минулого, давноминулого, теперішнього й майбутнього часів.

Категорія часу виражає відношення дії до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної (часової) характеристики подій, стану, про які йдеться в реченні. Одночасність з моментом мовлення виражають форми

теперішнього часу, передування моменту мовлення – минулого часу, слідування за моментом мовлення – майбутнього часу.

Теперішній час. Момент мовлення може збігатися й не збігатися з моментом говоріння. Залежно від цього розрізняють пряме й відносне вживання форм теперішнього часу. При прямому вживанні форми теперішнього часу мають два значення:

1) теперішній актуальний (пряме детерміноване значення) – це основне значення теперішнього часу: *Дівчата **перештовхуються** поміж собою, **перешіптуються*** (Гр. Тютюнник);

2) теперішній неактуальний (недетерміноване значення) – виражає дію, непов'язану з моментом мовлення, таку, яка відбувається постійно, завжди або регулярно повторюється. Часто вживаною такою формою є в прислів'ях, сентенціях, наукових визначеннях: *Вода **кипить** при ста градусах*.

У вживанні неактуального теперішнього часу виділяють ще такі значення:

1) теперішньо-минулого часу, що переносить дію в план минулого (теперішній історичний). Характерний для розповідей про події минулого. Це досягається поєднанням дієслова у формі теперішнього часу з прислівниками, а також вставними словами *бувало, було* тощо;

2) теперішньо-майбутній час виражений поєднанням дієслова теперішнього часу з прислівниками й прислівниковими словами з часовим значенням: *Ми **починаємо** бій о шостій ранку*. Таку часову форму зустрічаємо в оголошеннях, розпорядженнях, наказах для вираження категоричності, неухильності виконання: *Засідання **починається** о шістнадцятій годині*.

Форму теперішнього часу мають тільки дієслова недоконаного виду.

Майбутній час. Існує три форми майбутнього часу, що залежать від виду дієслова. Майбутній доконаного виду має більші можливості, ніж недоконаний. Майбутній доконаний може означати постійну, позачасову дію: *Добудеш освіту – **побачиш** більше світу* (Народна творчість), або дію, що відбулась до моменту мовлення: *На мить з'**явиться** сонце, заллє блиском сивий океан і знову **сховається** за хмарами. Вітер реве і вис у снастях* (К. Станюкович).

Складна (синтетична) й складена (аналітична) форми майбутнього недоконаного виду синонімічні: *співатиму – буду співати, згадуватимуть – будуть згадувати*.

Минулий час указує, що дія відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї. Дієслова недоконаного виду з прямим значенням указують на дію, яка відбувалася до моменту мовлення й не завершилась, тобто не має результату, а також тривалу або повторювану дію без зв'язку з теперішнім часом: *Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом* (Т. Шевченко). Минулий час дієслів доконаного виду може означати завершену минулу дію, наслідки якої тривають і в теперішньому часі: *Чую, що смерть, потайна й ненажерная, в вічні обійми мене обхопила* (В. Мова).

Форми **давноминулого часу** в сучасній українській мові вживають обмежено, лише в розмовному й художньому стилях: *В Києві організувалась була Академія мистецтв* (О. Довженко). Він означає дію, яка повністю завершилася й вичерпала себе до моменту мовлення.

Категорія особи – це граматична категорія, що виражає відношення дії до дійової особи з погляду того, хто говорить.

Особовість – важлива дієслівна категорія, предикативна ознака, завдяки якій встановлюють, кому належить виражена в часі й способі дія: мовцеві – 1 особа однини (*співаю, сумую*) або групі людей, до якої належить і мовець – 1 особа множини (*співаємо, сумуємо*); співбесіднику – 2 особа однини й друга особа множини, якщо йдеться про групу співбесідників (*співаєш, сумуєш; співаєте, сумуєте*); особі, яка в розмові участі не бере – 3 особа однини й множини (*співає, сумують*).

Як бачимо, категорія особи тісно пов'язана з категорією числа, але співвідношення між одніною й множиною в дієслові значно складніше, ніж в іменнику. Якщо форми однини й множини того самого іменника передають переважно співвідношення „один (-а, -е) – багато”, то в дієслові таке співвідношення властиве тільки для значення 3 особи однини й множини, бо, наприклад, в 1 особі співвідношення Я – МИ не свідчить, що МИ – це багато Я.

Виділяють кілька особових парадигм:

1. Аналітико-синтетична: *я зичу*, де займенник – аналітичний засіб, флексія – синтетичний. Під час творення таких особових форм можемо спостерігати певні морфологічні зміни: *хотіти – хочу, ткати – тчу, бігти – біжу, могли – можу*. За першою особовою парадигмою утворюють дієслова теперішнього часу й простого майбутнього.

2. Особова парадигма, що утворюється не морфологічно, а синтаксично. Це форми умовного способу та минулого часу, але тільки тоді, коли ці дієслова поєднані із займенниками: *я писала, ми писали...*

3. Особова парадигма теж аналітико-синтетична – це особові форми наказового способу. Ця парадигма охоплює не всі шість особових форм, а лише п'ять (відсутня форма першої особи однини: ми самі собі не наказуємо). Це й дало підстави виділити цю парадигму як окрему:

	однина	множина
1 особа	–	Специфічна форма на -імо, -мо: <i>пишімо, читаймо</i>
2 особа	-и, □ <i>пиши ,читай</i>	-іть, -те <i>пишіть, читайте</i> ; архаїчна форма на -іте: <i>окропіте</i>
3 особа	<i>Хай(нехай) пише</i>	<i>Хай (нехай) пишуть</i>

Семантика кожної особової форми досить стійка: взаємозаміна форм – явище не поширене. Винятками є звертання на „Ви” як форма ввічливості: „*Ви не журіться, мамо!*” (М. Коцюбинський) – вживання 2 особи множини у значенні 2 особи однини; „*Ми ще маленькі, ми ще підростаємо, – відповіла мати за доньку, погладивши її по русявій голівці*” (Г. Коцюба) – вживання 1 особи множини у значенні 3 особи однини.

Безособові дієслова називають дію, яка мислиться як процес, що відбувається сам по собі, без дійової особи: *вечоріє, світає*. При безособових дієсловах ніколи не буває підмета. У теперішньому й майбутньому часі вони мають форму 3 особи однини (*щастить, нудить, смеркає*), а в минулому часі – форму середнього роду (*щастило, смеркало*), проте за особами ці дієслова ніколи не змінюються.

У ролі безособових можуть уживатися особові дієслова, порівняйте: *Поїзд везе мене до міста* та *Мені сьогодні не везе*. Або *Повітря гуділо від комах* та *У шинку гуділо й клекотіло*.

Безособові дієслова можуть творитися від особових часткою **-ся**: *спитьсся, живетьсся*.

За значенням безособові дієслова поділяють на окремі групи:

- 1) ті, що позначають явища природи: *смеркає, дощить, розвидняється, похолодало*;
- 2) ті, що означають стихійні явища: *замело, висушило, вибило, вигоріло*;
- 3) ті, що означають фізичний стан людини або її відчуття: *нудить, трусить, коле, свербить, пече*;
- 4) дієслова, що означають психічні переживання людини: *гнітить, тягне, хочеться*;
- 5) психічний стан людини: *віриться, (не) сидиться, (не) лежиться*;
- 6) дієслова, які означають буття, існування, стан або заперечують їх: *минулося, не стало*;
- 7) дієслова, які означають випадковість явища, незалежність його від особи: *щастить, везе, пощастило*.

Визначення дієвідміни дієслова. Дієвідміну можна визначити за 3 особами множини за закінченням: **-уть, (-ють)** – I дієвідміна (*пишуть, виконують*); **-ать (-ять)** – II дієвідміна (*чистять, нівечать*).

У складних випадках дієвідміну визначають за основою інфінітива (неозначена форма без закінчення **-ти**). Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами **-і- (-ї-), -и-** або після шиплячого **-а-** і цей суфікс у 1-й особі однини випадає, то дієслово належить до II дієвідміни. Якщо дієслово не відповідає цим умовам, то воно належить до I дієвідміни. Наприклад, *гуркотіти* – *гуркочу, кричати* – *кричу* належать до II дієвідміни, оскільки суфікси **-і-, -а-** випадають; дієслова *молоти, боротися* належать до I відміни, бо не мають відповідних суфіксів, як і дієслова *радіти* – *радію, бажати* – *бажаю*, оскільки в них суфікси **є**, але в 1-й особі вони не випадають. У дієсловах *бити, лити, жати, почати* тощо звуки **и**

та **а** не є суфіксами (входять до кореня), тому ці дієслова також належать до I дієвідміни.

Із цього правила є винятки:

1) дієслова *хотіти, сопіти, гудіти, ревіти, іржати* (хоч у них суфікси **-і-**, **-и-** та після шиплячого **-а-** випадають) належать до I дієвідміни, тому правильно *сопуть*, а не *соплять*;

2) дієслова *бігти, боятися, спати, стояти* (хоч у них немає відповідних суфіксів) належать до II дієвідміни.

Іноді дієслова, подібні за звучанням і однакові або близькі за значенням, залежно від їхнього звукового оформлення можуть належати до різних дієвідмін, наприклад: *брязкотати – брязкочуть і брязкотіти – брязкотять; слати – стелють і стелити – стелять* тощо.

Дієслова творяться від основ дієслів, іменників, прикметників, числівників і дуже рідко від займенників, прислівників і вигуків. Дієсловам властиві такі способи словотвору: суфіксальний (*колоти – кольнути, кричати – крикнути – криконути, учитель – учителювати, синій – синіти, я – якати, дарма – дармувати, ой – ойкати*), префіксальний (*писати – написати, інформувати – поінформувати, бити – розбити – вбити*), префіксально-суфіксальний (*танцювати – пританцюовувати, свистіти – підсвистувати, гукати – погукувати, земля – заземлити, голій – оголити*), постфіксальний (*жаліти – жалітися, розкласти – розкластися*), суфіксально-постфіксаоний (*гніздо – гніздитися, веселий – веселитися*), префіксально-суфіксально-постфіксальний (*перо – оперитися, здоров'я – оздоровитися, милосердний – змилосердитися*).

ОСОБЛИВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА. БЕЗОСОБОВІ ФОРМИ НА -НО, -ТО

План

1. Дієприкметник.
2. Безособові предикативні форми на -но, -то.
3. Дієприслівник.

Дієприкметником називають особливу форму дієслова, яка виражає ознаку предмета за дією, поєднує в собі граматичні ознаки дієслова з ознаками прикметника і в реченні найчастіше виконує

функцію означення: *З води підіймалося віття розквітлої лози* (В. Бойченко).

Тісний зв'язок дієприкметника з дієсловом виявляється насамперед у спільності основ і їх лексичного значення: **оновлювати** – **оновлюючий**, **пожовкнути** – **пожовклий**. Але є дієприкметники, утворені не від дієслів, щоправда, вони часто носять оказіональний характер: *запиріаний*, *затернений*, *збезпрапорений*.

Дієприкметник виражає динамічну ознаку, виявлену в граматичних категоріях виду, перехідності – неперехідності, часу (теперішнього або минулого). Також дієприкметнику властиві ознаки прикметника: специфічне питання (який?), категорії роду, числа, відмінка та синтаксична роль – означення. Щоправда, дієприкметник може виконувати в реченні роль іменної частини складеного присудка: *Тепле повітря навкруги було **настояне** пахоцями степових квітів* (О. Гончар).

Творення дієприкметників.

- Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основ недоконаного виду шляхом додавання суфіксів **-уч-**, **-ач-**: *нудьгу[й-у]ть* → *нудьгу[й-у]чий*, *блима[й-у]ть* → *блима[й-у]чий*, *терп[л'-а]ть* → *терп[л'-а]чий*.
- Активні дієприкметники минулого часу творяться від основ інфінітива доконаного виду за допомогою суфікса **-л-**: *обважні-ти* → *обважні-л-ий*, *засох-ну-ти* → *засох-л-ий*.
- Пасивні дієприкметники минулого часу творяться від основ інфінітива доконаного й недоконаного виду шляхом додавання суфіксів **-н-**, **-ен-** (**-єн-**), **-т-**: *нагрі-ти* → *нагрі-т-ий*, *спиля-ти* → *спиля-н-ий*, *споло-ти* – *спол-єн-ий*.

Дієприкметників на **-чий** в українській мові небагато, їх утворюють не від усіх дієслів. В історії мовознавства нерідко їх сприймали як штучні. А. Кримський ще 1901 року пророкував їм занепад. І. Огієнко, О. Курило виступали проти їх уживання. А сьогодні є навіть думка, що вони втратили дієслівні ознаки і їх слід uważати прикметниками.

Безособові предикативні форми на **-но**, **-то**.

Форми типу *встановлено*, *пережито* не мають атрибутивного значення: вони виражають не пов'язану

безпосередньо з суб'єктом дію, яка має відтінок результативності, і не відмінюються. Ці форми виконують синтаксичну роль головного члена в безособовому реченні. Значення минулого або майбутнього часу безособовим формам може надавати допоміжне дієслово: **Буде бито Царями сіяєє жито** (Т. Шевченко).

За походженням безособові форми на **-но**, **-то** є колишніми короткими дієприкметниками пасивного стану минулого часу середнього роду однини, що мали закінчення **-о**. У сучасній українській мові ці форми творять від усіх пасивних дієприкметників з суфіксами **-н-**, **-т-**: *споруджений* → *споруджено*, *розбитий* → *розбито*.

Дієприслівник – невідмінювана дієслівна форма, яка означає додаткову дію, що супроводить іншу дію, має морфологічні ознаки дієслова і, пояснюючи інші дієслівні форми, виступає в реченні в ролі обставини або другорядного присудка.

У дієприслівнику суміщені граматичні властивості дієслова й прислівника. Як і прислівники, дієприслівники – незмінювані слова, їхня основна синтаксична функція – обставина часу, причини, умови, мети, способу дії або допустова: **Не знаючи броду** (обставина умови), **не лїзь у воду** (Народна творчість).

Проте значно тісніші зв'язки мають дієприслівники з дієсловами. Вони всі віддієслівного творення. З дієслівних граматичних ознак дієприслівникам властиві категорії виду, стану, перехідності / неперехідності, часу; здатність керувати залежним словом.

Щоправда, деякі з дієслівних ознак у дієприслівнику виявляють себе своєрідно, зокрема видо-часові відношення.

Категорія часу дієприслівників має інші значення, ніж в особових дієсловах. Дієприслівники теперішнього й минулого часу виражають часове значення не по відношенню до моменту мовлення. Вони набувають часового значення особової форми дієслова або інфінітива, з яким вони пов'язані в реченні. Так, І. Вихованець зазначив, що дієприслівники не виражають граматичного значення часу, вони тільки співвідносні з формами дієслів теперішнього і минулого часу.

Творення дієприслівників.

Дієприслівники доконаного виду творять від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів **-вши, -ши**: *сказа-ти* → *сказа-вши, перемог-ти* → *переміг-ши*.

Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-учи, -ачи**: *жив-уть* → *жив-учи, розумі[й-у]ть* → *розумі[й-у]чи, си[д'-а]ть* → *си[д'-а]чи*.

ПРИСЛІВНИК. СЛОВА КАТЕГОРІЇ СТАНУ

План

1. Лексичне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівника.
2. Групи прислівників за значенням.
3. Ступені порівняння означальних прислівників.
4. Походження та словотвір прислівників.
5. Присудкові слова типу *треба, можна, шкода* та ін.
6. Слова категорії стану як особлива лексико-граматична група.

За семантичними, синтаксичними й морфологічними критеріями виділення частин мови прислівник становить окремий лексико-граматичний клас, істотно вирізняючись своїми особливостями. Це невідмінювана частина мови, що виражає якісну або кількісну ознаку дії чи стану, ознаку ознаки, рідше ознаку предмета й виступає в реченні переважно в ролі обставини, рідше – в ролі неузгодженого означення: *Люблю я темну ніч і золоті зірки, що грають у просторі і дивляться згори на соннії садки* (М. Рильський). У разі субстантивації прислівник може виступати в ролі підмета чи додатка: *Ваше завтра мене не задовольняє*.

Прислівники поділяють на два семантико-синтаксичні класи: власне-обставинні і обставинно-означальні. Критерієм такого поділу є формальні й семантичні характеристики.

Власне-обставинні прислівники є основним угрупованням, оскільки спеціалізуються на представленні суто прислівникових обставинних значень місця, часу, мети, причини, умови, допусту, що вирізняє прислівник з-поміж інших частин мови. Наприклад:

Угорі *прошелестіло*, а *внизу*, на річці, й очеретини не поворухнуло (Гр. Тютюнник); *Був хмурий день восени* (М. Грушевський).

Другий **обставинно-атрибутивний** клас прислівників вирізняється своїм атрибутивним значенням, указівкою на якісну характеристику дії. Ядро обставинно-атрибутивних прислівників становлять утворені від якісних прикметників: *легкий* → *легко*, *гарний* → *гарно* (якісно-означальні прислівники). Особливістю таких прислівників є те, що вони, як і якісні прикметники, мають ступені вияву якісного стану ознаки, що передаються синтетично й аналітично: *високо* → *вище* → *найвище* → *більш високо* → *найбільш високо*. В українській мові існують ще й описові форми найвищого ступеня: *вище за всіх*.

Цій групі прислівників властиві ступені безвідносної міри якості ознаки: недостатній (синтетичні форми, утворювані за допомогою суфікса *-уват-*: *білуват*, *довгуват*); помірний (не перевищує вияву ознаки: *біло*, *жирно*, *коротко*); надмірний (синтетичні форми, утворені префіксом *за-*: *забагато*, *заважко*, *запізно*, та аналітичні, утворені шляхом додавання слів *дуже*, *надто*, *занадто*, *страшенно*).

До обставинно-атрибутивних прислівників близькі прислівники на позначення **способу дії** (відповідають на питання як? яким способом? подібно чому?): *впереміш*, *гуртом*, *подитячому*. Більшість з них відіменникового походження.

Традиційно до розряду обставинно-атрибутивних прислівників зараховують лексеми із значенням **міри і ступеня** вияву ознаки або дії: *дуже*, *надто*, *досить*, *трохи*, *ледь*, *ледве*, *дещо*. Особливістю їх є те, що їх не вживають самостійно, вони завжди прилягають до дієслів, прикметників чи атрибутивних прислівників. Зазначені одиниці не мають лексичних відповідників з інших частин мови. Лише разом із прикметниками, дієсловами і прислівниками позначають ознаку, стан, дію, ознаку ознаки, указуючи на їх міру вияву.

Предикативні – це прислівники, що набули ознак дієслова, – вони виступають присудками в безособових реченнях: *Мені радісно*. *Дітям весело*. Предикат з морфологічними ознаками прислівника втілює дієслівне значення стану (так звані **слова категорії стану**, що в деяких джерелах набувають статусу окремої

самостійної частини мови) на відміну від прислівникового значення ознаки ознаки, а притаманні дієслову категорії часу і способу виражені в них аналітично за допомогою морфеми *бути*: *Ім тривожно. Надворі буде холодно. Нам було б сумно.*

Предикативних прислівників в українській мові кілька десятків: *безлюдно, вітряно, соромно, чутно, треба, можна* тощо, а також до них зараховують адвербіалізовані іменники типу *жаль, пора, сором*. Такі прислівники ніколи не поєднують з іменниками в називному відмінку.

Модальні прислівники типу *можливо, безперечно, справді, по-перше, врешті-решт* не пов'язані граматично й семантично з якимось з членів речення, є лексичним еквівалентом різного роду модальності (гіпотетичної, констатуючої, суб'єктивної оцінки мовця, логічного впорядкування мовлення).

У функції модальних можуть виступати предикативно-модальні прислівники: *відомо, можливо* і атрибутивно-модальні: *безперечно, правильно, по-моєму*.

В останніх дослідженнях з теорії частин мови підкреслено, що прислівники не мають свого специфічного лексичного значення. Так, І. Вихованець зазначає, що це суто похідна частина мови, яка сформована на базі трьох інших частин мови – іменника, прикметника й дієслова, і на відміну від них не має притаманного тільки йому лексичного значення.

Переважає більшість прислівників є вторинними утвореннями, що виникли з різних відмінкових форм іменників (*довкола, загодя, вволю, вночі, навколішках, завтра (за утро)*), прикметників (*згарячу, вправо, нашивидку, по-батьківському, по-богатирськи*), займенників, числівників (*вчетверо, увосьме, ушістьох, тричі, заодно, по-іншому*), дієслів (*потайки, напوماцки, всупереч, сидьма, нехотя*) шляхом адвербіалізації, тобто шляхом переходу різних частин мови в прислівники. Виняток становлять найдавніші прислівники займенникового походження типу *тут, там, сюди, туди, тоді, коли* тощо.

Є різні шляхи творення прислівників. Найголовніші з них такі:

1) відрив іменної форми від системи словозміни, переосмислення її на основі нової функції: *літом, весною, ранком*;

2) злиття з прийменниками різних частин мови й перетворення їх в окремі переосмислені слова: *вдень, вночі, навесні, посередині, додому*;

3) основоскладання: *силоміць, босоніж, праворуч*;

4) словоскладання: *тишком-нишком, зроду-віку, більш-менш, ледве-ледве*;

5) суфіксальне творення: *гордо, тричі, сидьма*;

6) префіксально-суфіксальне творення: *по-доброму, по-українськи*;

7) префіксальне творення: *позаторік, препогано, звідусіль*;

8) зрощення: *будь-що-будь, повсякчас, запанібрата, утридорога*.

Слова категорії стану. Проблема слів категорії стану на сьогодні ще остаточно не розв'язана. Одні вчені зовсім не визнають цієї категорії (наприклад, проф. А. Шапіро, проф. М. Петерсон, проф. П. Кузнецов та ін.); інші вважають, що слова категорії стану сучасній літературній мові властиві (акад. В. Виноградов, проф. М. Поспелов, проф. Є. Галкіна-Федорук); треті, розглядаючи у своїх працях деякі групи цих слів, називають їх „предикативними”, „незмінними безособово-предикативними словами”, іноді – „присудковими словами” або ж предикативними прислівниками (що спостерігаємо в переважній більшості чинних університетських підручників).

Першим виокремив групу слів, які беззастережно не можна віднести до жодної частини мови (*не можна, можна, жаль, треба, час, пора*), об'єднав зі словами типу *холодно, ясно, весело; повинен, рад, бути наготові, без пам'яті, замужем* і назвав їх усі категорією стану, надавши їм статусу самостійної частини мови, Л. Щерба у 1928 році в статті „О частях речи в русском языке”.

І. Вихованець докладно аналізує семантичні, морфологічні та синтаксичні особливості предикативних слів відприслівникового походження й доходить до висновку, що це аналітичні дієслова із семантикою стану.

Основні ознаки, що характеризують слова категорії стану:

1) синтаксична функція слів категорії стану – головний член безособового речення;

2) сполучаються із зв'язками *стати, бути, зробитися*;

3) уживаються у формі дійсного способу, рідше – умовного (з частками *б, би*). Наприклад: *Добре було б їй при рідній матері* (Марко Вовчок);

4) при словах категорії стану іменники або займенники вживаються у формі давального відмінка і виконують синтаксичну роль додатка;

5) слова категорії стану на -о, -е можуть мати ступені порівняння (*Стало ще темніше*).

СЛУЖБОВІ СЛОВА. ПРИЙМЕННИК

План

1. Загальне поняття про прийменник.
2. Класифікація прийменників за значенням.
3. Походження прийменників та їх морфологічний склад.

Прийменником називають службову частину мови, яка в сполученні з іменником (числівником, займенником) виражає відношення між предметами або відношення дії, стану чи ознаки до предмета. Наприклад: *Вигантуй **на** небо райдугу-доріжку, Простели **до** сонця вишивку-манішку, Щоб **по** тій доріжці з лебедями-снами Плавали **до** щастя білими човнами* (В. Симоненко).

Разом із формами непрямих відмінків прийменники вказують на:

- простір: *по діброві, на захід, за лісом, поблизу школи;*
- напрямок руху: *пішов до школи, приїхав з міста, майнув з озера;*
- місце дії: *росте в полі, лежить на столі, стоїть між вербами;*
- час: *за хвилину, серед дня, через годину, після перерви;*
- причину: *через ті стосунки, сміявся від радості, засумував з горя;*
- мету: *побудувати для дітей, подарувати на згадку, пішли по воду;*
- умову: *у разі перемоги, на випадок дощу;*
- порівняння: *більший за всіх, кращий від нього.*

Прийменник, як і інші службові слова, є незмінюваним, тому він не має флексії. Граматичне значення прийменника – це непрямий відмінок, який прийменники виражають разом

із закінченням. Прийменники вживають з певними відмінками, але більшість з них в українській мові вживають не з одним відмінком (як, наприклад, прийменники *без, біля, від, до* та ін.), а з двома (*над, під, перед, поза, по* та ін.) або трьома (*за, між, з, в, у*).

Основна роль прийменників – граматична. Вони служать для вираження зв'язку між словами в реченні. Самостійно як члени речення прийменники не виступають. Відносячись до іменників, числівників, займенників, вони входять до складу другорядних членів речення.

За походженням прийменники поділяються на **первинні** (непохідні) і **вторинні** (похідні). До первинних належать прийменники *в на, до, від (од), у (в), при, з, за, над, через* та ін., до вторинних – прийменники, що походять переважно від повнозначних слів і поділяються на **відіменні** (*внаслідок, край, круг, кінець, коло, перед, протягом, шляхом* тощо) та **прислівникові** (*біля, близько, всупереч, вздовж, вслід, замість, крім, обабіч, поверх, поруч, серед* тощо). Непохідні прийменники вживають з різними відмінками, а похідні – з яким-небудь одним.

За морфологічною будовою прийменники поділяють на прості, складні й складені. До **простих** належать прийменники *без, від, по, в (у), до, для, за, на, над, під, о, при, через*. Більшість з них – односкладові слова, а двоскладовість пояснюється або повноголоссям (*через*), або появою звука *і* (*наді мною*). **Складні** прийменники утворюють поєднанням двох або кількох простих: *з-за, з-під, з-понад, з-над, з-понад, з-поміж, задля, заради, поза, понад*. До **складених** належать прийменники переважно іменникового та прислівникового походження. Відіменні складені прийменники найчастіше являють собою сполучення іменника з абстрактним значенням у непрямому відмінку й первинного прийменника: *з метою, за винятком, у силу, у справі, у галузі, у плані, у разі, у міру, під час, у зв'язку* та ін. Деякі відіменні складені прийменники являють собою ускладнені прийменникові звороти: *у відношенні до, у зв'язку з, у відповідь на, на відміну від, у напрямі до, з огляду на* тощо. Прислівникові складені прийменники – це сполучення прислівника й первинного прийменника: *нарівні з, поруч з, згідно з, незалежно від*.

СПОЛУЧНИК. ЧАСТКА

План

1. Загальне поняття про сполучник.
2. Морфологічна характеристика сполучника.
3. Сполучники сурядності і підрядності.
4. Сполучні слова.
5. Поняття про частки.
6. Функціонально-семантична класифікація часток.

Сполучник – це службова частина мови, за допомогою якої поєднують рівноправні члени речення та частини складного речення. Наприклад: *Синьо і сонно, в гаю – солов'ї* (В. Сосюра); *Жовтіє лист, і щастя розцвітає, нема йому ні гранів, ані дна...* (В. Сосюра).

Сполучники, як і прийменники, позбавлені власного лексичного значення й виконують у реченні тільки граматичну роль.

За походженням сполучники поділяють на первинні (непохідні) і вторинні (похідні). До **первинних** належать сполучники, які не мають у мові співвідносних повнозначних слів. Таких сполучників усього декілька: *і (й), а, та, чи, але*. За будовою ці сполучники є **простими**. **Вторинні** сполучники утворені різними способами від інших частин мови. Як правило, це злиття прислівника чи займенника з прийменником або часткою: *щоб* (займенник *що* + частка *б*), *зате* (прийменник *за* + займенник *те*). За будовою такі сполучники є **складними**. Вторинні сполучники, що є поєднанням кількох слів, називають **складеними**. Найчастіше це поєднання займенника *той* у різних відмінкових формах (з прийменником чи без) зі сполучниками *що, щоб* та прислівником *як*: *тому що, через те що, після того як, так щоб, тоді як, незважаючи на те що*.

За значенням і синтаксичними функціями в реченні сполучники поділяють на сполучники сурядності й підрядності.

Сполучники **сурядності** – це сполучники, які поєднують рівноправні члени речення або рівноправні частини складного речення (частини складносурядного речення або однорідні підрядні частини у складнопідрядному реченні). До сурядних сполучників належать:

- еднальні – *і (ї), та* (у значенні *і*), *і ... і, ні ... ні, також, не тільки, а й, як ... так*;
- протиставні – *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак*;
- розділові – *або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, чи то ... чи то, не то ... не то, хоч ... хоч*.

Сполучники **підрядності** – це сполучники, які виражають залежність однієї частини складнопідрядного речення від іншої. До підрядних сполучників належать:

- часові – *коли, як, доки, поки, щойно, ледве, відтоді як, як тільки, перш ніж, з того часу як, поки не, після того як*;
- причинові – *бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, оскільки, завдяки тому що*;
- умовні – *якщо, якби, як, коли б*;
- мети – *щоб, для того щоб, аби, з тим щоб*;
- допустові – *хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай, нехай*;
- наслідкові – *так що, так що аж, так що й*;
- порівняльні – *як, мов, немов, наче, неначе, немовби, начебто*;
- з'ясувальні – *що, щоб, як, чи*.

Поряд із сполучниками для зв'язку частин складнопідрядного речення вживають деякі самостійні частини мови. Їх називають **сполучними словам**. У ролі сполучних слів найчастіше використовують прислівники *де, чому, звідки, як, куди, коли*; відносні займенники *хто, що, котрий, чий, який, скільки*. Сполучні слова відрізняються від сполучників тим, що, крім службової функції, вони виступають членами підрядного речення: *Я не знаю нічого у світі, що дорожче за юності дні* (М. Нагнибіда). Тут займенник *що* сполучає підрядне речення з головним і виступає підметом підрядного речення.

Частками називають службові слова, які надають окремим словам, словосполученням або реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків або служать для творення морфологічних форм та нових слів. Наприклад: *Як пахнуть влітку квітами простори* (Д. Луценко); *Ні людей, ні ім'я не забути! Безіменних між нас не було!* (М. Сингаївський); *Хороше думати, що колись тебе хто-небудь згадає* (О. Гончар).

Від інших службових слів (прийменників, сполучників) частки відрізняються тим, що не виступають засобом

синтаксичного зв'язку. Основне призначення часток полягає у видозміні окремих слів і цілих речень.

У реченнях частки можуть займати різні місця. Наприклад, *хай, ну, не, ні, що, за* стоять перед словами, до яких відносяться, частки *ж, же, но, бо* – після таких слів. Деякі частки можуть переміщатися у реченні: *Так сніг пішов, аж день осліп* (Д. Павличко), порівняйте: *Так сніг пішов, день аж осліп*.

За значенням і вживанням частки поділяють на словотворчі, формотворчі й фразові:

Словотворчі частки:

- *аби-, будь- (-будь), -небудь, казна-, хтозна-, -завгодно*, які служать для творення займенників і прислівників: *абищо, будь-який, як-небудь, казна-хто, коли-завгодно*;
- *би (б), же (ж)*, за допомогою яких утворюють сполучники: *якби, щоб, як же, атож*;
- *не, ні*, що служать для творення багатьох частин мови: *неволити, неабиякий, ніхто, нізвідки, нічийний*.

Формотворчі частки:

- *би (б)*, що служать для творення форм умовного способу дієслів: *стирала б, співав би*;
- *хай, нехай*, за допомогою яких утворюється описова форма наказового способу дієслів: *Нехай вороги бояться нас* (Є. Гуцало);
- *-ся (-сь)*, що утворюють зворотні форми дієслів: *купатися, навчаються*.

Фразові частки або увиразнюють один із компонентів речення, або виражають ставлення мовця до змісту всього висловлювання.

Фразові частки поділяють на:

1. Ті, що надають смислових відтінків:

- **вказівні** (*ось, оце, це, он, ген, то, ото*);
- **означальні** (*просто, прямо, саме, якраз, справді, точно, майже, власне*);
- **видільні** (*навіть, лише, тільки, хоч би, хоча б, аж, уже, -таки; і, й, та* (у ролі часток), *же, бо*).

2. Частки, що вносять модальні й модально-вольові відтінки у значення:

- **власне модальні**, які виражають невпевненість, сумнів, припущення або впевненість у чомусь (*мов, мовби, мовляв, наврод чи, ледве чи, ой, ну, чи не, ніби, наче*);
- **стверджувальні** (*так, еге, аякже, авжеж, атож*);
- **заперечні** (*не, ні, ані*);
- **питальні** (*чи, хіба, невже, що за*);
- **спонукальні** (*давай, бодай, на, бо, ну, -бо, -но*).

3. Емоційно-експресивні частки, що увиразнюють емоційну оцінку висловлювання (*як, який, що за, що то за*).

МОДАЛЬНІ СЛОВА. ВИГУКИ

План

1. Поняття про модальні слова.
2. Розряди модальних слів.
3. Лексико-граматична своєрідність модальних слів.
4. Загальна характеристика вигуків.
5. Характеристика вигуків за походженням.
6. Розряди вигуків за значенням.
7. Звуконаслідувальні слова.

Модальними називають розряд слів, за допомогою яких той, хто говорить, оцінює своє висловлення або окремі його частини з точки зору відношення до об'єктивної дійсності. Наприклад: *Всяк, певно, запам'ятав на все життя свій перший заробіток* (Ю. Збанацький); *З-під обніжжа, певне, перелякавшись його голосу, зірвався нічний ширококрилий птах і полетів низько над землею, скорбно стогнучи* (С. Складенко). І в першому, і в другому реченні модальні слова виражають припущення, що висловлення мовця реальне, але в другому реченні модальне слово виражає ставлення мовця не до всього висловлення, а лише до частини його (*певне, перелякавшись його голосу*).

За значенням модальні слова поділяють на дві групи:

- модальні слова, що виражають модально-логічну оцінку висловлювання з погляду його реальності, імовірності, прямого ствердження: *безумовно, безперечно, дійсно, зрозуміло, звичайно, справді, правда, факт* тощо;
- модальні слова, що виражають значення можливості, упевненості, невпевненості, припущення, імовірності,

достовірності: *можливо, видно, здається, імовірно, може, мабуть, певно, напевно* та ін.

Модальні слова відрізняються від повнозначних, з якими вони пов'язані своїм походженням, тим, що не мають номінативної функції. Вони не є назвами предметів, ознак, дій, станів.

Модальні слова не мають граматичного зв'язку з іншими словами в реченні, не виступають у ролі членів речення і не пояснюють інших членів речення. Ізоляція модальних слів у реченні призводить до того, що вони перетворюються на незмінювані, морфологічно неподільні мовні одиниці.

Вигук – це особливий клас слів, які виражають почуття, волевиявлення мовця, не називаючи їх. Наприклад: *Гей, удармо в струни, браття, В золотії...* (М. Рильський). Вони не належать ні до повнозначних частин мови, ні до службових слів, оскільки не мають номінативного значення й не виконують у реченні службових функцій. Вони не мають морфологічних ознак (роду, числа, відмінка, особи, часу, способу та ін.) і не є членами речення. Вигуки або становлять окреме нерозкладне речення, або є вставним компонентом, який у мовленні має особливу інтонацію, а на письмі виділяється розділовими знаками.

За походженням вигуки поділяються на **первинні**, що утворилися в давні часи з окремих звуків, і **вторинні**, утворені від інших частин мови. Первинні вигуки можуть складатися з одного голосного (*о!*, *е!*), подовженого голосного (*а-а-а!*, *у-у-у!*), голосного й приголосного (*ой! ай! ой – ой! ну! фу!*), з кількох звуків (*ех!*, *хм!*, *брр!*, *гей!*, *еге!*, *ого!*). Вторинні вигуки утворюються від повнозначних частин мови: іменників (*жах!*, *матінко!*, *лишенько!*); іменників у сполученні з прикметниками й займенниками (*матінко моя!*, *моя ти доле нещасливая!*); дієслів (*прошу!*, *прощайте!*).

За значенням вигуки поділяються на такі групи:

1. **Емоційні** вигуки виражають почуття переживання, настроїв, здивування того, хто говорить (*о!*, *ой!*, *ех!*, *овва!*, *от тобі й на!*): **Ой**, який же день багатий (П. Тичина).

2. **Спонукальні** (вигуки волевиявлення) виражають наказ, спонукання до дії (*гей!*, *агов!*, *геть!*, *годі!*, *марш!*, *тпру!*, *сті!*):

Гей, піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі (Лєся Українка).

3. Вигуки, що є **словами ввічливості** (групи слів мовного етикету: *добридень!*, *будьте ласкаві!*, *перепрошую!*, *дякую!*, *на все добре!*); *Літо, до побачення! І за все, спасибі*, – за поля квітучі, ліс зеленюкрилий (В. Бичко).

Ближкими до вигуків є **звуконаслідувальні слова**, які не виражають ні емоцій, ні волевиявлень і відтворюють звуки живої природи й різні шуми: *Дивились ми на широку ріку, а з лісу зозуля: „Куку” та „куку”!* (О. Ющенко); *Каштани падають на брук: тук-тук-тук-тук, тук-тук-тук-тук* (М. Ткач).

СИНТАКСИС

ПОНЯТТЯ СИНТАКСИСУ. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

План

1. Поняття синтаксису. Синтаксичні одиниці.
2. Семантико-синтаксичні відношення у словосполученні.
3. Форми підрядного зв'язку у словосполученні.
4. Словосполучення і сполучення слів.

Синтаксис – це розділ граматики, у якому вивчаються особливості будови, семантики й функціонування синтаксичних одиниць. Синтаксис від гр. *syntaxis* – побудова, устрій. Основними одиницями синтаксису є словосполучення й речення.

Речення – найменша комунікативна одиниця, його будова повністю підпорядкована комунікації. Словосполучення – мінімальне смислове й граматичне об'єднання слів, що служить складним найменуванням явищ об'єктивної дійсності, тобто виконує номінативну функцію. Слова і словосполучення є матеріалом для побудови речень, тому вони виявляються на нижчому рівні, ніж речення. Основними одиницями вивчення синтаксису є словосполучення, речення (просте й складне), складне синтаксичне ціле. Це одиниці різного рівня. Словосполучення виконує номінативну функцію, воно є складним найменуванням явищ об'єктивної дійсності. Речення – найменша комунікативна одиниця, яка виражає думку, тобто якесь повідомлення про предмет і явище дійсності.

Вивчення синтаксичних одиниць передбачає багатоаспектність підходів: формально-граматичного, логічного, семантичного; розрізнення мовного і мовленнєвого аспектів, статичної й динаміки.

Оскільки синтаксис вивчає закони функціонування взаємозв'язаних і взаємозумовлених одиниць різних рівнів, його зміст як наукової дисципліни включає такі розділи: 1. Синтаксис словосполучення. 2. Синтаксис речення (простого і складного). 3. Синтаксис складного цілого.

Смислове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів називається **словосполученням**.

Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку, явище, дію. Однак ця назва є більш конкретною, точнішою, ніж та, яку дає слово (*учитель – перший учитель, мій учитель*). Словосполучення складається не менше, як з двох повнозначних слів. У поглядах на характер, роль і місце словосполучення в синтаксичній системі мови немає єдиної точки зору. За однією теорією, словосполучення розглядають як складову частину речення, за іншою – речення як різновид словосполучення.

Словосполучення має свою структуру: одне слово є головним (стрижневим), інше – залежним. Головним є те слово, від якого ставлять питання. У ролі головного слова можуть виступати різні повнозначні частини мови. Залежне відповідає на питання: *квітка (яка?) запашина, співати (як?) голосно, привітати (кого?) батьків*. Словосполучення утворюється за різними схемами: прикметник + іменник (*синій олівець*), іменник + іменник у родовому відмінку (*олівець брата*), дієслово + іменник у знахідному відмінку (*принести рушник*) тощо.

Словосполучення можуть бути простими й складними. Прості утворюються переважно з двох (*струнка дівчина*) або більше повнозначних слів, якщо означальна частина їх семантично неподільна (*дівчина з карими очима*). Словосполучення, що складається з трьох і більше слів і в якому один з його компонентів представлений як просте словосполучення, називається складним. Порівняйте: *турбуватися про дітей – турбуватися про малих дітей*.

Розрізняють **іменні**, **дієслівні** та **прислівникові** словосполучення. Іменними називаються такі словосполучення, у яких головне слово виражається іменником, прикметником, числівником або займенником (*широкий шлях, широкий у плечах, сьомий від початку, кожен з учнів*). У дієслівних словосполученнях головне слово виражене дієсловом, дієприкметником, дієприслівником (*поділити на два, задоволені відпочинком, поділивши на п'ять*). Прислівникові словосполучення – це словосполучення, у яких головне слово виражене прислівником (*дуже виразно*).

Словосполучення можуть бути **атрибутивними (означальними)**, **додатковими** й **обставинними** залежно від того, які відношення між компонентами виражені в них: *високе дерево* (залежне слово вказує на ознаку предмета, позначеного головним словом), *виросити урожай* (головне слово позначає дію, а залежне – об'єкт дії), *читати повільно* (головне слово позначає дію, стан чи якість, а залежне – різні обставини, при яких відбувається дія).

Залежно від ступеня злиття компонентів словосполучення поділяють на **синтаксично вільні**, у яких можлива заміна одного з компонентів іншим словом (*цікава книга, дорога книга*), **синтаксично зв'язані (цілісні)**, що складаються зі слів синтаксично несамостійних, які виконують роль одного члена речення (*працювати не покладаючи рук, хлопець з карими очима*). Синтаксично зв'язані словосполучення слід відрізнити від фразеологізмів, які за своїм значенням відповідають слову й можуть бути замінені ним (*замилювати очі – обманювати*). Не слід змішувати їх з лексикалізованими сполученнями слів, що мають значення одного слова: *Красний Луч, Біла Церква*.

Словосполучення не має інтонаційної завершеності.

Смислові відношення словосполучень виражаються за допомогою трьох способів граматичного зв'язку між словами – узгодження, керування й прилягання.

Узгодження – це такий тип підрядного зв'язку, при якому форма залежного слова (рід, число, відмінок) зумовлюється формою головного. Якщо залежне слово узгоджується з головним в усіх формах, то таке узгодження називається повним (*дерев'яний*

стіл – і головне, і залежне слова стоять у формі чол. роду однини, у називн. відм.; *дерев'яна парта* – і головне, і залежне слово стоять у жің. роді однини, у називн. відм.). Коли граматичні форми компонентів словосполучення збігаються частково, тоді узгодження є неповним (*місто Черкаси* – узгоджуються тільки у відмінку). При узгодженні у словосполученні встановлюються атрибутивні (означальні) відношення.

Керування – це спосіб підрядного зв'язку, при якому стрижнєве слово вимагає від залежного певної форми непрямого відмінка з прийменником або без нього (*намалювати (що?) будинок, вітатися (з ким?) з братом*). Головним словом при керуванні може бути як дієслово, так і інші самостійні частини мови – іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник (*розмова з учителем, останній із нас, поруч з вами*). У словосполученнях з керуванням при зміні форми головного слова форма залежного залишається без змін (*посадити дерево, посаджу дерево, посадимо дерево*).

Керування може бути безпосереднім (безприйменниковим) (*підписати листівку*) й опосередкованим (прийменниковим) (*зустрітися з братом*). Розрізняють керування сильне й слабе. При сильному керуванні наявність залежного слова обов'язкова (*зустріти друга*), при слабкому – семантико-граматичні особливості головного слова не потребують обов'язкової появи залежного слова: *сидіти і сидіти за партою, подарунок і подарунок на день народження*. У цих словосполученнях головне слово не вимагає від залежного обов'язково певної відмінкової форми. Наявність залежного слова тут зумовлена семантикою словосполучення. Головні слова *сидіти, подарунок* можуть сполучатися з іншими відмінковими формами залежних слів: *сидіти на парті, сидіти біля парті, подарунок від сестри*.

Прилягання – це спосіб підрядного зв'язку, при якому незмінне залежне слово пов'язується зі стрижнєвим тільки за змістом (*одягатися охайно, стежити уважно*). Найчастіше головними словами в таких словосполученнях бувають дієслова.

Не всі сполучення слів є словосполученнями. До словосполучень не належать предикативні сполучення слів, тобто підмет і присудок. У предикативних сполученнях слів

(*дівчатка малюють, ніч була теплою*) про щось повідомляється, вони мають модально-часовий план (перше – теперішній, друге – минулий), характеризують дію як реальну. До сполучень слів належать однорідні члени речення, поєднані між собою сурядним зв'язком.

Словосполученнями не є також: а) сполучення повнозначних слів зі службовими: *поблизу будинку, біля будинку*; б) аналітичні (складні) форми слів: *буду малювати, більш уважний*; в) сполучення іменних частин мови з дієсловами-зв'язками: *буду вихователем, будеш хоробрим*.

Граматичними засобами вираження синтаксичних відношень у словосполученнях є форми слів, службові слова й порядок слів. Найпоширенішим засобом є форма слова, бо всі змінні слова поєднуються в словосполученні за допомогою флексії (закінчення). Включення до словосполучення залежних незмінних слів зумовлене їх лексичним значенням: *прийшов вчасно, ішов підстрибуючи*.

Разом з формами слів прийменники (службові слова) диференціюють значення відмінкових форм і служать засобом вираження синтаксичних відношень у словосполученні: *зустрівся з сестрою, намалював на папері*.

Показником синтаксичних відношень у словосполученні в деяких випадках є порядок слів: а) якщо збігаються форми двох різних відмінків: *дні змінюють ночі, ночі змінюють дні*; б) якщо до складу словосполучення входить іменник із залежним від нього прикметником: *сукня шовкова і шовкова сукня*; в) якщо словосполучення складається з іменника й числівника: *п'ять годин і годин п'ять, п'ять днів і днів п'ять*. Інверсія зумовлена необхідністю надати словосполученню значення приблизної кількості.

Схема синтаксичного розбору словосполучення

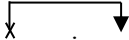
1) словосполучення; 2) головне й залежне слово, указати, якими частинами мови вони виражені; 3) накреслити його схему; 4) тип словосполучення за морфологічним вираженням головного слова – іменне, дієслівне, прислівникове; 5) назвати, з кількох слів складається словосполучення та його тип за будовою – просте, складне; 6) указати спосіб синтаксичного зв'язку – узгодження

(повне чи неповне), керування (безпосереднє чи опосередковане, сильне чи слабке), прилягання.

Зразок синтаксичного розбору словосполучення

Квітневий день рік годує (Народна творчість).

який?

 день квітневий (ім.) (прикм.) – повне узгодження

1) день квітневий; 2) головне слово – *день*, виражене іменником. День (який?) *квітневий* – залежне слово, виражене прикметником; 3) за морфологічним вираженням головного слова – іменне; 4) за структурою – просте; 5) синтаксичний зв'язок – повне узгодження .

РЕЧЕННЯ. ТИПИ РЕЧЕНЬ. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про речення.
2. Основні ознаки речення та мовні засоби їх вираження.
3. Порядок слів у реченні.
4. Типи речень.
5. Головні члени двоскладного речення:
 - а) підмет, його структура та морфологічне вираження;
 - б) присудок, його структура та морфологічне вираження.

Речення – це основна синтаксична одиниця мовлення, яка граматично й інтонаційно оформлена за законами мови, служить засобом формування й вираження думок, почуттів, емоцій і передає ставлення мовця до висловлюваного.

На відміну від слова і словосполучення, речення характеризується комунікативністю (передає конкретний зміст у логічно зрозумілих формах і здатне входити до будь-яких форм спілкування), самостійністю (виражає відносно закінчену думку й відділяється від інших речень паузами) та структурною цілісністю (будується за певною структурною моделлю).

Для розуміння природи й суті речення важливо визначити два аспекти: структурний і комунікативний (функціональний). Структурний аспект належить мові, а комунікативний – мовленню.

За структурним аспектом закріпився термін речення, або синтаксема, а за комунікативним – висловлювання.

Основними ознаками речення є предикативність, модальність, інтонаційна оформленість.

Предикативність – співвіднесеність змісту речення з об'єктивною дійсністю. Завдяки предикативності зміст речення трактують як реальний чи можливий, бажаний. Головним носієм предикативності в реченні є присудок. Предикативність формується граматичними значеннями модальності, способу і часу.

Модальність – вираження мовцем свого ставлення до змісту висловлювання. Мовець може щось стверджувати, заперечувати, бажати, передбачати тощо. Модальність виражається дієслівними способами, модальними частками (*ніби, хіба що*), спеціальними модальними словами (*здається, кажуть, напевно*).

Щоб предикативна конструкція стала реченням, вона повинна бути *інтонаційно оформлена*. Будь-яке слово може стати реченням, якщо його вимовити з відповідною інтонацією. Без інтонації не можуть бути виражені ні предикативність, ні модальність.

В українській мові немає чітко встановленого місця в реченні для кожного його члена, тобто вважають, що порядок слів у реченні вільний. Кожний член речення найчастіше займає узвичаєне для нього місце. При прямому порядку слів підмет передує присудкові, узгоджені означення, виражені прикметником, дієприкметником, займенником, порядковим числівником, стоять перед означуваним словом, а неузгоджені – після нього, додатки, як правило, постпозитивні, залежно від значення обставини при прямому порядку слів займають різні позиції: обставини способу дії, місця й часу здебільшого вживаються перед дієсловом-присудком, але можуть займати й будь-яке інше місце. За певних умов порядок членів речення може порушуватися. Такий порядок слів у реченні називається непрямым (зворотним), або інверсією (від лат. *Inversio* – переміщення). Інверсія зумовлена не лише навмисною, із спеціальною метою перестановкою слів у реченні, а й зміною інтонаційного звучання речення. Перенесення слова (словосполучення) з узвичаєного для нього місця на інше місце

в реченні виділяє його, надає виразності не лише окремому члену речення, а й змінює інтонаційне звучання речення.

Залежно від мети повідомлення всі речення поділяються на розповідні, питальні й спонукальні. У **розповідних** повідомляється про якийсь факт, подію, явище: *Зійшов над хатою місяць уповні* (М. Стельмах). Оформлюються такі речення за допомогою присудків та розповідної інтонації. **Питальні** речення містять у собі питання: *Хіба є хто в світі крилатіший за людину?* (О. Гончар). Оформлюють речення за допомогою інтонації, порядку слів, питальних слів. У **спонукальних** реченнях виражено волевиявлення мовця – наказ, вимогу, побажання, пораду тощо: *Спи, моя доненько, спи, моя доленько!* (Олена Пчілка). Оформлюють речення за допомогою інтонації та форм дієслів-присудків.

За емоційним забарвленням речення поділяють на **неокличні**, у яких відсутнє емоційне забарвлення, та **окличні**, що виражають емоційні переживання мовця або його ставлення до повідомлюваного: *Хай тобі кожний метелик буде привітом, а кожний подих вітру поцілунком* (З журналу); *Сказав би таке таємниче слово!* (М. Стельмах).

У кожному реченні є **граматична основа**, яка найчастіше виражена підметом і присудком. Залежно від кількості граматичних основ речення поділяють на прості й складні. **Просте** речення має одну граматичну основу, **складне** – дві й більше: *Вона йшла. А хмари як подерті. І сизий степ ще звечора в росі* (Л. Костенко) – прості речення; *Хтось із хлопців, падаючи, зачепив м'яча, і він спокійно покотився до воріт, миглячи своїми білими латками* (Ю. Мушкетик); *Вода спалахнула не гасне, узявшись золотим льодком, і чайка падає шугаста з-під неба зірваним листком* (П. Мовчан) – складні речення.

Речення може складатися тільки з граматичної основи. Таке речення називається **непоширеним**: *Стихне розмова. Мелодія буде тривати* (Ю. Буряк). Коли в реченні наявні другорядні члени речення, що поширюють підмет або присудок, речення є **поширеним**: *Минає літо швидко, як літа... І тільки осінь завжди золота* (О. Зеленчук-Рибарук). Прості речення можуть бути двоскладними й односкладними. У **двоскладних** реченнях є обидва

головних члени речення – підмет і присудок, в **односкладних** – лише один головний член речення, співвідносний з підметом чи присудком. Порівняйте: *Прийшла золота осінь. – Осінь. Птахи відлітають.*

Речення можуть бути **повні й неповні**. У неповних реченнях відсутній структурно необхідний член речення або словосполучення.

У структурі простого речення виокремлюють дві конструктивні одиниці: центр речення (граматична основа речення) і периферія. Першу з них становлять головні члени речення (підмет і присудок у двоскладному реченні, головний член у реченні односкладної будови), а другу – другорядні члени речення, які поширюють його.

До головних членів речення належать підмет і присудок, які становлять граматичну основу двоскладного речення. Головні члени речення виділяють на підставі структурних і семантичних ознак.

Підмет – це незалежний головний член двоскладного речення, що означає предмет, про який говориться в реченні. Підмет відповідає на питання називного відмінка *хто?* або *що?* – *А під горою вишня наречена вже до віночка міряє туман* (Л. Костенко). Основні ознаки підмета такі: а) виражає граматичну предметність; б) входить до структурної схеми речення як його головний член; в) виражений формою називного відмінка іменника або іншої частини мови в значенні іменника; г) займає типову позицію перед присудком; д) перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з присудком; є) поєднується з присудком способом предикативного зв'язку – координацією.

За будовою підмет може бути простим і складеним. **Простий підмет** найчастіше виражений іменником та займенником, а також іншими частинами мови, ужитими в значенні іменника – прикметником, числівником, дієприкметником, вигуком: *Ти приходиш до мене щоночі В ту хвилинку, як міцно я сплю, Зазираєш в заплакані очі І шепочеш: не плач...я люблю!* (Д. Загуб); *Майбутнє бачилось Марині безхмарним, спокійним і щасливим* (А. Мороз); *А третій з-поміж нас, найнетерплячіший, уже підбіг до колодязя й погнав у глибінь скрипучого журавля*

(С. Журахович). Інколи підмет може бути виражений інфінітивом: *Поставити крапку над „і” – то неабияке мистецтво в житті* (Н. Рибак).

Складений підмет може бути виражений сполученнями:

а) іменника (займенника) в називному відм. з іменником (займенником) в орудному відм. з прийменником з: *Ми з тобою йшли навмання Крізь птаство білих сніжинок* (І. Білий);

б) слова, що має кількісне значення, з іменником: *Скільки днів пролетіло над нами* (В. Сосюра);

в) на зразок *хтось із них: Біля голубника хтось із хлопців возився з голубами* (А. Головка);

г) іменником у родовому відмінку з числівником у родовому чи знахідному відмінку з прийменником *по, до, понад, близько*: *На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося* (Панас Мирний).

Складений підмет може також виражатися лексичними словосполученнями, що позначають єдине, нерозчленоване поняття (*Чумацький Шлях*), цілими реченнями (*За непослух забере тебе “Той, що в скалі сидить”* (Леся Українка), цитатою чи уривком.

Схема синтаксичного розбору підмета

1) знайти й підкреслити підмет у реченні; 2) указати, якою частиною (або частинами) мови він виражений та в якому відмінку й числі; 3) визначити тип підмета за будовою (простий, складений).

Присудок – головний член двоскладного речення, що означає дію, стан, властивість предмета, явища, вираженого підметом. Присудок пов’язаний з підметом і граматично залежний від нього. Присудок є носієм головної властивості речення – предикативності, надає підмету модально-часової характеристики. За характером морфологічного вираження присудки поділяють на дієслівні та іменні, за будовою – на прості, складені й подвійні.

Простий присудок може бути виражений дієсловом у формі будь-якого способу – дійсного, умовного, наказового, а також інфінітивом: *Ви знаєте, як липа шелестить У місячні весняні ночі?* (П. Тичина); *І я б гуляв оце в зеленому гаю* (Л. Глібов); *Заграй над Дніпром, засурми над Сулою, Полинь через сині далекі Карпати* (М. Бажан).

Складений присудок утворюється з допоміжного дієслова-зв'язки, яке є носієм граматичних ознак (способу, особи чи роду, числа), та дієслівної або іменної частини, що виражає лексичне значення присудка. Залежно від цього розрізняють складений дієслівний та складений іменний присудки.

У **складеному дієслівному присудку** лексичне значення виражене інфінітивом, а в ролі зв'язки виступають:

а) дієслова *поспішати, стати, почати, прийнятися, вирішати, взятися, пуститися, зостатися, не переставати, кинути, могли, мусити, намагатися, сміти, пробувати, уміти, бажати, любити, думати, хотіти* і под.: *Почало рясно осипатися на бульварах жовтогогаряче листя* (С. Складаренко);

б) прикметники короткої форми *здатен, згоден, ладен, рад*: *Рад би ще він раз побачити отаку зиму* (П. Тичина);

в) дієприкметники *спроможний, схильний, змушений, зобов'язаний, покликаний*: *Я зобов'язаний допомогти старому* (М. Стельмах). Іноді до них додається дієслово-зв'язка *бути*: *Шевченко був закоханий у думи, яким ладен був віддати перевагу перед гомерівським епосом* (М. Рильський);

г) усталені сполуки типу *у змозі, не в силі, мати право, мати змогу, мати намір, мати можливість* і под.

Складений іменний присудок може бути виражений словами, що змінюються за відмінками (іменником, прикметником, числівником, займенником, дієприкметником), у поєднанні з дієсловом-зв'язкою: *Я – сонцелюб. Осінь і зима для мене тільки чекання; от вони пройдуть, і я знову заклопочусь у вихорі життя* (І. Сенченко).

У складеному іменному присудку в ролі зв'язки виступають дієслова *бути* (в усіх способах), *вважатися, видаватися, виявлятися, доводитися, лишатися, зоставатися, зватися, правити, називатися, прикидатися, робити, ставати, уявлятися* тощо: *Усміхатись буде гордо й він, йдучи з тобою* (О. Ольжич).

У формі теперішнього часу це дієслово-зв'язка *є*, яка найчастіше пропущена й називана нульовою зв'язкою: *Два по п'ять – десять*.

Іменна частина складеного присудка може включати порівняльні сполучники *як, ніби, мов, наче, ніби* та інші: *Моя любов – як день, не знають ще чуття такого люди* (В. Сосюра).

При іменниках у називному відмінку вживаються також частки *ось, це, то*: *Вірний приятель – то найбільший скарб* (Народна творчість).

Подвійний присудок складається з двох самостійних компонентів, які вступають у бінарний зв'язок з підметом. Такі структури завжди можна поділити на дві самостійні пропозиції. Наприклад: *Радісна й щаслива їхала Надійка додому* (З журналу) – *Надійка була радісна й щаслива, Надійка їхала додому*. Подвійний присудок складається з особової форми дієслова та прикметника, рідше дієприкметника, порядкового числівника чи займенника.

Схема синтаксичного розбору присудка

1) знайти й підкреслити присудок у реченні; 2) з'ясувати, якою частиною мови він виражений; 3) якщо присудок виражений дієсловом, необхідно вказати його спосіб, час, особу й число (якщо це можливо). Коли присудок складений, слід визначити значення й граматичні ознаки дієслова-зв'язки; 4) визначити тип присудка (простий, складений іменний, складений дієслівний).

Зразок синтаксичного розбору присудка

П'є сонце жайворон щасливий І славить землю щедрю, щирю (В. Кочергін).

Присудок *п'є* виражений дієсловом дійсного способу, теперішнього часу, 3 особи однини. Тип присудка – простий дієслівний.

Присудок *славить* виражений дієсловом дійсного способу, теперішнього часу, 3 особи однини. Тип присудка – простий дієслівний.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ ТА СПОСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ

План

1. Другорядні члени речення.
2. Додаток (прямий і непрямий) та способи його вираження.
3. Означення (узгоджене й неузгоджене) та способи його вираження.

4. Прикладка як різновид означення, способи її вираження.

5. Обставина (типи обставин) та способи її вираження.

Крім підмета й присудка, до складу речення входять інші повнозначні слова, які залежать від головних членів речення та пояснюють їх. Такі слова називають другорядними членами речення. Ця назва умовна, оскільки другорядні члени допомагають донести основний зміст речення. В основу виділення другорядних членів речення покладено їх морфологічне вираження та позицію в реченні, що і зумовлює форми синтаксичного зв'язку пояснювальних слів з пояснюючими.

До другорядних членів речення належать **додаток, означення** та **обставина**. Другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого дія відбувається, називається **додатком**. Dodatok відповідає на питання непрямих відмінків – *кого? чого? ким? чим?* тощо – і виражається іменником, займенником з прийменником або без нього та іншими частинами мови, що вживаються у ролі іменника: *Сосновий ліс перебирає струни Над берегами вічної ріки* (Л. Костенко). Іноді додаток виражається неозначеною формою дієслова: *Нам постійно радять дбати про своє здоров'я, правильне харчування, зовнішність...* (За І. Томаном). Приєднується додаток до членів речення зв'язком керування. Dodatok має такі диференційні ознаки: а) це другорядний член речення; б) виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення; в) виражається найчастіше іменниками в непрямих відмінках або їх еквівалентами; г) стоїть після опорного слова підрядним зв'язком керування.

Розрізняють прямий та непрямий додатки.

Прямим називається додаток, який залежить від перехідного дієслова й означає предмет, на який спрямована дія. Прямий додаток виражається:

а) іменником (займенником та субстантивованими частинами мови) у знахідному відм. без прийменника: *Ми будемо (за кого?) за вас свій отчий край любити І на землі своїй лишати добрий* (М. Сингаївський);

б) іменником (займенником та субстантивованими частинами мови) у родовому відм., якщо перехідне дієслово вжите з часткою

не : *Я не боюся (чого?) сивини, Глибоких зморшок не боюся* (М. Нагнибіда);

в) іменником у родовому відм., коли дія переходить на частину предмета: *Маленькому (чого?) молода давай* (Г. Тютюнник).

Непрямі додатки виражаються іменниками чи іншими субстантивованими словами у формі знахідного відмінка з прийменником або у формах інших непрямих відмінків як з прийменниками, так і без них. Серед них є як прийменникові, так і безприйменникові форми: *Ми пам'ятники створюєм (кому?) батькам, Невтомним, роботящим їх рукам* (С. Стриженюк), *Насінням лілії користувалися співаки (для чого?) для зміцнення голосу* (Н. Золотницький).

Схема синтаксичного розбору додатка

1) підкреслити додаток у реченні; 2) на яке питання він відповідає? 3) визначити, якою частиною мови він виражений і в якій формі, з прийменником чи без прийменника; 4) з'ясувати тип додатка (прямий, непрямий); 5) пояснити, від якого члена речення залежить додаток; 6) яким типом зв'язку пов'язаний з ним.

Зразок синтаксичного розбору додатка

З верхів'ям попрощалось навіки міцне, як мідь, вітрами бите листя (В. Зубар).

(Попрощалося) з *верхів'ям* – додаток, відповідає на питання *з чим?*, виражений іменником у формі орудного відмінка з прийменником, непрямий, залежить від присудка, синтаксичний зв'язок – прийменникове керування.

Другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета й відповідає на питання *який? чий? котрий? скількох? скільком?*, називається **означенням**. Означення пояснює члени речення, виражені іменниками або субстантивованими частинами мови: *Із сизих свічок каштанового цвіту скрапує полум'я* (В. Сосюра). Означення *сизих*, залежить від додатка *свічок*, що виражений іменником. Означення має такі диференційні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) виражає означальні відношення; в) залежить тільки від іменника; г) виражається у типових випадках прикметниками та іншими словами в прикметниковій функції; д) стоїть перед означуваним словом;

е) з означуванням словом пов'язане підрядним зв'язком – узгодженням.

Іменники, які виступають означеннями, втрачають значення предметності й виражають ознаку іншого предмета. У таких випадках вони можуть виражати: а) належність (*подарунок сестри*, тобто *сестрин*); б) ознаку за матеріалом (*сукня з шовку*, *стіл з дерева*); в) ознаку за призначенням (*вагон для дітей*); г) ознаку за місцем розташування предмета (*будинок у лісі*); д) ознаку за об'єктом піклування (*піклування про школярів*); е) ознаку за напрямом (*шлях в Україну*, *двері до аудиторії*); ж) зовнішню чи внутрішню ознаку предмета (*дівчина з блакитними очима*).

Означення бувають узгоджені та неузгоджені.

Узгоджене означення поєднується з означуванням словом зв'язком повного узгодження. Таке означення стоїть у тому ж роді, числі й відмінку, що й пояснюване ним слово.

Узгоджені означення виражаються:

а) прикметником: *В далечінь **холодну** без жалю за літом Синьоока осінь їде навмання* (В. Сосюра);

б) займенником: *Спасибі, земле, за **твої** щедроти!* (Л. Костенко);

в) порядковим числівником: *З куців підліска линуть **перші** трелі солов'я* (А. Шиян);

г) дієприкметником: ***Пожовкла** осінь дихає туманом І журавлів у вирій проводжа* (В. Гончарук).

Поширені узгоджені означення виражені дієприкметниковими та прикметниковими зворотами: *І в залізні, ясні, дорогі заповіти Не вплететься війна, пожарами скорботна* (А. Малишко).

Неузгоджене означення пов'язується з означуванням словом зв'язком керування, неповного узгодження або прилягання. Виражаються неузгоджені означення:

а) іменником у непрямих відмінках: *Лінію **долі** не зітреш з долоні* (Народна творчість);

б) присвійними займенниками: *Бо то були **його** учні* (Б. Олійник);

в) неозначеною формою дієслова: *Сагайда подав команду **в'юнитись*** (О. Гончар);

г) прислівником, дієприслівником: *Дорога вгору була небезпечною*;

г) нерозкладним словосполученням: *З Кисвом зв'язували мене далекі згадки з дитячих літ* (В. Самійленко).

Перевірити правильність визначення неузгодженого означення допоможе його заміна узгодженим означенням (*хліб із жита – житній хліб*), а в деяких випадках перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком (*відповідь студента – студент відповідає*).

Схема синтаксичного розбору означення

1) знайти в реченні й підкреслити означення; 2) на яке питання воно відповідає? 3) визначити, якою частиною мови виражене означення і в якій формі; 4) з'ясувати тип означення (узгоджене, неузгоджене); 5) пояснити, від якого члена речення залежить означення; 6) яким типом зв'язку пов'язане з ним (узгодження, керування, прилягання).

Зразок синтаксичного розбору означення

Її [калини] цвітінню чистому раділа дівчора (М. Руденко).

Чистому (цвітінню) – означення, відповідає на питання *якому?* Виражене прикметником у формі давального відмінка однини, середнього роду, узгоджене, пояснює додаток *цвітіння*, з означуваним словом пов'язане зв'язком повного узгодження.

Прикладка – це різновид означення, вираженого іменником. Вказуючи на ознаку предмета, вона дає цьому предмету другу назву: *За Смотрич-рікою, попід горою, В багрянці зажурений ліс...* (А. Яворський).

З означуваним словом прикладка найчастіше узгоджується у відмінку і в числі. Вона уточнює його і при цьому вказує на якість предмета (*студент-відмінник*), на вік людини (*сестра-одноліток*), національність (*дівчина-українка*), рід занять (*хлопець-менеджер*), належність до певної групи людей (*товариш-першокурсник*) тощо.

До прикладок відносяться й власні назви, тобто назви книг, газет, журналів, установ тощо, які можуть приєднуватися зв'язком прилягання: *І я, здавалось молодим Співаю пісню „Горлицю”* (П. Воронько). Такі прикладки беруться в лапки.

У назвах людей прикладкою є не прізвище, ім'я та по-батькові, а загальна назва: лікар Погуляйко, викладач Світлана Леонідівна Шинкарук.

Прикладки бувають **непоширені**, що виражаються одним словом, й **поширені**, які виражаються цілим словосполученням або реченням: *Розцвіли дзвіночки-квіти, Ніжні дзвони із блакиті* (О. Олесь); *О березню, о часе бунтівливий, О батьку мій веселий і рудий, в моїй душі твоя прозорість пахне* (Н. Гнатюк).

Непоширені прикладки з означуванням словом пишуться або окремо, або через дефіс.

Пишемо *окремо*, якщо:

а) прикладка, власна назва, стоїть після означуваного слова: *ріка Рось*;

б) прикладка, яка має означальне значення, стоїть перед означуванням іменником: *рятівниця подруга*.

Через *дефіс* прикладка з означуванням словом пишеться, коли:

а) означуване слово стоїть після прикладки, вираженої власною назвою: *Рось-ріка*;

б) прикладка, яка має означальне значення, стоїть після означуваного іменника: *подруга-рятівниця*;

в) пояснюваний іменник і прикладка можуть мінятися місцями (означальну ж роль виконує той іменник, що стоїть другим): *учитель-філолог* і *філолог-учитель*, *захисник-солдат* і *солдат-захисник*.

Обставина – це другорядний член речення, що виражає ознаку дії або іншої ознаки. Обставина може бути виражена прислівником, іменником, дієприслівником, дієприслівниковим зворотом, числівником із залежним іменником, неозначеною формою дієслова. Обставина має такі диференційні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення; в) виражається прислівниками, дієприслівниками, прийменниково-іменниковими формами та інфінітивом; г) у реченні може займати різну позицію, найчастіше – постпозицію; д) пов'язується з головним словом підрядним зв'язком прилягання або керування; е) залежить найчастіше від дієслова, а також прикметника і предикативного прислівника.

Обставини за значенням поділяються на вісім груп.

Обставини способу дії дають якісну характеристику дії, стану, ознаки та відповідають на питання *як? яким способом?* Наприклад: *Поруч мене дихають нечутно Ліс і насторожена земля* (В. Колодій).

Обставини міри й ступеня характеризують дію, стан, ознаку з боку її інтенсивності чи міри вияву й відповідають на питання *в якій мірі? скільки? наскільки?* Наприклад: *Уже ледь біліє черепицею рибальська хата, їхній береговий орієнтир* (О. Гончар).

Обставини місця дають характеристику дії, стану, ознаки стосовно простору й відповідають на питання *куди? де? звідки?* Наприклад: *Сизуватий туман пішов гуляти по долинах та вибалках* (З журналу).

Обставини часу дають характеристику дії, стану, ознаки відповідно до певного часу й відповідають на питання *коли? доки? як довго? відколи?* Наприклад: *За часів Київської Русі у нашому народі існує багато повір'їв, звичаїв, пов'язаних з кропивою* (А. Кондратюк).

Обставини причини вказують на причину дії чи ознаки та відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?* Наприклад: *Грім котився низько, над головою, і вона від ляку присідала, здригаючись...* (В. Шпак).

Обставини мети вказують на мету дії і відповідають на питання *для чого? з якою метою?* Наприклад: *Година для праці настала* (Леся Українка).

Обставини умови означають умову, при якій відбувається дія та відповідають на питання *при якій умові?* Наприклад: *При високій температурі радимо викликати лікаря* (З газети).

Обставини допустовості вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають на питання *незважаючи на що? всупереч чому?* Наприклад: *Незважаючи на травень, душно було як улітку* (З газети).

Схема синтаксичного розбору обставини

1) знайти в реченні й підкреслити обставину; 2) на яке питання вона відповідає? 3) визначити, якою частиною мови виражена обставина; 4) з'ясувати тип обставини (місця, часу, способу дії, мети та ін.); 5) пояснити, до якого члена речення

відноситься обставина; 6) які смислові відношення встановлюються між обставиною та словом, до якого вона відноситься; 7) яким типом зв'язку пов'язана обставина з ним.

Зразок синтаксичного розбору обставини:

А восени сад, замінивши яблуневоквіття на жовтобокі і смагляво-червоні яблука, п'янить пахощами плоду і незбагненнобарвною задумою дорослості (І. Вихованець).

(П'янить) *восени* – обставина, відповідає на питання *коли?*, виражена прислівником, тип – обставина часу, відноситься до присудка, синтаксичний зв'язок – прилягання.

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про односкладні речення.
2. Означено-особові речення.
3. Неозначено-особові речення.
4. Узагальнено-особові речення.
5. Безособові речення.
6. Інфінітивні речення.
7. Номінативні речення.
8. Неповні та еліптичні речення.

Односкладними називають речення з одним головним членом, співвідносним з підметом або з присудком. Головний член односкладного речення, називаючи дію, стан, предмет, явище, виражає відношення до дійсності різними засобами (формами дієслів, інтонацією, контекстом, ситуацією). Так, у реченні „Світає” головний член стверджує наявність дії формою дійсного способу теперішнього часу дієслова *світає*, а в реченні „Золота осінь” констатується факт осені як наявний за допомогою відповідної інтонації. Наявність лише одного головного члена в таких реченнях є структурною особливістю їх. Другий головний член тут не потрібний або не можливий. Питання про односкладні речення по-різному розв'язувалося в мовознавчій науці. На сьогодні односкладні речення виділяються в окремий структурно-семантичний тип усі мовознавці, але їх поділ на групи, у розмежуванні типів односкладних речень ще немає єдиної точки зору (наприклад, інфінітивних і безособових).

Означено-особовими називаються односкладні речення, головним членом яких є особова форма дієслова, що визначає особу, яка виконує дію.

Головним членом у таких реченнях можуть виступати дієслова у формі першої та другої особи однини чи множини теперішнього й майбутнього часу, а також дієслова першої й другої особи однини й множини наказового способу: підметом у цих реченнях може виступати лише займенник *тий* ніяке інше слово; *Тягнуся крізь розлуку й самоту До тебе, мамо, як до неба сонях* (П. Гірник) – можливий підмет – тільки *я*.

Односкладні означено-особові речення, хоча й не мають підмета, за своєю структурою є повними, оскільки підмет їм не потрібен, а значення особи передається закінченням дієслова.

Не є означено-особовими речення, присудки яких виражені дієсловом у третій особі або дієсловами минулого часу й умовного способу, оскільки підмет у них точно встановити неможливо. Порівняймо: *Піду до бібліотеки* (я); *Підеш до бібліотеки* (ти); *Піде до бібліотеки* (він, вона, воно, брат, сестра і т. ін.); *Пишов до бібліотеки* (я, ти, він, брат). Ці речення є неповними контекстуальними чи ситуативними.

Усі односкладні означено-особові речення можуть бути перетворені на двоскладні: *Піду в бібліотеку* – Я піду в бібліотеку; *Піди в бібліотеку* – Ти піди в бібліотеку. Ці речення є синтаксичними синонімами й не розрізняються за значенням. Відмінність є тільки в стилістичному забарвленні.

Для речень із присудками в дійсному способі нейтральною є двоскладна структура. Односкладні речення широко вживаються в діалогічному мовленні, яке тяжіє до максимального скорочення кількості слів у репліках.

У художньому й публіцистичному стилях односкладні означено-особові речення, порівняно з двоскладними, виглядають більш енергійними, динамічними, піднесеними: *Бережи тебе, Матір божя, Не від болю, а від біди* (М. Побелян).

У наказовому ж способі нормою є односкладне речення, двоскладний варіант уживається при наголошенні, підсиленні прохання чи наказу: *Принеси книжку!* – *Ти принеси книжку!*

Неозначено-особовими називаються односкладні речення, головний член яких виражений дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або у формі множини минулого часу й умовного способу: *Мені принесли листа; Уже збирають яблука*. Виконавець дії в реченні не називається – уся увага зосереджується на самій дії та її результаті.

Виконавець дії може бути:

Синонімічними до неозначено-особових речень часто можуть виступати безособові речення з формами на -но, -то або двоскладні речення: *Будинок побудували – будинок побудовано – будинок побудований*.

Якщо в неозначено-особовому реченні наголос робиться більше на дію, то в безособовому та двоскладному варіантах – на її результат.

Неозначено-особові речення слід відрізнити від їх синтаксичних омонімів:

а) узагальнено-особових речень: *Подарунок назад не беруть* – узагальнено-особове речення, яке формулює правило. Виконавцем дії може бути будь-яка особа; *Мені подарували подарунок. Я намагаюсь його повернути, але подарунок назад не беруть* – неозначено-особове речення. Дія має цілком конкретного виконавця, хоч не названого, але відомого мовцеві;

б) від неповних речень із присудком у третій особі множини та із пропущеним підметом: *Я хотів повернути подарунок друзям – не беруть назад подарунок*.

Узагальнено-особовими називаються односкладні речення, головний член яких означає дію, що може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу: *Сонце пилюкою не закидаєш; До кого пристанеш, такий і сам станеш* (Народна творчість).

Головний член таких речень, як правило, виражений дієсловом другої особи однини теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу: *Здобудеш освіту – побачиш більше світу* (Народна творчість).

Рідше у значенні узагальненості можуть уживатись інші форми дієслова:

а) перша особа однини й множини: *Як робимо, так ходимо*,

як дбаємо, так маємо (З книги);

б) минулий час: *Продав – загубив, купив – знайшов* (З книги);

в) третя особа множини: *Шанують не за вік, а за розум.*

Речення із присудком у формі другої особи дійсного й наказового способів вживаються у фольклорі, розмовному, художньому й публіцистичному стилях. Речення з присудком у формі першої й третьої особи використовуються у діловому й науковому стилях. За їх допомогою, зокрема, даються інструкції, рецепти, позначаються закономірності: *Насіння виймають зі зрілих плодів, сушать на повітрі, але не смажать* (З журналу).

За своїм значенням узагальнено-особові речення поділяються на дві групи:

1. Речення, що означають загальне судження, правило, пораду, закономірність. Вони стосуються не якоїсь конкретної, а будь-якої, точніше – кожної особи. Узагальненість тут максимальна. До цієї групи належать:

а) численні приказки та прислів'я: *Розвалену хату не білять на свято;*

б) речення, що описують типовий перебіг процесу чи виконання дії: *Страву варять півгодини, потім подають на стіл;*

в) речення, що означають можливість/неможливість виконання дії: *Читати там – і за рік не перечитаєш;*

г) підрядні речення допустовості: *Хоч проси, хоч не проси, нічого це тобі не дасть.*

Багато таких зворотів фразеологізувалися: *хоч стій, хоч падай; хоч вовком вий.*

2. Речення, що означають конкретну дію або стан самого мовця. Це найчастіше спогади, перекази, описи душевних станів, переживань: *Ідеш отак у доброму косарськiм товариствi і бачиш, iдучи, й вечiрнє небо, i ясну зорю* (О. Довженко).

Узагальнено-особові односкладні речення можуть мати й двоскладні аналоги з підметом *ти*. Двоскладні речення є синтаксичними синонімами до односкладних і мають узагальнене значення.

Безособовими називаються односкладні речення, головний член яких називає дію або стан, котрі не передбачають виконавця чи носія, або реалізуються незалежно від них.

Вони надзвичайно різноманітні, поділяються на велику кількість структурних та семантичних груп. Але ядро їх складають ті речення, головні члени яких називають дії й процеси, котрі в принципі не можуть мати виконавця. Ці речення означають переважно зміну станів природи: *Світає. Вечоріє.*

В іншій групі, що також описує явища природи, суб'єкт дії наявний – це різні природні стихії: *Снігом замело вулиці.* Такі речення легко трансформуються в двоскладні: *Сніг замів вулиці.* Але якщо двоскладні речення подають ці стихії як повноцінних виконавців (що само по собі умовне, бо сніг не є особою, яка (відомо виконує дію), то безособові, навпаки, подають їх лише як інструмент якоїсь невизначеної сили. Дія чи ознака відриваються від виконавця чи носія.

Цей же прийом „відриву” застосовується, коли наявна конкретна особа-виконавець дії: *Я хочу – Мені хочеться; Я сумую – Мені сумно; Я не сплю – Мені не спиться.* Головні члени безособових речень подають дії й стани виконавця як незалежні від його волі самостійні прояви певних сил, почуттів тощо. В інших випадках безособова конструкція допомагає змістити акцент з виконання дії на її результат: *Досягли великих успіхів – Досягнуто великих успіхів.* У будь-якому випадку безособові речення означають чи стан, які не можуть мати виконавця, або ж подають дію чи стан як незалежні від виконавця.

За способом вираження головного члена безособові речення поділяють на такі групи:

1. Речення, в яких головний член виражений безособовим дієсловом. Кількість таких дієслів обмежена. Вони означають: а) природні явища: *Сутеніє;* б) фізичні і психічні стани істоти: *Мені хочеться їсти;* в) наявність чи відсутність чогось: *Бракує хліба;* г) дії невизначених сил чи обставин: *Мені щастить.*

Безособові дієслова активно творяться від особових за допомогою частки -ся. Речення з такими дієсловами означають: а) стан, настрій особи: *Так легко тишеться;* б) конкретні дії осіб, частіше

групи осіб, що подаються як прояivistихії: *Танцювалося до ранку*;
в) необхідність виконати дію: *Доведеться мені піти*.

Специфічною рисою безособових дієслів є те, що вони не здатні мати при собі підмет, уживаються тільки в третій особі однини, а в минулому часі завжди набувають форми середнього роду.

2. Речення, у яких особові дієслова вживаються в ролі безособових. У таких випадках особові дієслова набувають усіх граматичних ознак безособових (третя особа однини, середній рід), часто зазнає змін і їхня семантика. За значенням речення цієї групи схожі з попередніми: *Мені завжди таланти*. У цих реченнях, як і в реченнях із безособовим дієсловом, реального виконавця дії бути не може. Близькими до цих речень є такі, де суб'єктом дії мислиться містична сила: *Його покликало* (суб'єкт не людина, а містична сила).

Головним членом безособового речення може виступати й дієслово *є* (*було, буде*): *Нам буде що згадати*. У реченнях з особовим дієсловом у ролі безособового суб'єкт дії може існувати в реальній дійсності, але він подається як невизначений: *Мене добре труснуло*. Дія може подаватися і як незалежна від виконавця, навіть відомого. Суб'єкт дії, як правило, також природна сила або неживий предмет: *Пахло травою* (*пахла трава*); *Градом побило врожай* (*град побив*).

3. Головний член безособового речення може бути виражений безособово-предикативними словами:

а) прислівникового походження: *Вогко й холодно*. Головний член може мати при собі допоміжне дієслово (*було, буде, стало, стає, стане*), яке передає граматичні значення часу й способу; головному членові може підпорядковуватись і залежний інфінітив: *Приємно було милуватися краєвидом*;

б) іменникового походження, кількість таких слів в українській мові незначна: *страх, жаль, сором, шкода, гріх, охота, час, пората* ін. Вони теж можуть мати залежні допоміжне дієслово та інфінітив: *Пора пакувати речі*;

в) модальним предикативним словом типу *треба, потрібно, можна, необхідно, доцільно*: *Потрібно розглянути це питання*;

г) заперечними предикативними словами *нема, нікому, ніде, ні з ким* та ін.: *Нема в мене грошей*.

Різновидом цієї групи є заперечні речення із повторюваним сполучником *ні, ні...: Ні хліба, ні води в цьому домі.* У таких реченнях завжди можна відновити слово *немає*;

г) предикативними словами, утвореними з інфінітива. Таких слів кілька: *чути, знати* тощо: *Було чути, як він щось говорить*;

д) безособовими формами на -но, -то: *школу відбудовано.*

Інфінітивними називаються речення, головним членом яких є синтаксично незалежний інфінітив: *Завтра мені їхати на море; Підняти вітрила! Поїхати б зараз до Києва.* Ці речення виражають різноманітні модальні значення: необхідність, неминучість, бажання, нездатність виконати дію, спонукання. Виконавець дії позначається в реченні додатком у формі давального відмінка: *Тепер мені йти до магазину (Я мушу йти до магазину); Тепер бути скандалу! (Тепер буде скандал).*

Інфінітивні речення зрідка можуть мати допоміжне дієслово *бути*, яке переносить дію в площину минулого часу: *Було б мені йти з вами!*

За структурою виділяється дві групи інфінітивних речень:

а) без частки *би*: *Цього хліба йому не з'їсти*; б) з часткою *би*: *Поїхати б туди ще раз.*

Щодо значення можна виділити такі основні групи:

а) речення, що означають неминучість, приреченість на щось, упевненість у виконанні дії, тобто її обов'язковість, виражену з більшою чи меншою категоричністю: *Йому вже не топтати ряс*;

б) з часткою *не* інфінітивне речення може означати фізичну нездатність суб'єкта виконати дію: *Цей камінь не зрушити*;

в) категоричний наказ, заклик, інструкція, різні види спонукання: *Окріп кип'ятити п'ятнадцять хвилин*;

г) сумнів, вагання щодо доцільності виконання дії (суб'єктом дії в таких випадках є сам мовець): *Купувати чи не купувати?*

г) бажання мовця, його побажання іншим: *Не спізнитися б на потяг.*

Не слід плутати з інфінітивними безособові речення з безособово-предикативним словом і залежним від нього інфінітивом. Такі речення, наприклад, будуть безособовими: *Мені треба їхати на вокзал.*

Номінативними називаються односкладні речення, головний член яких виражений іменником у формі називного відмінка. Ці речення, називаючи предмет, повідомляють також про його буття, наявність, що, власне, й робить їх реченнями й відрізняє від інших видів номінативних утворень у синтаксисі: *Ранок. Спокійне море. Чайки*. Головний член таких речень може бути виражений також займенником: *Ось і Київ!*; кількісно-іменним сполученням: *Троє друзів*. Від інших типів односкладних речень номінативні відрізняються тим, що в них нема й не може бути дієслова. У зв'язку із цим у них не виражаються такі категорії, як модальність і час, але буття предметів, позначених номінативом, як правило, відноситься мовцем до теперішнього часу. Якщо ж із контексту чи з самого речення випливає, що існування предмета належить минулому, то ми все одно сприймаємо його так, як сприймаємо теперішній час дієслова: *Літо 1991 року* (порівняймо: *Іде літо 1991 року*).

Номінативні речення бувають як поширеними, так і непоширеними: *Ніч. – Тиха, дивна ніч*. Поширювати номінативне речення може також і підрядне речення: *Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто з живих не забуде* (О. Довженко).

Номінативне речення, поширене означенням, може мати синтаксичний омонім – двоскладне речення: *Темна ніч* – номінативне; *Ніч темна* – двоскладне, де *темнає* іменною частиною складеного присудка. Розрізняти номінативні й двоскладні речення допомагає порядок слів, інтонація і контекст. Номінативні речення не можуть поширюватися обставинами, оскільки обставина передбачає наявність дієслова. Через це речення типу *День надворіє* неповними двоскладними з пропущеним дієслівним присудком. Щоправда, номінативне речення може бути поширене неузгодженим означенням із обставинним відтінком: *Місто над Дніпром* (місто яке?, а не де?).

За значенням номінативні речення поділяються на такі групи:

1. Власне буттєві, або екзистенційні. Це основний тип номінативних речень. Називаючи предмет, вони стверджують факт його існування: *Море. Хвилі*.

2. Вказівні речення. Вони не лише означають існування предмета, але й фіксують момент його появи в полі зору мовця.

У таких реченнях мають бути вказівні частки *ось, от, он: А ось вона – столиця.*

3. Оцінно-буттєві речення. Називаючи предмет, вони дають йому найрізноманітніші емоційно-експресивні оцінки. Цьому служать наявні у реченні частки: *Яка красуня!; От бовдур!*

Номінативні реченнями не слід плутати з такими синтаксичними одиницями:

1. Назви організацій, установ, книжок, газет, написи на вивісках і т. ін.: „Літературна Україна”, „Кобзар”. У цьому випадку іменник тільки називає предмет і, але не має значення буттєвості, що притаманне номінативним реченням.

2. Імена людей у підписах і т. ін.: *Чекаю на вас. Сашико.* Такі речення є неповними двоскладними з пропущеним присудком: *Писав Сашико.*

Неповним називається речення, у якому пропущено один або кілька членів (головних чи другорядних), які зрозумілі з контексту або ситуації: *Христя пороздзягала, положила* (Панас Мирний). Неповнота граматичної структури таких речень не заважає їм бути засобом спілкування, оскільки пропуск тих чи інших членів не порушує їх смислової завершеності. Неповні речення за своєю структурою поділяються на такі ж типи як і повні. Пропуск окремих членів речення може бути як у поширених речень, так і в непоширених, двоскладних і односкладних.

Неповні речення поділяються на контекстуальні та ситуативні. *Контекстуальними* називаються неповні речення з пропущеними членами, які уже згадувалися у контексті: або у найближчих реченнях, або у цьому ж реченні (якщо воно складне). Серед контекстуальних речень виділяють:

1) прості речення з пропущеним головним або другорядним членом: *Коло школи зібралися мало не всі школярі. Дожидалися гостя з Києва, забігали наперед, визирали;*

2) складні речення з пропущеною головною або підрядною частиною: *„Чому ти не п'єш чаю? – Гарячий”;*

3) неповні речення, які є частиною складного речення з пропущеним членом, що називається у другій частині складного речення: *Росте мій дім, і я – із ним, росте моя держава.*

Ситуативними називаються неповні речення, у яких пропущені члени, зрозумілі з ситуації: „*Без обіду!*” – розпорядився вчитель.

Еліптичними називаються речення, специфікою структури яких є відсутність дієслівного присудка, що не встановлюється з контексту чи ситуації. Такі речення самостійно функціонують у мові, а уявлення про неназваний член впливає із змісту речення. Еліптичні речення, незважаючи на пропуск (еліпсис) головного члена, не потребують ні контексту, ні ситуації для передачі інформації, вона вичерпно виражається всією конструкцією речення в цілому: *А москалі їй назустріч, як один верхами.*

За своїм значенням еліптичні речення поділяються на такі групи:

Наказові речення. Семантика відсутнього дієслова, як правило, означає побажання, наказ рухатися, наказ дати щось. Багато з таких речень-побажань стали вже формулами етикету: *На здоров'я! Щастя Вам!*

Речення із значенням руху: *Люди до неї – щоб то її по своєму вітати.*

Речення із значенням говоріння, мовлення: *Ти йому про діло, а він тобі про козу білу.*

Речення із значенням перебування, існування, місцезнаходження: *Небо Вкраїни над тобою широче, все в вінках із проміння, голубе-голубе...* (В. Сосюра).

Речення із значенням енергійної дії (вдарити, кинути, схопити і под.): *А він мене за руку, – пригорнув і поцілував* (Марко Вовчок).

Хоча для кожного еліптичного речення можна дібрати відповідне дієслово-присудок, не слід уважати, що еліптичне речення є похідним, скороченим варіантом повного. Воно похідне тільки в історичному плані, у сучасній же мові еліптичні речення є абсолютно самостійними синтаксичними утвореннями, не залежними від своїх аналогів – повних речень. Це відрізняє їх від інших типів неповних речень.

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

План

1. Просте ускладнене речення. Види ускладнень.
2. Поняття однорідності / неоднорідності. Речення з однорідними членами.

Ускладненими вважаються такі речення, до складу яких належать однорідні члени речення, відокремлені члени речення, звертання, вставні й вставлені компоненти. Ці речення в структурному відношенні не однотипні. У сучасній синтаксичній теорії немає єдиного визначення ускладненого речення.

Ускладнені речення не належать до самостійних синтаксичних одиниць. Це монопредикативні структури, тому вони за граматичною будовою є простими реченнями, складні речення поліпредикативні. Речення з однорідними й відокремленими членами становлять центральну ланку ускладнених конструкцій.

Однорідними називаються члени речення, які тотожні за своєю семантико-синтаксичною функцією: пояснюють один і той же член речення й виконують однакову синтаксичну функцію.

Однорідні члени речення характеризуються такими ознаками: а) виконують однакову синтаксичну функцію; б) відносяться до одного й того ж члена речення; в) пов'язані між собою сурядним зв'язком; г) найчастіше виражаються однією й тією ж частиною мови; д) як правило, семантично однотипні. Засобами вираження сурядного зв'язку між однорідними членами речення виступають сполучники сурядності та перелічувальна інтонація.

Однорідними можуть бути і головні, і другорядні члени речення: *Я про все співаю молодю і дзвінку, Піснюю я дишу й пісню живу* (В. Сосюра) – однорідними є обставини й присудки; *Я з дитинства люблю гомінкий вітерець, І трель солов'їну у вітах дібров, Незайману щирість дитячих сердець, Озерніть очей і безхмарну любов...* (В. Майко) – однорідними є додатки. Бувають випадки, коли члени речення підпорядковуються одному й тому самому членові неоднаковим смисловим відношенням: Про це ми почули *вчора в бібліотеці*. Виділені обставини неоднорідні, бо означають час і місце дії.

Як правило, однорідні члени речення виражаються однією частиною мови, але це необов'язкова умова однорідності: Учив дітей розмовляти з кожним, з криницею в полі, з життям! (М. Сингаївський).

У реченні може бути як один ряд однорідних членів, так і декілька, наприклад, однорідні присудки, однорідні обставини й додатки: *Легідні рученята Тягнуться вбік і вгору, Ладні весь світ обняти: Доли, моря і гори* (П. Щегельський).

Однорідні члени речення бувають непоширені й поширені. Наприклад, порівняйте: *І повітря, і лози, і трава – все це мимохідь нагадує їй щасливі хвилини її життя. – І це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава – все це мимохідь нагадує їй щасливі хвилини її життя* (М. Коцюбинський).

Означення також можуть бути однорідними й неоднорідними. Однорідні означення відрізняються від неоднорідних на основі таких ознак:

1. Залежно від семантики. Однорідними вважаються означення, які характеризують предмети за однією ознакою (кольором, розміром), а неоднорідними – означення, що характеризують предмети з різних боків.

2. Залежно від способу зв'язку означень з означуваним словом. Якщо кожне означення безпосередньо пояснює означуване слово, вони однорідні; якщо одне з означень безпосередньо залежить від означуваного слова й утворює з ним просте словосполучення. А друге залежить від усього цього словосполучення, вони неоднорідні: *Купили зручний, широкий стіл – однорідні означення; Купили зручний дерев'яний стіл – неоднорідні означення.*

3. Залежно від можливості вставити сполучник *і*: між неоднорідними означеннями його вставити не можна.

4. Залежно від стилістичної ролі означень: означення-епітети завжди однорідні: *Збирають світлі, золоті меди веселокрилі і прозорі бджоли.*

5. Залежно від позиції щодо означуваного слова. Якщо означення стоять після означуваного слова, вони однорідні: *Хвилюється нива, Багата, вродлива, Як море широка, струнка та красива* (А. Метельський).

Означення вважаються однорідними, якщо друге і подальші означення конкретизують, уточнюють попереднє: *Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць.*

Спеціалізованими граматичними засобами вираження однорідності виступають сполучники:

а) єднальні і(й), та (у значенні і), і – і, ні – ні, ані – ані: *Усе, чим багата людина, у серці несучи: і соковитого жита врожайне цвітіння, і вересневих садів позолотну красу...* (М. Ткач);

б) протиставні а, але, та (в значенні але), проте, зате, однак: *Не у ставку, не в синьому роздолі, Не у воді купаюся, – а в щасті* (М. Сом);

в) розділові сполучники або, чи, або – або, чи – чи, то – то, не то – не то, чи то – чи то: *Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи* (О. Гончар);

г) традиційні (зіставні) як – так і, не тільки – а й (але й), не лише – але й, якщо не – то, не стільки – скільки: *Ми тепер уміємо пояснити не тільки явища природи на землі, а й на небі* (Н. Забіла);

д) приєднувальні сполучники та й, а також: *Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, а також учителів.*

Кома ставиться між однорідними членами речення:

а) не з'єднаними сполучниками: *Одплачу, одбілію, одлюблю, Зроблюся мудра і розважна вельми* (Т. Коломієць);

б) з'єднаними повторювальними сполучниками: і...і, ні...ні, то...то, чи...чи та ін.: *Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому* (О. Довженко);

в) з'єднаними протиставними сполучниками а, але, проте, однак, зате, та (у значенні але), так, хоч: *Ніч була хоч і зоряна, та темна* (П. Мирний);

г) з'єднаними парними сполучниками як – так, не тільки – а й, не так – як, хоч – але та ін.: *Хоч і піщана земля, але родюча.*

Кома не ставиться між двома однорідними членами речення, якщо вони з'єднані:

а) одиничними єднальними та розділовими сполучниками і, та (і), або, чи: *Розіп'ята тобою і зранена, Все винесу, окрім розлуки* (А. Листопад);

б) повторюваними сполучниками і...і, ні...ні й становлять тісну смислову єдність або є фразеологізмами (*ні слуху ні духу, і*

так і с'як, ні живий ні мертвий тощо): Працьовитим людям завжди і шана і хвала;

в) попарно, тоді кома ставиться не перед сполучником, а між парами: *Були ревності і муки, докори і вірші* (З газети).

При однорідних членах речення може стояти **узагальнююче слово** – назва, яка є загальною стосовно предметів, дій, ознак, явищ, позначених однорідними членами. Узагальнюючі слова найчастіше виражаються займенниками або прислівниками, проте вони можуть передаватись іменниками, прикметниками, числівниками, дієсловами: *Все повторялось: і краса, й потворність* (Л. Костенко).

Узагальнююче слово може стояти:

а) перед однорідними членами. Тоді після нього ставиться двокрапка, рідше – тире: *Салютувала їм уся земля: Дорога, річка, верби, степ, узвишся...* (В. Женченко). Якщо після однорідних членів речення продовжується, то після них ставиться тире: *Галина була поруч – і йому всміхалося все: і сонце, і ковила, і розмаїті квіти, якими був вкритий степ, і гаї, і озера, і струмки, і річки – геть чисто все, на що падав його зір...* (В. Кулаковський);

б) після однорідних членів. У такому випадку перед узагальнюючим словом ставиться тире: *Дим, дощ, мороз і сварлива жінка – то найбільше нещастя в хаті* (Народна творчість).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

План

1. Умови відокремлення другорядних членів речення.
2. Відокремлені означення.
3. Відокремлена прикладка.
4. Відокремлений додаток.
5. Відокремлена обставина.

Відокремлення – це смислове й інтонаційне виділення другорядних членів речення з метою надання їм більшої самостійності.

Загальними умовами відокремлення другорядних членів речення є: а) видільна інтонація; б) порядок слів, який виявляється здебільшого в інверсійному або дискантному (на певній відстані від опорного слова) розміщенні; в) ступінь поширення (обсяг)

другорядного члена; г) смислове навантаження; д) характер означуваного слова. Жодна з названих умов не може бути універсальною, вони можуть поєднуватися.

За семантико-граматичними ознаками виділяють дві групи відокремлених членів речення: підрядні (власне) відокремлені члени і уточнювальні відокремлені члени.

Другорядні члени, які доповнюють основне твердження, виражають додаткове повідомлення, називаються **відокремленими**: *Ах, то мрія співала моя Своєю пісню, сумну, лебедину* (О. Олесь). Відокремлені члени речення виділяються комами або тире.

Відокремлені означення. Відокремлюються як узгоджені, так і неузгоджені означення. Їх відокремлення залежить від місця в реченні та значення.

Відокремлюються означення в таких випадках:

1) якщо вони виражені прикметниковими чи дієприкметниковими зворотами і стоять після означуваного слова: *Тут Рось, тут Русь, тут Україна, стара і вічно молода* (Л. Горлач);

2) якщо означення непоширені і стоять після означуваного слова, перед яким є вже означення: *Сірі дні, нудні, безпросвітні, тягнулися один за одним черепашою ходою* (В. Кулаковський). Якщо ж перед означуваним словом немає означення, то після нього означення можуть відокремлюватись або не відокремлюватись: *Спасибі матері-землі За силу буйну та за вроду* (Я. Кремінський);

3) якщо означення відноситься до особового займенника: *Стоїть вона, простора і широка, Ця хата з танком* (О. Ольжич);

4) якщо означення, виражене прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, стоїть перед означуваним словом і має додаткове обставинне значення (причини чи умови): *Осяяні місяцем, гори блищать* (О. Олесь).

5) якщо між означенням і означуваним словом стоять інші члени речення: *Колись, давним-давно, тут верби росли, кучеряві, розлогі* (К. Курашкевич);

6) якщо неузгоджені означення вживаються в одному ряду з узгодженими: *Орали степ, недоторканий, в сивих полинах* (З журналу).

Не відокремлюються поширені означення, виражені прикметниковими та дієприкметниковими зворотами, що стоять перед означуваним словом і не мають додаткового обставинного значення: *Вкриті снігом вершини гір виблискували на сонці усіма формами райдуги* (З журналу).

Відокремлена прикладка. Прикладки як поширені, так і непоширені, на письмі виділяються комами, якщо:

а) стоять після означуваного слова й виконують роз'яснювальну роль: *М. Коперник слухав українського вченого, першого з відомих докторів медицини, Юрія Дрогобича* (З журналу);

б) стосуються особового займенника (незалежно від місця в реченні): *А вони, ті козаки, згадували свій рідний край, свою гомінливу Січ, сумували, рвалися до неї* (В. Кулаковський);

в) приєднуються до пояснюваних членів речення з допомогою слів як (коли наявний причиновий відтінок), або, чи, тобто, особливо, як-то, а саме, на ім'я: *Аронія, або горобина чорноплідна, завойовує останнім часом більшу популярність в Україні* (Ф. Мамчур).

Тире вживається для виділення прикладок, якщо вони стоять у кінці речення й перед ними можна, не змінюючи змісту, вставити слова *а саме*: *Конферансьє оголосив, що зараз виступлять Малиновські – Маринка і Сергій* (П. Кочуба).

Відокремлений додаток. Відокремлюються додатки, виражені зворотами зі значенням включення, виключення, заміщення, що починаються прийменниками та словами, вжитими замість прийменників *крім, окрім, окрім, замість, зокрема, особливо, за винятком, наприклад, включаючи, виключаючи, не рахуючи, на відміну від* та ін.: *Крім яблук, крім звуків, розлився ще й запах* (А. Кондратюк).

Відокремлена обставина. Відокремлені обставини можуть бути виражені одиничними дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами та іменниками з прийменниками.

Відокремлюються обставини:

а) виражені дієприслівником або дієприслівниковим зворотом (незалежно від його місця в реченні): *Сонце вже стояло*

високо, наповнюючи зелено-голубий простір якимсь дивним спокоєм весняного буяня (П. Колесник);

б) виражені іменниками з прийменниками у зв'язку з, на відміну від, завдяки, внаслідок, залежно від, на випадок, згідно з, за наявності, наперекір, відповідно до, незважаючи на й под.: Наперекір дощ, діти вирушили в похід (3 газети).

Не відокремлюються:

а) одиничні дієприслівники, що стоять або зразу після присудка, або у кінці речення й позначають спосіб дії: *Йшли дівчата співаючи* (Т. Шевченко);

б) виражені дієприслівниковими зворотами обставини, які тісно поєднані за змістом з дієсловом-присудком: *Тетяна писала листа стоячи біля столу*;

в) виражені дієприслівниковими зворотами обставини, що мають при собі частки *лише, тільки*: *Досягти результату можна тільки щоденно працюючи*;

г) обставини, виражені дієприслівниковими зворотами фразеологічного типу: *Вона дивилася роззявивши рота на таку красу*.

СЛОВА, СИНТАКСИЧНО НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

План

1. Звертання.
2. Вставні слова, словосполучення й речення.
3. Вставлені конструкції.
4. Слова-речення. Вигуки.

У реченні можуть зустрічатися слова, які не відповідають на питання і не є членами речення, хоча й виражаються повнозначними частинами мови. До слів, синтаксично не пов'язаних з членами речення, відносяться звертання, вставні слова, словосполучення й речення, вставлені конструкції й вигуки.

Звертання. Слово або сполучення слів, які називають того (що) – особу, предмет, до яких звернена мова, називається звертанням: *Мамо, до вас, як лелека в горі і в щасті лечу* (Д. Луценко).

Основна функція звертання – привернути увагу того, до кого звертаються, до повідомлення, тому у ролі звертань часто вживаються імена, прізвиська, назви осіб за спорідненістю тощо.

У фольклорі, у художніх творах звертаннями можуть бути назви тварин та неживих предметів: *Люблю я, Києве, твою вродисту сутінь вечорову* (М. Упенник).

За формою вираження звертання поділяються на непоширені і поширені, можуть поширюватись узгодженими й неузгодженими означеннями, прикладками: *Здрастуй, мій сонячний краю, Ти снишися мені і тут, Серцем щодня я літаю До тебе, за бистрий Прут* (О. Гончар); *Зеленоока, русокоса Русалка з росяних долин! Тобою марив не один, Та чи ж один зітхає й досі?...* (В. Бендюг).

Звертання можуть утворювати синонімічні ряди, виступаючи переважно уточнюючими прикладками до попереднього звертання.

Виражається звертання іменником у кличному відмінку або в називному відмінку в значенні кличного і може стояти як на початку, так і в середині чи в кінці речення: *Хмаро, сонця не застуй!* (М. Рудь); *Стій, серце, стій! Не бийся так шалено* (Л. Українка).

Вимовляється звертання з особливою інтонацією і на письмі виділяється комами. На початку речення, залежно від інтонації, воно може виділятися знаком оклику, після якого речення пишеться з великої букви: *Кохана! Через всі світи Своїми дивними очима Самотню душу освіти* (Л. Горлач).

Вставними є такі конструкції, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до висловленої ним думки. Вставними можуть бути слова, словосполучення й речення. Вони відрізняються між собою лише обсягом, ступенем поширеності й структурою: *Мабуть, твоїй казковій красоті Вклонялась навіть зірка вечорова* (І. Савич). Так само, як і звертання, вставні слова не є членами речення.

Основними ознаками вставних слів і словосполучень є такі: а) вставні слова не утворюють зі словами речення словосполучень; б) не з'єднуються підрядним чи сурядним зв'язком з ними; в) не є членами речення, не відповідають на жодне питання; г) займають будь-яке місце в реченні; д) не вносять у реченні додаткових відомостей, а виражають ставлення мовця до висловленого; е) за

змістом відносяться до частини речення або до всього речення; ж) пов'язуються з реченням за допомогою особливої інтонації – інтонації вставності.

За значенням вставні слова й словосполучення поділяються на такі групи:

а) слова й словосполучення, що виражають оцінку повідомлюваного (упевненість або неупевненість): *безсумнівно, безперечно, зрозуміло, очевидно* і т. ін.;

б) вставні слова, що виражають почуття мовця, дають емоційну оцінку повідомлюваних фактів: *дивна річ, на жаль, на радість, на сором, на щастя, соромно казати, чого доброго, як на біду, як навмисне, нічого гріха таїти* і т. ін.;

в) вставні слова, що вказують на порядок думок і їх зв'язок, послідовність викладу: *по-перше, з одного боку, можна сказати, підкреслюю* та ін.;

г) слова й словосполучення, що вказують на джерело інформації: *гадаю, з погляду, за висловом, за повідомленням, мовляв, на думку, по-моєму, по-твоєму, як відомо, як кажуть, як указано, кажуть, повідомляють, за даними..., пам'ятається* та ін.;

д) вставні слова, що вказують на способи оформлення думок або на характер висловлювання: *взагалі, власне кажучи, між нами кажучи, що називається, з одного боку, значить, крім того, між іншим, навпаки, наприклад, нарешті, однак, отже, по-друге, по-перше, таким чином* та ін.;

е) вставні слова, звернені до співбесідника або до читача з метою активізації його уваги до повідомлюваного: *розумієте, бачиш, розумієш, вірите, бачите, вірите, зверніть увагу, знаєте, зрозумійте, між нами, прошу вас, уявіть собі, чуєте, погодьтесь* та ін.

Усі ці значення можуть виражатися й цілими реченнями: Як вам уже відомо, минулого року для молодих учених нашого відділення було встановлено 5 стипендій Президента України (З журналу).

На письмі вставні слова й речення виділяються комами.

Не є вставними й комами на письмі не виділяються такі слова: *адже, буквально, до того ж, за традицією, іноді, майже,*

навіть, наче, начебто, немов, немовби, ніби, нібито, принаймні, притому, при цьому.

Близькими до вставних є **вставлені конструкції**, які, на відміну від перших, не виражають ні оцінки, ні почуття, не подають вказівки на джерело тощо. Вставлені слова й речення вносять в основне речення додаткові відомості, зауваження, уточнення, пояснення тощо: *Для успішного господарювання (у цьому вже переконаний на власній шкурі) потрібен талант* (А. Дрофань). Вимовляються вставлені конструкції з незначним підвищенням або зниженням тону й на письмі виділяються комами, тире або беруться в дужки.

Слова-речення. Стверджувальні слова *так, авжеж, еге, аякже* тощо та заперечне слово *ні* у певному контексті можуть виконувати роль речень, тобто виступають **словами-реченнями**: У полі безлюдно... *Аж ні!* (А. М'ястківський).

Слова-речення, як правило, стоять на початку речення, рідше – у середині його. У вимові вони виділяються паузами, а на письмі комами або знаком оклику (на початку речення залежно від інтонації): – *Сам?* – „Еге”; *А чия вона, синку?* *Га?* – „Моя, тату”. – *Гм...* (А. М'ястківський).

Стверджувальне слово *так* слід відрізнати від однозвучного прислівника та підсилювальної частки, які комою не виділяються: *Так ви зрозуміли?*, а заперечне слово *ні* – від однозвучного сполучника чи частки: *Ні на хвилину не затримуйтесь*.

Вигуки синтаксично не пов'язані з членами речення й не бувають членами речення. У вимові вони виділяються паузами, а на письмі – комами, рідше – тире: *Ну, що ж, мине і ця година...* (А. Малишко). Якщо вигук стоїть на початку речення й вимовляється з підсиленою інтонацією, то після нього ставиться знак оклику: *Гей! Відійдіть!*

Вигуки при звертаннях не відокремлюються комою, коли вони інтонаційно тісно зв'язані із цим звертанням: *О зимо! Не лякай безрадісним кінцем!* (Олена Пчілка). Не відокремлюються вигуки також на початку речення, якщо вони стоять перед займенниками *ти, ви*, після яких йде звертання: *Ой ти, дівчино, з горіха зерня, Чом твоє серденько – колюче терня?* (І. Франко).

Вигуки не виділяються комами на письмі, коли вживаються у значенні іменника або дієслова: *Заридала Катерина та бух йому в ноги* (Т. Шевченко).

Схема синтаксичного розбору простого речення

1. Визначити тип речення за: а) метою висловлювання (розповідне, спонукальне, питальне); б) емоційним забарвленням (окличне чи неокличне); в) кількістю граматичних основ: просте; г) структурою граматичної основи (двоскладне, односкладне). Якщо речення односкладне, вказати його тип (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне, називне); г) наявністю другорядних членів речення (поширене, непоширене); д) наявністю всіх необхідних для розуміння змісту речення членів (повне, неповне); е) наявністю ускладнюючих елементів (ускладнене, неускладнене). Якщо речення ускладнене, то вказати, чим (однорідними членами, звертанням, вставними або вставленими конструкціями, відокремленими членами речення).

2. Проаналізувати головні члени речення: а) підмет; б) присудок. 3. Проаналізувати другорядні члени речення: а) ті, що відносяться до групи підмета; б) ті, що відносяться до групи присудка. 4. Пояснити розділові знаки.

Зразок синтаксичного розбору простого речення

Тарас Григорович Шевченко найвищу й найчистішу красу світу бачив у жінці, в матері (М. Рильський).

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними членами речення: означеннями *найвищу й найчистішу (красу)* та додатками *(бачив) у жінці, в матері*.

Головні члени речення: підмет – *Тарас Григорович Шевченко* – простий, виражений власною назвою у формі називного відмінка; присудок – *бачив* – простий, виражений дієсловом дійсного способу, 2-ї особи, однини.

Групи підмета немає. Група присудка:

у жінці, в матері – однорідні додатки, відповідають на питання *у кому?*, непрямі, виражені іменниками у формі давального відмінка з прийменником, синтаксичний зв'язок – прийменникове керування;

красу – додаток, відповідає на питання *що?*, прямий, виражений іменником у формі знахідного відмінка без прийменника, синтаксичний зв'язок – безприйменникове керування;

світу (красу) – означення, відповідає на питання *яку?*, виражене іменником у формі родового відмінка однини, неузгоджене, пояснює додаток *красу*, з означуванням словом пов'язане зв'язком керування;

найвищу, найчистішу (красу) – однорідні означення, відповідають на питання *яку?*, виражені прикметниками у формі знахідного відмінка однини, жіночого роду, узгоджене, пояснює додаток *красу*, з означуванням словом пов'язане зв'язком повного узгодження.

У реченні кома стоїть між однорідними членами речення, що не з'єднані сполучниками.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про складне речення.
2. Засоби зв'язку частин складного речення.
3. Типи складного речення.
4. Розмежування складних і простих речень.

Складним називається таке речення, яке складається з двох і більше предикативних частин, що об'єднані за допомогою певних синтаксичних засобів в єдину семантико-граматичну конструкцію, яка виконує комунікативну функцію. Наприклад: *Богині Зорі приписують певні магічні дії, що символізують випадання роси, рух світил на нічному небі.*

Предикативна частина складного речення являє собою структурно-граматичний аналог простого речення (у шкільній програмі їх так і називають). Але це не зовсім правомірно з лінгвістичної точки зору. Насправді предикативні частини виявляють подібність до простих речень лише у своїй внутрішньо-синтаксичній структурі, а безпосередня ж віднесеність до дійсності в категоріях модальності і часу, яка є основною постійною ознакою речення, виступає тут лише частково. До того ж, об'єднуючись у

певну конструкцію, вони втрачають свою смислову самостійність й інтонаційно є не завершеними.

Складне речення – це якісно нова комунікативна одиниця. Відбулося не просто збільшення кількості слів між двома крапками. Маємо якісну зміну. Тепер це поєднання двох (кількох) думок: одна може продовжувати іншу, пояснювати, обґрунтовувати.

Історія лінгвістичного вчення про складне речення свідчить, що складне речення виникло пізніше, ніж просте речення, спочатку розвивалися безсполучникові структури, пізніше – сполучникові, причому наймолодшими є складнопідрядні речення.

Вчення про складне речення бере свої витоки з кін. XIX ст. Російські вчені П. Фортунатов, О. Пешковський, О. Шахматов трактували його як об'єднання простих речень. Складне речення вони називали **складним цілим**.

Вагомий внесок у теорію складного речення зробив В. Богородицький, який уперше розглянув цю синтаксичну структуру як єдине семантико-граматичне ціле. І. Вихованець, А. Медушевський підійшли до аналізу складного речення з формально-граматичного, семантичного й комунікативного аспектів.

До структури складного речення може входити два й більше предикативних частин. Якщо два – це речення є *елементарним* (біпредикативним), коли більше – *поліпредикативним* (багатокомпонентним). Поліпредикативність є основною визначальною ознакою складного речення, що відрізняє його від простого. Компоненти його структурно прилаштовуються один до одного і пов'язуються між собою певними засобами.

Специфічними є й закономірності порядку частин складного речення, що є складним поліфункціональним явищем.

Між складним реченням і простим є й спільне – закономірність словопорядку, інтонаційна завершеність.

Основними ознаками складного речення є:

- 1) цільнооформленість його інтонаційного малюнку;
- 2) поліпредикативність;
- 3) сполучниковий і безсполучниковий зв'язок;

- 4) комунікативна цілісність (повідомляється про декілька ситуацій і відношення між ними).

Сполучники є типовим засобом об'єднання частин складного речення в одне семантико-граматичне ціле.

Вирізняють сполучники **сурядності і підрядності**. Сполучники сурядності поєднують синтаксично рівноправні частини і є певною мірою виразниками різноманітних сурядних відношень, наприклад: *Вночі напрям на північ показувала Полярна зоря, а вдень допомагало знаходити дорогу Сонце* (З книги).

Сполучники підрядності пов'язують нерівноправні частини складного речення: *Дідух ставили здебільшого на покуті, де він перебував протягом тижня* (В. Скуратівський).

Також частини складного речення пов'язують сполучні й співвідносні слова, якіживаються в основному в складнопідрядних реченнях. Сполучні слова – це самостійні частини мови (займенники, прислівники займенникового походження). Їх специфіка – вони є членами речення і функціонують в підрядній частині: *Зараз практично неможливо встановити імен архітекторів і будівничих, які створювали вишукані церковні зразки* (З книги).

Співвідносні (вказівні) слова розташовуються в головній частині, у них зосереджується те, про що йдеться у підрядній частині: *Від того, як ми шануватимемо своїх предків, свої традиції, залежатиме наша цивілізованість, майбутнє нашої країни* (В. Скуратівський). Наявність співвідносних слів не є обов'язковою умовою. Вони також є членами речення: *Чорниця особливо корисна людям, професія яких пов'язана з напруженням зору* (З книги).

Інтонація – невід'ємний, обов'язковий засіб вираження зв'язків і взаємовідношень у будь-якому з типів складних речень. Вона об'єднує в єдине ціле частини складного речення, формує загальний інтонаційний малюнок. До того ж інтонація виражає різноманітні смислові відношення.

Проте у сполучникових реченнях (складносурядних, складнопідрядних) інтонація є допоміжним засобом, який підкреслює, увиразнює ті відношення, що встановлюються між частинами складного речення.

Порядок розташування частин речення може мати синтаксичне значення (коли він твердий). Але може бути й вільним (перестановка частин не порушує синтаксичних зв'язків речення).

Твердий порядок: у складносурядному реченні з часовою послідовністю, зі швидкою зміною подій; у більшості безсполучникових складних речень з різнотипними частинами. Наприклад: *Народна фантазія помітила найтонші відтінки у світлі Зорі і барвах роси – і одягла богиню у ці кольори* (послідовність). *Добре ґрунт угноїш – урожай потроїш* (зумовленість дій).

Співвідношення видо-часових форм присудків. Видо-часові форми дієслів-присудків відіграють певну роль в об'єднанні частин складного речення і особливо у вираженні смислових відношень між його частинами. Так, одночасність дії, як правило, передається присудками теперішнього або минулого часу недоконаного виду, а послідовність дій – дієсловами минулого часу доконаного виду, напр.: *Перші промені сонця ледь-ледь **визирнули** з-за небосхилу, прозорі краплі роси **впали** на заспані стебла квітів* – послідовність; *Заходила ніч, і багряно **роїлися** тучі* – одночасність.

Спільні другорядні члени речення: *Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає.*

Лексичні й фразеологічні засоби вказують на тісний зв'язок частин:

а) займенники: *Журавлі бринять дзвінкоголосі, **їх** кличе даль прозоро-вітрова;*

б) прислівники: *Спочатку попримовкали коники, **потім** коротко шелеснуло листям.*

в) прислівник + займенник: *Спочатку морок поліз, а за ним дихнули озера білим туманом.*

Як правило, в одному реченні смислові відношення одночасно передаються за допомогою декількох засобів, наприклад: *Авторські новотвори особливо широко використовуються в поезії, бо кожне поетичне покоління прагне віднайти нові художні засоби для змалювання внутрішнього світу людини* (М. Оліяр) – інтонація, сполучник підрядності, порядок розташування частин.

У сучасному мовознавстві вже склалася традиція класифікувати складні речення з врахуванням передусім наявності або відсутності сполучників і сполучних слів, їх поділяють на: 1) складні речення зі сполучниковим або відносним зв'язком (складносурядні і складнопідрядні речення) та 2) безсполучникові речення (*Неподалік від Полярної зорі на небі можна завжди знайти сім зірок: вони розташовані у вигляді ковша*).

У багатьох випадках чіткого розрізнення в граматичній семантиці складних речень цих двох типів не спостерігається. На сьогодні часто безсполучникові складні речення аналізуються в межах складносурядного і складнопідрядного на підставі смислових відношень, що встановлюються між предикативними частинами.

М. Поспелов, А. Грищенко наводять аргументи на користь самостійності безсполучникового складного речення як синтаксичної одиниці. По-перше, вони звертають увагу на особливість зв'язків предикативних частин, по-друге, на специфічні форми реалізації граматичного значення.

Складні речення проміжного типу. Про необхідність виділення цього типу речень писав В. Богородицький. Це перехідний між складносурядним та складнопідрядним тип складного речення, у якому обидві частини взаємозумовлюють одна одну, тобто складне речення оформлене як складнопідрядне, а відношення – близькі до складносурядного. Наприклад: *Якщо у позаминулому році прибуток нашої компанії складав 1.5 мільйони грн., то в минулому ця цифра збільшилася на 200.000 (якщо – то – це корелятивна пара, що властива складнопідрядному реченню з підрядним умови, але у цьому реченні – зіставні відношення)*.

Слід розрізняти прості речення, ускладнені однорідними головними членами, і складні речення. Не становлять труднощів ті випадки, коли кожна предикативна частина є двоскладною. Наприклад: *Старі географічні зображення території Святогірського монастиря свідчать, що до 1679 року на вершині кривданої гори не було церкви* (З книги).

Важче, коли предикативні частини є односкладними. Наприклад: *Вулиця, вітер, морок...* (Н. Неждана). Тут не однорідні

підмети, а односкладні частини, про що свідчить умовна відсутність присудка.

Речення зі вставними конструкціями, наприклад: *Я знаю, все закінчиться добре* – просте зі вставною конструкцією. *Я знаю: все закінчиться добре* – складне. Тут вирішальними є інтонація і пунктуація.

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про складносурядне речення, його місце в системі мови.
2. Принципи класифікації та основні різновиди складносурядного речення.
3. Смислові відношення між частинами складносурядного речення.

При визначенні складносурядного речення здебільшого спираються на автономний статус предикативних частин у його складі та наявність формально вираженого синтаксичного зв'язку між ними. Так, О. Мельничук визначає складносурядні речення як такі, що „утворені з двох чи кількох частин, формально-тотожних простим реченням, і пов'язаних сурядними сполучниками”. Уживання сурядного сполучника є основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення (ССР).

В. Сімович називає складносурядні речення рівноряднозложеними, або сполукою речень на тій підставі, що поєднуються „головні речення”.

Складносурядними вважаються ті речення, предикативні частини яких є структурно автономними й характеризуються внутрішнім вираженням предикативності, а також міжчастинною взаємодією, що відображена формально і внаслідок якої витворюється функціонально-комунікативна єдність.

Основними виразниками сурядного зв'язку виступають: співвідносність видо-часових форм дієслів-присудків; інтонація; лексичне наповнення частин тощо.

В організації складносурядних речень і у вираженні їх граматичних значень беруть участь і синтаксично спеціалізовані слова, розташовані в предикативних частинах (*тому, все-таки, все*

ж, тільки, врешті-решт і под.), наприклад: *День розпочався спокійно, і все одно відчувалося легке напруження від очікуваної зустрічі (М. Ночовний).* Сприяє тіснішому об'єднанню частин наявність анафоричного займенника у другій частині (*він, вона, його, її, той, цей, там, тоді...*), неповнота другої частини, наявність у першій частині спільного для усіх частин другорядного члена речення: *Полум'я згасло, але його тепло ще довго відчувалося в невеликій затишній Ганнусиній кімнатці.*

У зв'язку частин складносурядного речення значну роль відіграють особливості лексичного наповнення предикативних частин. Так, для складносурядного речення із протиставними відношеннями властивою є наявність лексичних протиставлень, що посилюють загальне значення речення, наприклад: *Уже двічі за місяць дощі пройшли по всьому району, але над Васильківкою їх так і не було* (протиставляються сполуки, уточнюють значення протиставно-обмежувальне).

Класифікація складносурядного речення істотно не змінювалася в слов'янських лінгвістичних дослідженнях (виняток – віднесення до складносурядних речень деяких різновидів безсполучникових складних речень).

У русистичі здебільшого описи складносурядного речення ґрунтувалися на дослідженнях смислових відношень між частинами, і тому їх розгляд зводився до аналізу семантичних груп сполучників. Виділяли: 1) речення з єднальними; 2) розділовими; 3) протиставними відношеннями. З часом цей опис доповнився реченнями з пояснювальними та уточнювальними відношеннями.

Аналогічні класифікації представлені в сербських, польських філологів з певними уточненнями, деталізацією.

Розгляд складносурядних речень повинен ґрунтуватися на комплексному врахуванні формально-граматичних, семантико-синтаксичних та комунікативних ознак.

На **формально-граматичному рівні** складносурядні речення поділяються на 1) формально елементарні речення (складаються з двох предикативних частин: *Буря минеться – і засяє знову сонечко*) та 2) формально неелементарні речення (складаються з трьох і більше частин: *Зеленіють жита, і любов відцвіла, і волошки у полі синіють*).

На **семантико-синтаксичному рівні** складносурядні речення розмежовують на семантично елементарні та семантично неелементарні. Семантично елементарні речення складаються з двох предикативних частин, відношення між ними позбавлені синкретизму: *Забудеться все – і не забудеться нічого*. Семантично неелементарні складаються з трьох і більше частин: *І зашуміла наша нива, і знову виросте наш дім, і пам'ятника бронза сива засяє золотом новим*. До цього ж типу відносяться такі речення, у яких одна з частин є неелементарною: *Нагорі чулася розмова, проте ніхто не поспішав спуститися до їдальні* (перша частина неелементарна – *розмова чулася й розмова відбувалася нагорі*). На цьому ж рівні розрізняються й смислові типи складносурядних речень.

Комунікативний рівень представлений розповідними, спонукальними й питальними складносурядними реченнями + стверджувальні й заперечні.

Класичний синтаксис традиційно розглядає складносурядні речення саме за смисловими відношеннями між предикативними частинами і залишає поза увагою структурні особливості цих речень.

Структурні особливості складносурядних речень, а саме кількість предикативних частин, покладені в основу їх **формальної класифікації**, тобто розподілу на речення **закритої та відкритої структури**. У цій класифікації вирішальним є чинник необмеженості/обмеженості сурядного ряду, а врахування семантики сполучникових засобів робить можливим розрізнення підтипів цих речень.

Складносурядні речення **відкритої структури** характеризуються відкритістю смислового ряду поєднуваних предикативних частин, тобто їх перелік може бути продовжений. За смисловими відношеннями такі речення бувають двох видів: **єднальні й розділові**. Єднальні речення характеризуються однотипністю частин, за характером часової співвіднесеності з семантикою часової одночасності або послідовності (*Ваші квіти я привіз додому, і вони завмирають на моїм столі – послідовність*).

Речення з розділовими відношеннями охоплюють значення вибору, чергування тощо (*То вітер завис, то сніг посипе, то захурделить вкрай*).

Складносурядні речення **закритої структури** характеризуються закритістю смислового ряду поєднаних предикативних частин, структурним показником таких речень виступає їх двокомпонентність (*Ніччю впадуть роси, але вранці сонце їх зіп'є*). Для них властивим є уживання сполучників як із широким узагальнюючим значенням (*а, але, і*), так і з вузьким диференційованим значенням (*а саме, не тільки ... але й і* под.). Особливістю цих речень є кількісна обмеженість їх структури та вираження компонентами семантико-синтаксичних відношень, які передбачають замкнутість смислового тла: протиставні, градаційні, зіставні тощо.

У сучасній лінгвістиці диференціюють три рівні розмежування складносурядних речень закритої структури (В. Белошапкова).

На I рівні розрізняють речення, що допускають другий сполучниковий компонент і що не допускають цей компонент. На II рівні – речення, що допускають другий сполучниковий компонент, за наявності або відсутності якого поділяються на речення без другого сполучникового елемента (*Настають нові часи, і тому так радісно на душі*). На III рівні речення без другого компонента.

Розрізнення смислових типів складносурядних речень можливе за різними ознаками. Іноді за основу беруть лексичне наповнення предикативних частин, інколи – наявність сполучників. Проте сполучники мають широкий спектр значень, наприклад, *і* – єднальні, умовно-наслідкові, причиново-наслідкові відношення. Тому доцільно при розгляді смислових відношень між предикативними частинами в складносурядних реченнях відштовхуватися від типу сполучника, використаного для поєднання предикативних частин.

Складносурядні речення з єднальним сполучниками.

У таких реченнях виражаються єднальні відношення, серед яких розмежовуються: 1) єднально-перелічувальні; 2) єднально-поширювальні; 3) єднально-результативні.

Диференційними показниками таких відношень є різні сполучники, співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, типізовані лексичні елементи:

1) відносяться до речень однорідного складу. Предикативні частини з'єднуються за допомогою сполучників *і, та, ні...ні*. У них перераховуються певні однорідні події – одночасні або послідовні: *Скоро уся долини блищала вогнями і разом з димом з землі здіймалася вгору пісня;*

2) речення неоднорідного складу. Характеризуються відносною смисловою підпорядкованістю другої частини першій (остання поширює першу), що підсилюється анафоричними займенниками: *Написали оголошення, і це значно полегшило наші пошуки;*

4) друга частина виражає наслідок, висновок, результат першої: *Дощ ішов довго, і тому все в лісі було мокре і якесь відчужене.*

Підрядні частини в складносурядних реченнях пов'язуються за допомогою сполучників *і, (й), та(і)* – як одиничні й повторювальні, *ні...ні, ані...ані* – тільки як повторювальні.

Окрему групу становлять **єднально-градаційні** (не тільки...але й; не тільки...а й; не лише...але й; не лише...а й) та **єднально-ототожнювальні** (також, теж). При єднально-ототожнювальних зміст другої частини ототожнюється із змістом першої (*Усі поїхали відпочивати, і ми теж подалися на лоно природи*). При градаційних – смислове навантаження частин розмежовується: перша частина наголошує відоме, друга – окреслює невідоме (*Не лише економічні проблеми треба вирішувати сьогодні в Україні, але й думати про актуальні завдання її духовного розвитку*).

Складносурядні речення з розділовими сполучниками.

Ці речення охоплюють відношення взаємовиключення і чергування подій. Відношення взаємовиключення виражаються за допомогою сполучників *або, чи, не то...не то, чи то...чи то*. Сполучники *або, чи* можуть бути одиничними й повторюваними: *Чи то зір підвів, чи серце чекати втомилось*. У реченнях із семантикою чергування (*то...то*) мова йде про події в різних

часових планах: *То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу...*

У складносурядних реченнях з розділовими відношеннями, де реалізується семантика взаємовиключення, наявність реалізації однієї дії передбачає відсутність вияву іншої: *Або розумне казати, або зовсім мовчати.*

Складносурядні речення з протиставними сполучниками.

Ці речення охоплюють зіставні й протиставні відношення. Вони тільки двокомпонентні. У зіставних реченнях (*а, та* в значенні *а*) зіставляються різні явища, при цьому вони не тотожні й не заперечують одне одного, а мовби співіснують: *Хліб – батько, а земля – мати.* Це відношення неконтрастного плану, оскільки вияв однієї з дій не заперечує вияв іншої, а доповнює її.

Речення з протиставними відношеннями (*але, та (але), зате, проте, однак* тощо) виражають різні відтінки протиставного значення: 1) протиставно-обмежувальні (*Усе спить, однак вже я не сплю*); 2) протиставно-допустової (*Збиралася заміж за Івана, та його в Маньчжурії вбили*); 3) протиставно-компенсувальної (*Багато влітку доводиться на пасіці працювати, але зате взимку можна відпочити сповна*) тощо.

Складносурядні речення з приєднувальними сполучниками.

Виділення приєднувальних сполучників у синтаксичному ладі є дещо умовним, бо вони є вторинними і становлять аналітичні структури, в яких поєднується єднальний сполучник *і* з компонентами *тому, до того ж*. Речення з цими сполучниками характеризуються тим, що в них друга частина є чимось додатковим щодо першої. Такий додатковий компонент повідомляє щось таке, що відбувається ніби в процесі мовлення. Наприклад: *Вода була теплою, але не зовсім чистою, і при тому її було багато.*

Складносурядні речення з пояснювально-приєднувальними сполучниками.

Створюють окрему групу в силу функціональної специфіки сполучників *а саме, тобто*, які приєднують другу предикативну частину і при цьому остання характеризується пояснювальною семантикою щодо першої, її поява не зумовлена смислом першої:

Серце має власний автоматизм, тобто воно може скорочуватись без діяння зовнішнього фактора.

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про складнопірядне речення.
2. Особливості синтаксичних зв'язків у складнопірядному реченні.

3. Основні принципи класифікації складнопірядних речень.

Складнопірядним називається складне речення, частини якого з'єднуються за сполучниками пірядності або сполучними словами. У ролі сполучників вживаються найчастіше такі: *що, як, коли, якщо, так що, тому що, щоб, якби, поки що, мов (немов), хоч, для того щоб, незважаючи на те що* тощо: *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернулися, я б з них зробила золотую арфу* (Леся Українка). Сполучники не є членами речення.

Сполучними словами бувають займенники та прислівники: *хто, що, який, чий, котрий, де, коли, звідки, як: Хто сіє хліб, хто ставить дім, хто створює поему, – той буде предком дорогим народові своєму* (М. Рильський). Сполучні слова й співвідносні є членами речення, як головними, так і другорядними.

Пірядність частин у межах складного речення слід розглядати як одну із синтаксичних форм, а сполучники (сполучні слова, співвідносні слова) – формальні показники пірядності, тобто такі елементи є конститuentами відповідних синтаксичних значень. Структурною ознакою складнопірядних речень можна вважати можливість включення пірядної частини в головну.

Із середини XVIII ст. до кінця 20-х рр. XX ст. вчення про складнопірядне речення формувалося як самосійний розділ синтаксичної науки. Уже в ряді граматик початку XIX ст. зустрічаються терміни „головне речення”, „пірядне речення”. Останнім вважається залежне (семантично і формально) речення у структурі складного.

Логіко-граматична класифікація. Найвидатнішим представником цього підходу був М. Греч, який зробив першу в русистичі розгорнуту класифікацію складнопірядного речення в логічному й граматичному аспектах. З граматичного боку, пірядні

речення замінювали або іменник, або прикметники, тому вони й поділялися на підрядні іменникові, підрядні прикметникові, підрядні обставинні.

В україністиці основоположні принципи логіко-граматичного підходу заклали Я. Головацький, Й. Лозинський, І. Нечуй-Левицький, С. Смаль-Стоцький.

Отже, вихідними принципами цієї класифікації є функціональне ототожнення підрядної частини із членом речення, тобто складне речення уподібнюється простому, а підрядна частина – членом речення.

На цій підставі виділяють:

- складнопідрядні речення з підрядними підметовими;
- складнопідрядні речення з підрядними присудковими;
- складнопідрядні речення з підрядними додатковими;
- складнопідрядні речення з підрядними означальними;
- складнопідрядні речення з підрядними обставинними.

Історія розвитку цієї класифікації сповнена динаміки, постійно доповнювалась, уточнювалась. Так, Ф. Буслаєв конкретизував обставинні (часу, місця). Водночас, він констатує наявність речень перехідного типу (синкретичні), які наближаються і до складносурядних речень, і до складнопідрядних, іноді однакові за семантикою речення відносили до різних типів. Ця класифікація проіснувала понад 100 років.

Формально-граматичний підхід. Ця класифікація складнопідрядних речень ґрунтується на визначенні особливостей засобів зв'язку підрядних частин (активно розроблялась О. Пешковським, П. Фортунатовим, Л. Булаховським, М. Петерсоном, О. Шапіро):

- складнопідрядні речення, частини яких з'єднані сполучниками (з відносною підрядністю);
- складнопідрядні речення, частини яких з'єднані сполучними словами (з невідносною підрядністю).

Основне функціональне й смислове навантаження припадає на сполучні засоби. О. Пешковський пропонував класифікацію підрядних сполучників, приписуючи їм певну семантику: *причинову, цільову, наслідкову, з'ясувальну, умовну, допустову, порівняльну, часову*.

Ця класифікація не змогла задовольнити потреб і вимог, оскільки більша частина сполучників є омонімічними і поєднувала предикативні частини різних типів, а сполучні слова взагалі позбавлені семантичної спеціалізації.

Структурно-семантична класифікація. Ґрунтується на широкому тлумаченні форми складнопідрядного речення. При диференціації підрядної частини враховуються: характер співвідношення між головною і підрядною частинами; до чого відноситься ця частина; за допомогою яких засобів приєднується підрядна частина. Ця класифікація розроблена в працях М. Поспелова, О. Мельничука, В. Белошапкової, Н. Шведової, І. Вихованця.

Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові можуть бути охарактеризовані:

- 1) за типами зв'язку;
- 2) за призначенням підрядної частини;
- 3) за комунікативною перспективою, у якій розгортається висловлюваний зміст.

У ряді сучасних лінгвістичних досліджень та посібниках питання поділу складнопідрядного речення висвітлюється на підставі специфіки стосунку підрядної частини до головної (до усієї частини, чи до одного слова), семантики відношень між частинами, засобів зв'язку частин.

За цілим комплексом ознак з-поміж складнопідрядних речень розрізняють речення *розчленованого типу* та *нерозчленованого типу*.

Для нерозчленованого складнопідрядного речення визначальною ознакою є віднесеність підрядної частини до одного слова або словосполучення. Для розчленованого складнопідрядного речення властивою є віднесеність змісту підрядної частини до усієї головної. Відмінність між цими типами полягає і в засобах зв'язку частин: у реченнях розчленованого типу предикативна частина поєднуються за допомогою семантичних сполучників, а в реченнях нерозчленованого типу – асемантичними сполучниками та сполучними словами.

Семантичні сполучники – такі, що є носіями підрядності, певної залежної семантики, наприклад: *бо* – причинове значення,

незважаючи на те, що – допустовості, якщо – умовності. Інші засоби зв'язку кваліфікуються як **асемантичні**, тобто такі, що виконують суто синтаксичну функцію: *Я чув про те, що діялося в окрузі. Я прийду за умови, що він повернеться.* Семантичні сполучники виступають також одним із організуючих чинників структурної схеми речення, асемантичні ж позбавлені такої функції.

Фундаментальною ознакою розмежування цих типів складнопідрядного речення є передбачуваність або непередбачуваність предикативної частини. Так, у розчленованих реченнях зв'язок непередбачуваний, а в нерозчленованих – передбачуваний. Наприклад: *Мені здається, що наша зустріч буде корисною. Він вирушив на зустріч небезпеці, щоб виручити цим товаришів.*

Складнопідрядні речення нерозчленованого типу у своїй структурно-семантичній диференціації розмежовуються за особливостями підрядного зв'язку, який у займенниково-співвідносних реченнях – корелятивний, а в інших – прислівний.

Складнопідрядні речення прислівного типу – це речення, в яких підрядна частина співвідноситься з опорним словом в головній частині (дієслово, іменник, або слова, що виконують їх функцію).

Присубстантивно-атрибутивні речення (означальні). Це такий тип складнопідрядного речення, при якому підрядна частина підпорядковується іменнику або його еквіваленту в головній частині, виступаючи його атрибутивною характеристикою і відповідає на питання *який? чий?* Наприклад: *В кімнаті, куди він зайшов, пахло молоком, на вікнах висіли марлеві занавіски (можна замінити – на якій?). Мені бачиться школа в селі, до якої з цілковитим правом можна додати ще одне слово – не просто школа, а школа життя.* Сполучні слова з'єднують частини (*який, чий, котрий, хто, що, де, куди, звідки, коли*).

З'ясувально-об'єктні речення (з'ясувальні). Це такий тип складнопідрядного речення, у якому підрядна частина виступає у функції об'єктного визначника при дієслові, прикметнику (прислівнику). Відповідають на питання непрямих відмінків, наприклад: *Не винна ти, що я не маю долі.*

Головна частина таких речень є семантично й структурно неповною, а підрядна частина виконує функцію додатка, якого не вистачає в головній частині, або ж конкретизує зміст головної частини. Існує думка, що підрядна частина може замішувати й підмет, але питання це спірне й аргументується описовістю: *Мені ввижається, як в тихім ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків.*

Дискусійним є питання про віднесеність речень із факультативними займенниками типу *той*, що вжиті в головній частині: *Існують свідчення про те, що окремі українці іммігрували до Канади ще в 60-х р.* І. Шульжук відносить ці речення до з'ясувальних на тій підставі, що підрядна частина виконує функцію додатка, і що є можливість вилучити *про те*, не порушуючи зміст речення. Однак треба звернути увагу на те, яке слово буде пояснюватися підрядною частиною.

Синтаксична сполучуваність підрядних додаткових частин обмежена певними семантичними групами дієслів-предикатів, які своєю правобічною валентністю передбачають об'єктну позицію. До таких лексем належать дієслова із значенням:

- повідомлення (*говорити, відповідати, нагадувати, аргументувати, вимовляти, оповідати...*), наприклад: *Голова конференції трудового колективу наголосив, що святкові заходи, присвячені річниці Перемоги, будуть проведені в межах року ветерана;*
- позначення психічного стану і процесів розумової діяльності (*встановлювати, запам'ятовувати, допускати, боятися, обґрунтовувати, розгадувати*);
- на позначення процесів сприйняття (*дивитись, бачити, оглядати*), наприклад: *Ми дивились довго, як хмаринка тане;*
- волевиявлення щодо певного адресата (*запрошувати, зобов'язувати, наполягати, радити, бажати*): *Він наказав мені, щоб беріг себе.*

Залежно від того, дієслово якої семантики пояснюється підрядною частиною і які відтінки набувають підрядні частини, складнопідрядні з'ясувально-об'єктні речення поділяють на: 1) речення зі сполучниками сфери розповіді, 2) речення сфери волевиявлення, 3) речення сфери питальної мови.

Підрядні частини приєднуються за допомогою сполучників *що, щоб, ніби, як, чи, немов, наче* та сполучних слів *хто, що, котрий, як, де, куди, звідки, коли, доки, скільки, наскільки*. Наприклад: *Я не знаю, хто першим повідав мені Україну мою, дорогу, барвінкову.*

Займенниково-співвідносне складнопідрядне речення. Це такий тип складнопідрядного речення, де в головній частині наявне співвідносне слово, якому в підрядній частині відповідає сполучник або сполучне слово: *такий – який, так – як, той – хто, той – що, туди – куди, там – де, звідти – звідки, тоді – коли, доти – доки* тощо – це **корелятивні пари**.

У цих реченнях співвідносне слово конструктивно обов'язкове. Тому до цього типу не належать речення, у яких вказівне слово виконує видільну функцію: *Дорости до пісні тих матерів, Що любов, красу свою і вроду Віддають майбутньому народу...* (М. Луків).

Співвідносне слово – багатофункціональне, воно об'єднує зміст головної і підрядної частини в єдине ціле, є показником формальної і смислової незавершеності головної частини. Функціонує при цьому як службове слово щодо частин складнопідрядного речення. І. Слинько, Н. Гуйванюк, К. Шульжук розрізняють **підтипи займенниково-співвідносних речень**.

Предметно-ототожнені. Це речення, у головній частині яких присутній вказівний займенник *той*, що є конструктивним елементом головної частини. *Те* субстантивоване й має конкретне значення: *Він бачив те, що й хотів бачити*. При цьому займенник може виконувати різні синтаксичні функції – підмета, присудка, другорядних членів речення: *Я той, хто змалку за шматок хліба робив день і ніч*.

Якісно-ототожнені. Це речення, частини якого з'єднує корелятивна пара *який – такий*: *Сергій залишився таким, яким вона знала його ще з юних літ*. У цих реченнях співвідносне слово *такий*, що виступає або присудком, або дуплексивом, дає якісну характеристику підмету. Такі речення виражають значення схожості, подібності особи чи предмета з самим собою (близькі за значенням до присубстантивно-атрибутивних).

Просторово-ототоженні речення передають різні відтінки просторового значення. Це залежить, у першу чергу, від співвідносних слів: *там, туди, звідти*. Там указує на місце дії в головній частині (*Там, де небо розгортає свої шати, я бачив дивну дивину*). Тут – цей корелят використовується для вказівки ближчого місця дії. Скрізь, усюди, десь, ніде – виразники узагальненого значення місця (*Я бачив безліч героїв усюди, де пройшов*). Отже, якщо змінити корелят, зміниться й значення речення. Випущення корелята тягне за собою зміну значення речення.

Якісно-кількісні. Це окрема група, яка раніше розглядалася як обставинні речення способу дії. В окремий тип їх виділяють на підставі їх структури, значення, опорних слів, сполучних засобів. Ці речення будуються за такими моделями: 1) речення з порівняльним відтінком (*ніби, мов, немов, наче*); 2) речення із значенням міри, ступеня (із сполучником *що*); 3) речення із значенням наслідку чи мети (*щоб*). Наприклад: *Місячне сяйво тремтить так, як на ранкових річках трепещуться золоті табунці рибин* (більшість учених дотримуються думки про те, що як – це сполучник, оскільки співвідноситься з *ніби*). *На душі було так радісно, що хотілося співати* – ступінь якості дії. *Богдан відтягнув діжку так, щоб можна було пролізти повз неї*.

І. Вихованець виокремлює складнопідрядні речення з прислівним і детермінантним зв'язком. Прислівні поділяє на: 1) об'єктні, цей тип співвідноситься із простими елементарними реченнями з правобічною об'єктною валентністю предиката; 2) локативні, що співвідносяться з простими елементарними реченнями з просторовою валентністю предиката; 3) атрибутивні.

Складнопідрядні речення розчленованого типу. На відміну від словосполучення, складнопідрядне речення має своєрідний зв'язок, який здійснюється не формами слів, а анафоричними займенниками чи асемантичними сполучниками. Ще більше особливостей мають розчленовані речення, оскільки підрядні частини їх не мають опорних компонентів у головній частині. Вони пов'язуються із головною частиною семантичними сполучниками, які ще є виразниками певного значення – „кваліфікатори відношення”.

В. Белошапкова визначає зв'язок у таких реченнях як детермінантний (зумовлений комунікативними потребами), а не корелятивний. У цих реченнях важливе значення має співвідношення видо-часових і модальних характеристик частин, особливо у часових, умовних, цільових реченнях.

Виділяють складнопідрядні речення *часу, місця, способу дії, міри й ступеня; причини, мети, умови, допусту, наслідку.*

БАГАТОКОМПОНЕНТНІ СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Багатокомпонентні складнопідрядні речення з супідрядністю:
 - а) однорідна супідрядність;
 - б) неоднорідна супідрядність.
2. Багатокомпонентні складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.
3. Багатокомпонентні складнопідрядні речення з послідовною підрядністю й супідрядністю.

У багатокомпонентних складнопідрядних реченнях об'єднується кілька підрядних частин. Серед них розрізняють такі типи: 1) конструкції з супідрядністю; 2) конструкції з послідовною підрядністю; 3) конструкції з послідовною підрядністю й супідрядністю.

Багатокомпонентні складнопідрядні речення

Супідрядність – це вид підпорядкування, коли підрядні частини (дві й більше) безпосередньо залежать від тієї самої головної частини. Супідрядність буває однорідна й неоднорідна.

Однорідна супідрядність – такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин одного типу пояснюють головну частину чи якийсь її член. Отже, такі підрядні частини завжди виконують однакову синтаксичну функцію і є однорідними: *Розкажи, як за горою сонечко сідає, яку Дніпра веселочка воду позичає* (Т. Шевченко); *Молися Богу за Україну, молися, сину мій! Щоб підняв її з руїни, щоб дав він волю їй! Щоб сонце правди і свободи над нею сяло день і ніч; щоб всякі свари і незгоди повік втікли від неї! річ!* (С. Бердяєв).

Підрядні частини в однорідних супідрядних реченнях зазвичай приєднуються до головної частини за допомогою однакових сполучників, що повторюються, як у наведених вище реченнях. Однак зустрічається вживання й різних сполучників, але підрядні частини відповідатимуть на однакові питання й пояснюватимуть головну частину чи її член в одному плані, в одному відношенні: *Невинна біль змінилась в гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала, де соловей співав пісні весільні* (Леся Українка).

Повторюваний підрядний сполучник, що приєднує першу підрядну частину, перед іншими підрядними частинами може опускатися, а зв'язок між підрядними частинами в таких випадках виражається або за допомогою сполучників сурядності, або безсполучниково: *Минули тії часи, коли в грізній Січі гарцювало тут славне козацтво і земля дрижала під копитами коней* (М. Олійник).

Сурядний зв'язок між однорідними супідрядними реченнями нерідко виявляється в тому, що поряд зі сполучником підрядності вживається сполучник сурядності: *Забула, мабуть, доля злая, відкіль наш рід і що за птиці ми* (Л. Глібов).

Неоднорідна супідрядність – такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин різних типів стосуються або одного якогось члена головної частини, даючи йому різнопланову характеристику, або різних його членів. Пояснюючи один і той самий член головної частини, неоднорідні супідрядні відповідають на різні питання: *Коли Черниш підходив до поста, його увагу привернув кремезний, плечистий сержант, який саме розмовляв про щось з прикордонниками* (О. Гончар); *Він не міг уявити, що це дійсно так, бо не знав цього* (Н. Рибак).

Неоднорідна супідрядність, за якої підрядні частини пояснюють різні члени головної частини, називається **різночленною**: *Найголовнішою темою нових творів М. Рильського, який чуйно прислухається до настроїв, дум і почуттів людей, є тема боротьби за мир, що за післявоєнні роки охопила всіх трудящих людей світу* (О. Білецький).

Неоднорідна супідрядність може бути й **одночленною** – тоді, коли дві й більше підрядних частин пояснюють те ж саме

слово головної або й усю головну частину, відповідаючи на різні питання: *Донеччино моя... Ти з піснею мене, коли гули гармати, послала, щоб тебе прославив я в піснях* (В. Сосюра).

Окремо виділяють складнопідрядні речення з кількома підрядними, у яких маємо як однорідну, так і неоднорідну супідрядність. Це змішаний тип складнопідрядних речень з кількома підрядними: *Як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся її кучерява долина здається буйними зеленими прозорими хвилями, що десь набігли з моря* (І. Нечуй-Левицький).

Багатокомпонентні складнопідрядні речення з послідовною підрядністю

Послідовна підрядність характеризується тим, що одна підрядна частина залежить від головної частини (підрядна частина I ступеня), а кожна наступна - від попередньої щодо неї підрядної частини (підрядні частини II, III і т. д. ступенів).

Кожна підрядна частина стосовно наступної підрядної виступає в ролі головної, усі вони становлять своєрідний блок підрядних частин: *Треба глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються* (П. Панч).

Отже, за послідовного підпорядкування існує ланцюгова залежність підрядних частин.

Найпоширенішим різновидом складнопідрядних речень з послідовною підрядністю є такі, у яких першою виступає головна частина, а далі послідовно розмішуються підрядні частини. У мовленні вживаються й інші різновиди: ланцюг підрядних частин переує головній частині: *Коли в один прекрасний день помічаєш, що якась частина твоїх надій раптом проростає в душі твого сина, який з власних порухів стає близьким тобі в твоєму ремеслі, – серце виповнюється невимовною радістю* (В. Сухомлинський).

Багатокомпонентні складнопідрядні речення з послідовною підрядністю й супідрядністю

Окремий структурний тип складнопідрядних речень з кількома підрядними становлять такі, у яких підрядні частини приєднуються до головної не одним, а різними способами –

способом супідрядності й способом послідовної підрядності: *А Леся обмірковувала своє. Бачила себе уквітчаною серед рідної серцю природи, де вона ніколи не скучала, де багато пісень, що їх вона любить над усе* (М. Олійник).

У реченні поєднується однорідна супідрядність і послідовна підрядність. Конструкції з послідовною підрядністю й супідрядністю мають чимало варіантів залежно від комбінації складових частин.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

План

1. Поняття про безсполучникове складне речення. Основні засоби зв'язку частин та вираження значень у безсполучникових складних реченнях.
2. Основні різновиди безсполучникового складного речення.
3. Пунктуація у безсполучниковому складному реченні.

Проблема безсполучникових складних речень не нова. До цього часу не всі різновиди його описані й проаналізовані, не визначено статус інтонації як сполучного засобу, багато питань залишається, які стосуються синтаксичної форми та особливостей синтаксичного значення.

М. Пospelов, С. Дорошенко обґрунтовують думку про особливий статус безсполучникового складного речення, якому властива власна форма, відповідне синтаксичне значення і власні особливі різновиди синтаксичного зв'язку. І. Вихованець говорить про віднесеність безсполучникового складного речення до різних типів сполучникових речень.

Російські вчені (автори „Русской грамматики”, 1980) доводять, що безсполучникове складне речення переходить у текстову площину: „Об'єднання речень у безсполучникове сполучення здійснюється через інтонацію, і в ряді випадків за допомогою спеціального граматичного оформлення слів. Речення, які входять у безсполучникове сполучення характеризуються смисловим взаємозв'язком або єдністю текстотвірної функції, тобто спільною участю в утворенні певної відносно закінченої частини тексту”.

І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська трактують безсполучникові складні речення як комунікати, тобто поєднання

предикативних частин, що не набули адекватного мовно-системного виміру.

Очевидно, що безсполучникові складні речення становлять перехідне синтаксичне утворення, про що свідчать регулярність вияву смислових відношень між предикативними частинами, власні синтаксичні форми і синтаксичне значення. Саме тому більшість дослідників дотримується думки про самостійність безсполучникового складного речення в системі складного речення.

На сьогодні не викликає сумніву той факт, що смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення спираються на лексичне наповнення частин. Тож, семантика безсполучникового складного речення – це важлива складова концепції.

У слов'янському мовознавстві вчення про безсполучникове складне речення формувалося протягом тривалого часу. Першим звернув увагу М. Ломоносов. У його „Кратком руководстве к красноречию” ці структури здебільшого розглядаються у стилістичному аспекті. Щодо їх граматичної характеристики, то вчений зауважив, що це речення із опущеними сполучниками. О. Востоков указував на смислову залежність між частинами безсполучникового складного речення. М. Греч визначив значущості компонентів безсполучникового складного речення. Ф. Буслаєв зауважував, що безсполучникові складні речення це ті самі складнопідрядні та складносурядні речення, але з пропущеними сполучниками.

О. Пешковський доводив, що безсполучникове складне речення відрізняється від сполучникового тільки синтаксичними засобами, а не значенням. Такий підхід є окремим варіантом лінгвістичної ідеї Д. Овсянико-Куликовського.

Дослідження О. Пешковського продемонстрували, що інтонація тільки тоді стає граматичним показником, коли значення тієї чи іншої інтонації тотожне із значенням певних сполучників.

Безсполучникове складне речення відрізняється від сполучникового тим, що в об'єднанні його частин використовуються як спільні для них, так і суто безсполучникові засоби. З боку семантико-синтаксичного аспекту це:

- спільний другорядний член речення (*У селі розпочалися весняні роботи, люди працювали і день і ніч*);
- уживання вказівних займенників, співвідносно-займенникових слів (*Усе село там таке: усяк тобі допоможе*);
- неповнота однієї з частин (як правило, першої) (*З поведінки Сергія все відразу стало зрозумілим: він був не в настрої*);
- співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків (*Минула осінь, одвіяла зима, настала бентежна пора рясту, пора зацвітань і відцвітань*);
- порядок розташування частин, наявність певних лексичних елементів.

Смислові відношення покладені в основу розмежування безсполучникового складного речення з *однорідними* (однотипними) і *неоднорідними* (неоднотипними) частинами. Перші охоплюють єднальні, зіставні, зіставно-протиставні відношення; другі – виявляють більший діапазон семантико-синтаксичних відношень.

Урахування різноманітних спектрів смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення з неоднотипними й однотипними частинами дозволяє розрізнити речення із:

- значенням зіставлення (зміст першої частини зіставляється зі змістом другої: *Він гість – я господар*);
- поширювально-приєднувальним значенням (друга частина поширює або всю першу частину, або якесь слово: *Не повернуть минулого ніколи, воно пройшло і вже здається миттю*; особливість – уживання анафоричних займенників);
- зі значенням пояснення (один із членів першої частини розкривається постпозитивними частинами: *Такий наш Йосип: нема й не просить*. Часто це слова *таке, одне, так*, які наближаються до поширювально-приєднувальних, але відрізняються тим, що при пояснювальних відношеннях наявне слово, яке прогнозує наявність наступної частини);
- з умовно-наслідковим значенням (*Весною сій – восени збереш*);
- з причиново-наслідковим або наслідково-причиновим значенням (*Погода стояла у ті дні тепла: бджоли тому швидко почали вилітати на волю*);

- часовими значеннями (це послідовність і одночасність дії: *Сонце заходить, цілючи гай, квіти кивають йому на добраніч* – одночасність, *Вже засвітились у небі зорі, усе заснуло, заснуло й горе* – послідовність);
- з'ясувальним значенням (перша частина містить дієслово, що вимагає пояснення: *Знав: все повернеться на круги своя*).

Пунктуація. Це система знаків і правил їх уживання для відображення на письмі смислової та інтонаційної членованості мовлення. **Кома** ставиться у реченнях із часовими відношеннями. **Крапка з комою** – у реченнях з розширеними предикативними частинами: *Мерехтить над полем спека; одуд у балці степовій подає, наче з глека, трьохскладовий крик.* **Тире** – коли зміст частин протиставляється або порівнюється: *Заграли знов – ще гірш нема ладу.* Перша частина речення вказує на час або умову дії другої: *За себе дбатимеш – мало матимеш*; друга частина виражає раптову зміну подій або наслідок дії першої: *Підняв шапку – човни стали.* **Двокрапка** – друга частина вказує на причину дії першої або розкриває, доповнює зміст першої: *Часто так буває: один вину свою на іншого звертає.*

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

План

1. Складні синтаксичні конструкції як підсистема в системі складного речення.
2. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення у складній синтаксичній конструкції.
3. Класифікація складних синтаксичних конструкцій.

Дослідження цих конструкцій розпочалося у вітчизняному мовознавстві у 50-х рр. ХХ ст. У російському мовознавстві проблемами типології складних багатокомпонентних речень, їх конструктивних ознак, семантичної структури, місця в системі складного речення, закономірностей будови і сполучуваності предикативних частин займалися такі вчені, як І. Василенко, Г. Гаврилова, Г. Калашникова, В. Шитов. В їх роботах значною мірою розкрито специфіку складних багатокомпонентних речень як особливої конструкції у системі складного речення.

В українистиці ці конструкції майже не досліджувалися. Типологію складних багатокомпонентних речень встановлювали О. Вежицький, Б. Кулик та ін. Окремі типи й різновиди ускладнених речень досліджували Г. Горяна, І. Кучеренко.

Недостатня досліджуваність складних багатокомпонентних речень є наслідком різною в термінології, який простежується у посібниках – *ускладнені складні речення, складні речення ускладненого типу, багаточленні складні речення, складні синтаксичні конструкції, складні поліпредикативні речення* (але ж цей термін уживається і до складних речень мінімальної структури).

Складне багатокомпонентне речення як різновид складного речення має ряд специфічних ознак, що дозволяє розглядати його як особливу поліпредикативну конструкцію. Це такі конструктивні ознаки, як мінімальна кількість компонентів, необхідних для існування відповідної моделі складного багатокомпонентного речення, мінімальна кількість синтаксичних засобів зв'язку між ними, багатомірність структури, поліваріантність моделі, можливість предикативного ускладнення тощо, що дають можливість відрізнити його від елементарного складного речення.

В. Белашапкова зауважує, що складні речення мінімального типу і складні ускладнені речення співвідносяться між собою так само, як прості і складні словосполучення, тому їх треба вивчати в окремому розділі синтаксису.

Конструктивними ознаками складного ускладненого речення можна вважати: 1) наявність трьох предикативних частин у неконтамінованих і трьох – п'яти у контамінованих багатокомпонентних реченнях; 2) наявність не менше як двох сполучних засобів (сполучників і сполучних слів); 3) характер синтаксичного зв'язку між частинами і компонентами складного багатокомпонентного речення; 4) поліваріантність багатокомпонентних конструкцій; 5) можливість предикативного ускладнення; 6) багатомірність структури – наявність рівнів членування: у побудові складного багатокомпонентного речення беруть участь не лише окремі предикативні частини, а й блоки, комплекси, форманти, які формують безпосередньо структуру цілого речення; 7) складність семантичної структури і семантико-

синтаксичних відношень між частинами і компонентами складного багатокompонентного речення.

Якщо для мінімального складного речення кількість предикативних частин завжди становить два компоненти, то для складного багатокompонентного речення мінімальною є конструкція з трьох компонентів, а для структур із кількома видами зв'язку – чотирьох-п'яти компонентів. Наприклад: *Коли Гонтар ішов в оцей дім, він був певен, що буде тримати себе із Марією зовсім спокійно, що постарається навести її на думку, що вони тепер тільки друзі, і навіть сам оголосить їй уже висловлене рішення* – ця конструкція (із подвійною супідрядністю, послідовною підрядністю) вимагає для реалізації усіх зв'язків не менше п'яти частин. Отже, трикомпонентні речення складають лише частину складного багатокompонентного речення. Кількісний критерій є дуже важливою ознакою для складнопідрядного речення із кількома підрядними, конструкцій із сурядністю і підрядністю, оскільки зазначені речення мають рівні членування.

Синтаксичні зв'язки – це виражені засобами мови (сполучниками, сполучними словами) формальні відношення між частинами і компонентами складного багатокompонентного речення.

Синтаксичні (семантико-синтаксичні) відношення – це смислові зв'язки між частинами і компонентами поліпредикативних конструкцій, що формально виражені синтаксичним зв'язком.

У багатомірних структурах наявні різні види зв'язків й відношень, а саме: 1) відношення між рівнями членування; 2) відношення між компонентами кожного рівня; 3) контаміновані відношення, що виявляються на кількох рівнях членування.

Визначальними для встановлення моделі складної синтаксичної конструкції є відношення між рівнями членування, однак важливими є відношення й зв'язки внутрішніх рівнів, оскільки вони дають можливість встановити структурні й семантико-синтаксичні особливості складної синтаксичної конструкції. Наприклад: *Я не з тих, що вірять у прикмети, але тепер уже, напевно, не буде затримки, і ми підемо туди, де нас чекає велика справа* ([, (що...), але [, і [, (де)]. На зовнішньому

рівні – складається з двох частин, відношення – протиставні, що формально виражені сполучником *але*; перший блок – складнопідрядне речення, другий блок – складне речення із сурядністю і підрядністю.

На другому рівні членування в I блоці виділяємо підрядний зв'язок, у II – сурядний, яким поєднується проста частина і складнопідрядна, у III – обмежений двома компонентами, що з'єднані підрядним зв'язком. *Зараз армія наступала, і бійцям хотілося, щоб хтось довів, що цей наступ не припиниться аж до самої перемоги.*

Виплутавшись з гавані, пароплав, глибоко занурюючись у височенні синьо-білі хвилі, ще густіше задимів, і Євген уже не міг відрізнити. де крила чайок, що кружляли над палубою, а де біла хустина, яка тріпотіла у Марійки в руках ([] і [], (...), (...), а (...), (...)). Виділяємо чотири рівні: I рівень – дві частини, одна дорівнює простому реченню, друга – складнопідрядне речення із чотирма підрядними; II рівень – складається із п'яти частин, що з'єднані підрядним зв'язком; III рівень – два складнопідрядних речення з одним підрядним поєднуються між собою сурядним зв'язком (зіставно-протиставні відношення); IV рівень – у межах цих складнопідрядних речень виділяємо частини, що поєднані підрядним зв'язком.

Отже, при багатомірній структурі простежуємо згортання синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень до найглибших шарів поліпредикативної конструкції.

Отже, між частинами складної синтаксичної конструкції встановлюються ті ж самі відношення, що й в елементарному складному реченні, проте один зв'язок є ведучим, домінуючим, інші – допоміжними.

Класифікація складних синтаксичних конструкцій залишається актуальною й на сьогодні.

Спочатку їх розмежовували за типом зв'язку домінуючого (І. Василенко) – складнопідрядні, складносурядні, безсполучникові (але тільки тричленні). Найбільш ґрунтовною є класифікація Г. Калашникової, за якою виділяється 15 моделей поліпредикативних конструкцій на основі врахування таких ознак,

як наявність рівнів членування, тип зв'язку на I рівні, мінімальний кількісний склад частин.

Отже, складна синтаксична конструкція – це окремий різновид складного речення, що має багатомірну структуру, характеризується ієрархією синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між компонентами і частинами, у зв'язку з чим у плані своєї організації близько стоять до тексту (іноді текст будується за законами моделі складного багатокomпонентного речення).

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

Тема: Фонетика української мови

Контрольні питання

1. Предмет і завдання фонетики як мовознавчої дисципліни.
2. Зв'язок фонетики з іншими дисциплінами.
3. Артикуляційні та акустичні характеристики звукової системи української літературної мови.
4. Голосні звуки: особливості вимови й класифікація.
5. Артикуляційна та акустична характеристика приголосних.
6. Наголос в українській мові, його функції. Типи наголосу.
7. Поняття складу. Фонетичний і орфографічний склад. Морфемне членування слова та складоподіл.
8. Основні риси літературної вимови.

Практичні завдання

1. Прочитайте визначення терміна фонетика. Яке з них, на Вашу думку, є найточнішим? Запишіть своє.

Фонетика – розділ мовознавчої науки, який вивчає звуковий склад мови (М. Жовтобрюх).

Фонетика – галузь мовознавства, у якій вивчається звукова система мови у зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що наступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою (Н. Тоцька).

Фонетика – 1) розділ мовознавства, що вивчає способи творення звуків, їхні акустичні властивості, сполучуваність і позиційні зміни; 2) акустичні і артикуляційні властивості звуків певної мови (Д. Ганич, І. Олійник).

Фонетика – 1) розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови; 2) артикуляційні та акустичні властивості звуків певної мови (С. Єрмоленко, С. Бибик, О. Тодор).

2. Спишіть. Дайте характеристику голосних і приголосних фонем у словах.

А) Україна, зразковий, вогко, вибігти, легко, космос, земля, перетворюємо, обличчя, його, тінь, малюк, черв'як, оббити, беззубий, сім'я, дитина, герб, пригадуємо, їхати, сон.

Б) Селянин, збіжжя, колосся, пригадую, навіки, стежка, дихаємо, глибина, центнер, ненависть, черговий, цегляний, полум'я, подвір'я, сніжок, в'язати, дзеркало, іній, тайга, дядько.

В) Боязко, дощ, лопух, союз, багатий, багач, хазяїн, корявий, левада, рученька, дерево, козеня, березень, дрижати, глитати, тріщати, їздець, країна, якість, люди, м'ясо, В'ячеслав.

3. Напишіть невеличке оповідання, усі слова якого б починалися однією буквою (наприклад: п, р, с). Чи починаються ці слова з одного звука? Обґрунтуйте думку.

4. Перепишіть. Поставте наголос у поданих словах. Доведіть на прикладах, що в українській мові наголос різномісний. Розмежуйте слова з рухомих і нерухомих наголосом.

Ручка, птах, гірський, автор, дерево, переїзд, лікар, недоговорити, механічний, школяр, кукурудза, дама, вухастий, вуж, викуп, вечорниці, шахтар, ветеринар, мармурувальник.

5. Запишіть, перекладаючи російські слова українською мовою. Поставте наголос, прочитайте.

Приятель, страшный, смолчать, малый, издательство, кроить, кидать, дрова, колесо, отчим, высоко, новый, веретено, дощечка, загадочный, закат, молодежь, одиннадцать, попугай, слабый, товарищество, услуга, широко, цыган, горошинка, задолго, засуха, иначе, индустрия, казаки, километр, крапива, ненависть.

6. Перепишіть слова, поділяючи їх на склади. Установіть типи складів. Чи збігається членування слова на склади з морфемною будовою?

Одиниця, прикрити, бастіон, підговорити, викладач, яблуко, можливо, реєстр, прогулянка, розгублений, підживити, стояти, зроблений, надземний, джерельний, більший, яскраво, думка, вершина, український, срібло, сіллю, беззвучно, батьки, хмаринка, сонце, щастя, приклад, кохання.

7. Перепишіть, зважаючи на правила милозвучності й добираючи з дужок потрібні букви.

А) Підняти(ся, сь) (в, у)гору, спустити(ся, сь) (з, із, зі) сходинок, здійснити (в, у)наслідок (в, у)течі, прокинутися (в,у)ночі (з, із, зі) страху, зайти (і, й) посміхнути(ся, сь) до (в, у)сіх, (в, у)горі

прямо (над, наді) мною, прочитати (і, й) переказати, виконати (в, у)продовж дня.

Б) Був початок березня, (у, в) день пригрівало сонце (О. Донченко). 2. Туман розтанув, садки стояли (у, в) миті (і, й) святково мовчазні (Є. Гуцало). 3. Яблуко (у, в)пало м'яко (у,в) траву (О. Довженко). 4. Я повернус(я, ь) (у,в) вечері або (у, в) ночі (Ю. Смолич). 5. (У, В)країнська кухня створювала(ся, сь) (у, в)продовж багатьох століть (В. Скуратівський).

Тема: Фонологія

Контрольні питання

1. Предмет і завдання фонології як мовознавчої дисципліни.
2. Поняття фонем. Основні функції фонем.
3. Інваріант і варіант фонем.
4. Фонетична транскрипція. Фонематична транскрипція.

Практичні завдання

8. Спишіть. У поданих словах виділіть головний вияв фонем та її варіанти.

Весна, кожух, село, нігті, вовк, став, молотьба, просьба, сестра, живе, білий, жінка, розчистити, розширити, сниться.

9. Запишіть подані слова. Однією рискою підкресліть приголосні [в] [й], а двома – нескладові [у] [ї]. Установіть позиції, у яких вони виступають.

Краї, дорогою, пішов, бував, займався, айсберг, буяти, ховався, займався, гуляв, зроблений, вовк, йод, ярмо, північ, півень, йогурт, верства, південний, йотований, іудейський, заварка, синій, павук.

10. Спишіть. Дайте характеристики голосних і приголосних фонем у словах.

А) Україна, зразковий, вогко, вибігти, легко, космос, земля, перетворюємо, обличчя, його, тінь, малюк, черв'як, оббити, беззубий, сім'я, дитина, герб, пригадуємо, їхати, сон.

Б) Селянин, збіжжя, колося, пригадую, навіки, стежка, дихаємо, глибина, центнер, ненависть, черговий, цегляний, полум'я, подвір'я, сніжок, в'язати, дзеркало, іній, тайга, дядько.

В) Боязко, дощ, лопух, союз, багатий, багач, хазяїн, корявий, левада, рученька, дерево, козеня, березень, дрижати, глитати, тріщати, їздець, країна, якість, люди, м'ясо, В'ячеслав.

11. Запишіть фонетичною транскрипцією слова:

А) Щовесни, льодяний, м'яч, відвар, юність, забуття, зійтися, дзвінкий, ллється, півжиття, воєнний, квітці, хоч би, вокзальний, з'їзд, тітці, сміється, виріши, невістці, зчорніти, язикатість, усмішці, авіація, знищення, зілля, їдальня.

Б) Весілля, щастя, легкість, голубка, міцність, біблеїзм, вдосконалення, ліцензія, напівзаплющений, отруївся, по-твоєму, притягнення, розім'яти, сіяння, підкреслення, відчуття, Вікторія, підкроїти, Київ, відчищати, капілярний, путній.

12. Запишіть текст фонетичною та фонематичною транскрипціями. Визначте позиційні та комбінаторні варіанти фонем.

Зразок: фонетична транскрипція: [на ¹д²умк³у та⁴раса ше⁵в⁶ченка / ¹б²іла ³хата / най⁴ви⁵знач⁶н⁷іша ⁸риса укра⁹їїнс¹⁰кого се¹¹ла //]; фонематична транскрипція: /на ¹думку та²раса ше³в⁴ченка / ¹біла ²хата / най³визнач⁴н⁵іша ⁶риса укра⁷їїнс⁸кого се⁹ла // /.

На думку Тараса Шевченка, біла хата – найвизначніша риса українського села. В інтер'єрі хати, у всій організації внутрішнього її простору відбиваються численні українські народні традиції, символи, життєві правила, звичаї і обряди. Хата дає селянину надійний захист, оберігає від незгод, дарує світ, який бажає собі господаря. Ці властивості дому відбиваються в ряді прислів'їв та повір'їв (З журналу).

13. Виправте, де потрібно, помилки у фонетичній транскрипції:

[ййце], [кріз'], [бу¹т²та], [пахошч'і], [шчебе³т], [рад'іст'], [усп'іх], [мйакот'], [н'іч], [варен':а], [п'ідйїзд], [йявишче], [нав'іт'], [є⁴гзаме⁵н], [доўжи⁶на], [йа⁷сн'іє], [вовк], [куз'на], [пол'уван':а], [дивиц':а], [молод'іст'], [п'іс'на], [йаск'рав'іст'], [ш'чепле⁸н':я], [облич':а], [в'ішун], [поїхати].

14. Виправте, де потрібно, помилки в записах фонематичною транскрипцією:

/пал'ітра/, /ніч/, /ширий/, /йісти/, /д'іўчата/, /мільйон/, /с'айво/, /гроші/, /п'йат'/, /любити/, /розкриєт'с'а/, /навчан'н'а/, /префікс/, /ве⁹селий/, /реченн'а/, /війна/, /місяц'/.

Тема: Звукові зміни в мовному потоці

Контрольні питання

1. Асиміляція приголосних, її різновиди.
2. Дисиміляція приголосних, її різновиди.
3. Спрощення в групах приголосних.
4. Подовження приголосних в українській мові.

Практичні завдання

15. Розподіліть слова у дві колонки, записавши їх фонетичною транскрипцією. У першу запишіть слова з повною асиміляцією приголосних, у другу – з частковою. Визначте характер асиміляції в кожному випадку.

Легкий, відчутти, милується, з джерела, з журналу, завітчати, безжурний, розсівати, дочці, людський, дні, незчутися, приніси, хоч би, розшити, самотність, піклується, умивається, радуєшся, вітчизна, стіл, пісня.

16. З'ясуйте вияв фонemi /з/ у поданих словах, запишіть фонетичною транскрипцією.

Без чашки, безформний, без шуму, безкрилий, без чеків, безчесний, без жінки, без сорому; з життя, з току, з шибки, з жиру, з шапки, з пісні, з шахти, з жаху; розчавити, розкидати, розшити, розжувати, розписати, розчинити, розщеплювати, розцвітати.

17. Затранскрибуйте слова. Поясніть явище асиміляції. Визначте тип асиміляції у словах кожного рядка:

- 1) боротьба, вокзал, футбол, анекдот, просьба;
- 2) без жартів, з джерела, милуєшся, відзначити, коротший;
- 3) нігті, кігті, дьогтю, вогко, легко;
- 4) сніг, щастя, повість, радістю, сьогодні.

18. З поданих речень виписуйте слова, у яких наявна дисиміляція, поясніть її умови. Які групи приголосних частіше зазнають дисиміляції? Який напрям її дії поширеніший та як відбивається вона на правописі слів?

1. І вже жоден рицар не має відваги до гри статъ супроти такої звитяги (І. Франко). 2. Поміж рицарів блискучих, поміж дам препишно вбраних королівна йде поволі (Леся Українка). 3. Хвилювалися жита, цвіли соняшники (Ю. Яновський). 4. Тут багато чудових речей, кованого сребра, шовків (М. Коцюбинський). 5. Холодне срібло з висоти з-за хмари лине

(В. Сосюра). 6. Усе у неї одні такі думки та гадки, аж сплакне сердешна, як їй допече до серця (Г. Квітка-Основ'яненко).

19. Утворіть від поданих іменників прикметники й запишіть. Підкресліть ті слова, у яких відбулося спрощення.

Пристрасть, ненависть, злість, проїзд, кількість, цілість, якість, швидкість, радість, зап'ястя, аванпост, масло, ремесло, тиждень, умисел, місто, турист, щастя, користь, контраст, інтелігент, пристрасть, честь, жалість, компост, баласт, область, заздрість, форпост, лестоці, безвість, захист, студент, доблесть, безсмертя.

20. Наведені слова запишіть в орудному відмінку. Яка помилка найчастіше допускається у вимові?

Гладь, сіть, мідь, мить, лють, осінь, тінь, юнь, сіль, туш, піч, подорож, щастя, радість, полум'я.

Тема: Морфологія.

Чергування голосних фонем при словотворенні та словозміні

Контрольні питання

1. Морфологія як учення про регулярні фонологічні чергування у складі морфем.
2. Історична доля давніх /o/, /e/ у відкритих і закритих складах. Головні випадки чергування /o/ – /i/, /e/ – /i/. Відхилення від правил чергування.
3. Чергування /o/, /e/ з нульовою фонемою.
4. Чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /й/.
5. Чергування голосних у коренях слів як засіб розрізнення семантичних відтінків та граматичних значень: /o/ з /a/; /e/ з /i/; /i/ з /a/; /i/ з /u/; /a/ з /y/; нульової фонемі з /o/, /e/, /u/.

Практичні завдання

21. До кожного з наведених слів запишіть таку його форму (або утворіть споріднене слово), щоб у кожній парі простежувалося чергування фонем /o/, /e/ з /i/. Установіть, коли ці чергування відбуваються при словозміні, а коли – при словотворенні. Визначте, у кореневих морфемах чи афіксальних відбувається чергування.

Звільнення, ходити, збоку, ввічливість, шість, весільний, відомість, постіль, загін, ліг, ременя, дозори, двірник, поклін, обабіч, надвечір'я, спекти, поле, перешіптуватися, отвір.

22. Поясніть, чому в наведених словах голосна фонема /е/ в позиції після шиплячих та /й/ не змінюються на /о/.

Джерело, напоєна, душевний, змушений, краєчок, червоний, за межею, ущелина, чашечка, почесний, чаєчка, настроєний.

23. Доберіть до наведених слів такі їх форми або споріднені слова, щоб у кожній парі було представлено чергування /о/, /е/ з нулем фонем. За якою ознакою розрізняються випадні й вставні /о/, /е/?

Зразок. Хлопець – хлопця (фонема /е/ – випадна).

Стежка, вишня, сорочка, по землі, зерно, по пісочку, віночок, овес, хмаринки, крижинки, вітер, згадки, весна, вихор, зернина, сонце, хлопця, кожен.

24. Знайдіть зайве слово (за чергуванням голосних). Поясніть свій вибір.

1. Лоб, мох, сон, рот, горб. 2. Радість, осінь, біль, кінь, зірка. 3. День, пень, лев, пес, орел. 4. Сік, тік, рік, вік, бік. 5. Брести, вести, веліти, летіти, нести.

25. Перепишіть, установіть характер дієслівної семантики поданих слів і поясніть правопис у них кореневих голосних.

Витерти – витирати, приберу – прибирати, заберу – забирати, здеру – здирати, перемогти – перемагати, скакати – скочити, гонити – ганяти, допомогти – допомагати, скотити – скатати, зламати – зломити, вимогти – вимагати.

Тема: Чергування приголосних фонем при словотворенні та словозміні Контрольні питання

1. Чергування приголосних, пов'язані з першою палаталізацією.
2. Чергування приголосних, пов'язане з другою і третьою палаталізацією.
3. Чергування приголосних при сполученні з /й/.
4. Чергування приголосних /г/, /к/, /х/ – /ж/, /ч/, /ш/ – /з'/, /ц'/, /с'/ перед суфіксами -ськ-, -ств-.
5. Зміни приголосних перед суфіксом -ин-.

Практичні завдання

26. Подані нижче іменники поставте у формі давального й місцевого відмінків однини й запишіть. Поясніть, із чим пов'язані такі морфологічні чергування.

Рука, нога, аптека, бік, тік, поріг, лука, мачуха, муха, рік, напруга, річ, круг, бак, чумак, рух, дорога, стріха, луг, берег, кулак, вухо, техніка, крига, річка, віз, стежка, вага, око, птах.

27. До поданих слів доберіть інші слововформи або споріднені слова, у яких наявні чергування приголосних фонем, і запишіть. Підкресліть приголосні, які чергуються.

Дружба, гуркіт, зробити, душно, чистий, око, любити, сміх, вік, ознака, затока, мазати, славити, птах, нагорода, книга, небезпека, почистити, графіти, сидіти, дорога, ліпити, загроза, літати.

28. Спишіть, підкресліть слова, у яких простежуються морфонологічні чергування приголосних. Доберіть до них споріднені слова або словозмінні форми.

1. Скажи правду – наживеш ворога. 2. Дай серцю волю – заведе в неволю. 3. В чужу душу не влізеш. 4. Як дасть Бог день, то дасть пташкам поживу. 5. Легко казка кажеється, та не легко діло робиться. 6. Хто шукає небезпеки, у ній і загине. 7. Краще прудкі ноги, як добрі заступники. 8. Знайшов – не скач, згубив – не плач. 9. Сонечко в дорозі не спіткнеться. 10. Хто любить музику, той не може не любити життя. 11. Любиш кататись – люби і саночки возити. 12. На хорошу квітку і бджола летить. 13. Будь сильний духом, а не новим кожухом.

29. Утворіть від запропонованих іменників прикметники за допомогою суфікса -ськ-(ий), а від них (де це можливо) – іменники із суфіксом -ин-(а). Поясніть, як відбувалися зміни приголосних.

Луганськ, Кременець, Калуга, Вінниця, Буг, Карпати, Черемош, Кривий Ріг, Прилуки, Сиваш, Канада, Черкаси, Галич, Херсонес, Умань, Половець, боягуз, люд.

Тема: Українська графіка. Орфографія **Контрольні питання**

1. Поняття графіки. Поняття графеми.
2. Український алфавіт: позначення на письмі голосних і приголосних фонем.
3. Орфографія української мови: принципи орфографії, поняття орфограми.
4. Написання складних слів разом, окремо, через дефіс.
5. Вживання великої букви.

6. Правопис прізвищ, власних імен, географічних назв.
7. Написання слів іншомовного походження.
8. Правила перенесення слів з рядка в рядок.

Практичні завдання

30. Спишіть. Назвіть графічні засоби, використані в поданому тексті. Поясніть функцію кожної графеми.

Я і не сподівався на таку зустріч, хоч мріяв про неї давно. Перебуваючи в Карпатах, вирішив одвідати глибинне гуцульське село Космач, що на Івано-Франківщині. Тут збереглися давні осередки народних промислів – писанкарство, вишивка, мосяжництво, ліжникарство. Одне слово, все розмаїття традиційного рукометництва, яким споконвіків займалися горяни.

Переходячи через пагорби від одного присілка до іншого (а тут, до речі, їх тридцять три!), я помітив цікаву деталь: обіч путівців стояли дбайливо опоряджені криниці; біля кожного животоку неодмінно сусідилися кухлик та відерце; хочеш погамувати спрагу – зачерпни води і пий на здоров'я.

Таких криниць я нарахував до півсотні, і всі вони – свіжовикопані чи за давнілі – дбайливо обходжені господаровитою рукою людини. Не оминув нагоди поцікавитися, хто так ретельно доглядає за громадськими джерелами?

– Є у нас такий чоловік, – відповіла літня космачанка. – Живе він он там, на горі. Люди його називають позаочі Криничником...

Так я і познайомився з дивним на перший погляд горянином, який розміняв сьомий десяток літ. Сорок років поспіль він постійно доглядає за живими джерелами; там, де їх немає, живосилом видовбує кам'яні колодязі. Я поцікавився, що змусило чоловіка віддати півжиття на громадські криниці?

– Совість змусила, – відповів усміхаючись. – Якщо пліснявіють криниці, то, вважай, і душа людська запліснявіла... (В. Скуратівський).

31. Згрупуйте слова за принципами української орфографії.

Дзеркало, свято, Роман – роман, зозуля, щастя, кожух, весна, козацький, білесенький, молотьба, по-нашому – по нашому, багач, хазяїн, парубок, яблуко, літо, льон, піч, мішок, келих, лопух, казка, гудзик, сфотографувати, виїзний, тижневий, суспільство, гілка, вагається.

32. Заповніть таблицю за поданим зразком. Який аналіз слів використано?

Слово	Орфограма	Принцип правопису	Пояснення
Скінчити	Букви з та с у префіксах	Фонетичний	Префікс з- перед буквами к, п, т, ф, х, переходить у -с

Задрісний, книжці, весна, легкий, хазяїн, списати, калузький, квітці, комиш, ллеш, сфотографувати, виїзний, принісши, студентський, голубка, вокзал, на річці, якби, льотчик, життя, вовк, земля, дуб, нігті, просьба, зима, щастя, стежка, напоєний.

33. Перепишіть. Поясніть основні правила правопису великої літери.

1. Леся Українка (Лариса Петрівна Косач), Жан-Жак Руссо, Кур Де Желебен, Венера, Ахіллес, ангел, лісовик, Червона Шапочка, Голова Верховної Ради України, народний артист, барон, Лайка (собака), Мурка (кішка), Антонівка (село) – антонівка (яблуна), сузір'я Великого Пса, Володимир-Волинський, гора Говерла, Організація Об'єднаних Націй, Арабська Республіка Єгипет, Волинська область, Декларація прав людини, орден „Мати-героїня”, Маріїн лист, Олександр Невський.

2. Кобзар, Марія-Тереза, Абд ель Керім, Аполлон, Афіни, фея, титан, Дід Мороз, Президент України, президент Академії наук України, герцог, Гнідко (кінь), Лиска (корова), угорка (слива), Велика Ведмедиця, Далекий Схід, Балканський півострів, Рада Безпеки, Угорська Республіка, Новомлинівська сільрада, Укрінформ, АТС, загс, Потсдамська угода, медаль „За відвагу”, автобус „Турист”, Грінченків словник, Володимир Великий.

3. Європейська рівнина, Біла Церква, вулиця М. Драгоманова, Всеукраїнське товариство „Просвіта” імені Тараса Шевченка, Республіка Куба, Уманська міськрада, Стародубський полк, Прикарпаття, Конгрес захисту культури, орден Трудової Слави,

літак „Антей”, Франкове слово, Ярослав Мудрий, пушкінські рукописи, дамоклів меч, поема „Енеїда”.

34. Запишіть слова, розкриваючи дужки. Знайдіть правила вживання великої літери в „Українському правописі”.

(Т,т)овариство (Ч,ч)ервоного (Х,х)реста, (Р,р)еспубліка (І,і)ндія, (В,в)інничина, (Л,л)уганська (О,о)бласть, (В,в)ерховний (С,с)уд (У,у)країни, (В,в)ійськово-(М,м)орський (Ф,ф)лот, (Р,р)айрада, (П,п)івострів, (В,в)ерсальський (М,м)ир, (Г,г)ордієв (В,в)узол, (С,с)лобожанщина, (М,м)едадь, печиво „(С,с)толичне”, (М,м)аріїні книжки, (Д,д)анило (Г,г)алицький, (Ш,ш)евченківська премія, (Ш,ш)евченківський стиль, (К,к)иево-(П,п)ечерська (Л,л)авра, 1 (Г,г)рудня, повість „(Т,т)іні (З,з)абутих (П,п)редків”, (Є,є)вропейська (Р,р)івнина, (Б,б)іла (Ц,ц)ерква, вулиця (М,м). (Д,д)рагоманова, (В,в)сеукраїнське (Т,т)овариство „(П,п)росвіта”, імені (Т,т)араса (Ш,ш)евченка, (К,к)уба, (С,с)тародубський (П,п)олк, (П,п)рикарпаття, (Г,г)раф.

35. Поясніть правопис і відмінювання географічних назв різного походження. Доповніть ряд топонімами Луганщини. П'ять назв провідняйте. Усно розкажіть про походження однієї з назв (місто, район, село, селище тощо).

Запоріжжя, Дністер, Шепетівка, Дніпро, Прип'ять, Маріуполь, Тернопіль, Алма-Ата, Євпаторія, Єнісей, Карпати, Альпи, Унгени, Черемош, Кавказ, Прут(ріка), Белгород, с. Біла, оз. Біле, мис Дежньова, Орел, Естонія, Буг, Вітебськ, Іркутськ, Кутаїсі, Троїцьк, Бережани, Нальчик, Бердичів, Кам'янець-Подільський, Каховка, Курильські острови, П'ятигорськ, Боровичі, Углич, Самбір, Новий Буг, Івано-Франківськ, Старі Кривотули, Підлісся.

36. Згрупуйте слова за правилами правопису іношомовних лексем.

Академік, лиман, прозаїк, безідейний, Арктика, Алжир, Вавилон, ідеал, пацієнт, комп'ютер, рюкзак, Бальзак, Дюма, Гренландія, легенда, пілюля, агресор, Гейне, гінді (мова), форма, корифей, Лонгфелло, Теодор, ванна, Голландія, ірреальний, реальний, джаз, йота, феєрверк, Іліада, гігієна, тріумф, Дідро, логічний, спирт, кнесет, руїна, поінформувати, шифр, Чилі, Пакистан, парашут, фаєтон, Фейєрбах, прем'єр, бюджет, Марсельєза, Ньютон, попурі, арсенал, лекція, гвардія, Гете, хол,

фуга, Фірдоусі, театр, інтермецо, брутто, Андорра, ірраціональний, раціональний, аудієнція, Ніл, таксі, графік, наявний, дезінформація, ширма, Палестина, Корсика, Рим, парфуми, ентузіазм, абітурієнт.

37. Скісною ризкою в словах позначте всі можливі варіанти переносу частин слова.

Книжка, садівник, ходжу, підживляти, повітря, низько, вільний, академія, Орися, корінний, Вінниця, житло, сіллю, приклад, визнати, розбити, відкинути, стійкий, восьмигранний, ЛАЗ-105, Олександра, близький, убозтво, Л. П. Косач, гр. Гончаренко, 140 га, 4-го.

Тема: Лексикологія.

Омоніми, синоніми, антоніми української мови

Контрольні питання

1. Лексикологія як розділ мовознавства.
2. Однозначні слова. Слова-терміни. Багатозначні слова.
3. Пряме та переносне значення слів.
4. Омонімія як лексична категорія. Лексичні та лексико-граматичні омоніми.
5. Омофони, омоформи, омографи. Пароніми.
6. Поняття синонімів Основні типи синонімів.
7. Антоніми. Класифікація антонімів. Загальномовні та контекстуальні антоніми.

Практичні завдання

38. Із „Великого тлумачного словника сучасної української мови” (К., 2007) випишіть слова азбука, видавець, глобальний, друк, інтервал, інтерв'ю, книга, малювати, редактор, реклама, розбагатіти, тираж, червоний. **Заповніть таблицю. Зробіть відповідні висновки.**

Аналізоване слово	Лексичне значення	Граматичне значення

39. Запишіть у 2 колонки слова: однозначні та багатозначні. Обґрунтуйте свій вибір.

Земля, стіл, пересипати, Харків, куток, спаніель, реп'ях, орган, орґан, префікс, стіна, змія, автомобіль, ранець, Україна, перпендикуляр, ходити, голова, хек, обсіпати, великий, лист, щавель, цунамі, ресторан, ляпас.

40. Поясніть пряме й переносне значення іменника „золото” і прикметника „золотий” у поданих словосполученнях.

Браслет із золота, чорне золото (нафта), біле золото (бавовна), сусальне золото, руки золоті, заплатити золотом, золото моє, вишивати золотом, золотий промінь, золота рибка, золота медаль, золота парча, золоті копальні, золота монета, золоті нитки (для шиття золотом).

41. Перепишіть. Підкресліть омоніми. Визначте їхнє значення.

Перевести матеріал, перевести стрілку, перевести через ріку; виступ на зборах, виступ скелі; замах коси був широким, від замаху до бійки далеко; моторний хлопець, моторний відділ авіамайстерні; ріг вулиці, ріг вола; зварити обід, зварити сталь, чавун; гостра коса, коса дівчини.

42. Установіть усі можливі значення поданих нижче слів, уживаючи їх у різних реченнях. Поясніть, як практично розрізняють полісемію та омонімію слів.

Голова, доля, коса, міна, корінь, робота, сцена, штучний, віра, віраж, форма, стан.

43. Складіть із наведеними словами-паронімами речення так, щоб чітко визначилась різниця в значенні слів.

Адресант – адресат, громадський – громадянський, діалектний – діалектичний, матеріальний – матеріалістичний, дискваліфікація – декваліфікація, зв’язаний – пов’язаний, вникати – уникати, сердечний – сердешний.

44. Доберіть синоніми до поданих слів, використовуючи „Словник синонімів української мови” (1999). Складіть із синонімами речення, з’ясуйте, чи можлива їх взаємозаміна. Визначте типи синонімів.

1. Сум, чоло, працівник, захворіти, радісний, вогонь, блищати, край, старий, розуміти, білет, торжество, міцний, сміливість, ватажок, скоро, швидко, гігант, яр.

2. Хоробрий, бідний, робота, живопис, турбота, нісенітниця, мудрий, радісний, великий, робити, говорити, бити, гнобити, гарно, радісно, сміливо, в’яло, зухвало.

3. Прогрес, дефект, оратор, фальсифікація, біографія, лексичний, секретний, аграрний, індустріальний, декламувати, асимілювати, стимулювати, фантазувати, експлуатувати.

45. Поясніть види протиставлення в поданих антонімічних парах.

Чорний – білий, хворий – здоровий, холод – тепло, великий – малий, багато – мало, широкий – вузький, ніч – день, правда – кривда, схід – захід, небо – земля, говорити – мовчати, жити – вмирати, спокій – тривога, світати – темніти, передовий – відсталий, воля – рабство, зеленіти – жовкнути, темно – видно, туманно – ясно, молодіти – старіти.

46. Випишіть з поданих прикладів ті, до яких можна дібрати антоніми.

Радість, порядок, перемога, день, плановість, світлий, сильний, далекий, великий, Великі Луки, Біле море, Широка балка, великий Чайковський, велика сім'я, холодна гора, руйнувати, миритися, глибокі почуття, дружба, глибокий ставок, високий стиль, людина високого розуму, здоров'я, працювати, грітися, гріти руки, пошана, давно, літо, вранці, збитий, багато, коса (людина), коса (гостра), всі, над, лісом, вперед.

Тема: Фразеологізм як стала одиниця

Контрольні питання

1. Поняття про фразеологію як розділ мовознавства. Типи фразеологізмів.
2. Лексико-граматичні зміни фразеологічних одиниць.
3. Джерела формування фразеологізмів в українській мові.
4. Стилiстичне використання фразеологічних одиниць в українській мові.
5. Діалектні фразеологізми.

Практичні завдання

47. Запишіть фразеологізми, додаючи необхідні компоненти. З'ясуйте їх значення.

Крокодилові ..., осине ..., як корова язиком ..., личить як корові ..., комар носа ..., заяча ..., ганятися за двома ..., як з гусака ..., рахувати ..., коротше горобиного ..., хоч вовком ..., брати бика ..., казка про білого ..., вертiтися як ..., гнути в баранячий ..., як баран ..., вовчий ..., ревіти ...

48. Запишіть фразеологізми, до яких би входили числівники один, два, три, чотири, п'ять, дев'ять, десять. З яким числівником фразеологізмів більше? Як ви гадаєте, чим це пояснюється?

49. Подумайте, які з поданих сполук можуть уживатися як фразеологічні. Складіть і запишіть з ними речення. З'ясуйте розряд фразеологізмів за стрижневим словом.

Каламутити воду, виляти хвостом, високі пороги, високо літати, відбити хліб, вірний собі, тиха погода, вкоротити віку, вовком дивитися, лисячий хвіст, вовчий квиток, вухо ріже, гаряча голова, червоне яблуко, сильний вітер, гарматне м'ясо, гірка правда, яскравий день, осине гніздо, голова дірява, проговорити годину, дістати язика.

50. Користуючись ключем, доберіть і запишіть українські фразеологізми до поданих російських.

Внимать мольбам, молоть ерунду (чепуху), гореть желанием, держать в голове, завести глаза, отливает пули, птица высокого полета, пуститься во все тяжкие, снedaться горестью, плакать навзрыд, пустая мечта, рассеивать тоску, рука дрогнула, голубая кровь, наплести чепухи, кисейная барышня, слонов слонять.

Ключ: ридма ридати, наказати сім мішків гречаної вовни, рука зрадила, пуститися на всі заставки, швенді справляти, закотити очі, говорити дурниці, зважати на благання, мати на думці, маніжна панночка, розвіяти тугу, велике цабе, палко бажати, химерна мрія, брехні точити, панського роду, сохнути з журби.

51. Установіть значення запропонованих фразеологізмів і запишіть до них синонімічні сталі образні вирази.

Зразок. Порахувати ребра – „сильно побити”, синонімічні фразеологізми – *полатати києм боки, потроцювати кістки.*

Світити ребрами, пекти раків, на пальцях можна перелічити, обвести круг пальця, мороз пробирає по шкірі, до серця хтось, покласти на лопатки, як лиз злизав, і кури не клюють, вставте з курми, наробити крику, кишки грають марш, віддати кінці, знайти в капусті, носитися як з писаною торбою.

52. Установіть значення фразеологізмів. Доберіть до них з довідки фразеологізми-антоніми. Запишіть з 2 – 3 прикладами речення.

Гнути спину, з головою, втоптати в багно, входити в норму, кум королю, водити за ніс, водою не розлити, вибілювати зуби, догори ногами, до гробової дошки; жити, як вареник у маслі; знятися з місця, як на голках, як на долоні, хоч греблю гати.

Довідка: кинути якір, бути під конем, розкрити карти, чин чином, як у kota сліз, виходити з берегів, умиватися сльозами, на перших порах, годувати злидні, витягти з болота, як у землю вкопаний, темний ліс, м'яти ханьки, макітра не в порядку, як кішка з собакою.

53. *Нерідко прислів'я й приказки виступають заголовками художніх творів: „Виступаючи як згустки думок і почуттів, фразеологізми-заголовки завоювали мало не монопольне право стисло формувати основну думку твору, інтригувати читача, натякаючи на описуване”, – зазначив В. Ужченко. Наприклад: „За двома зайцями” (М. Старицький), „Доки сонце зійде, роса очі виїсть” (М. Кропивницький), „Біла ворона”, „Кров людська – не водиця” (М. Стельмах).*

Складіть міні-твір, заголовком якого стало б якесь прислів'я (можливі варіанти: „Праця чоловіка годує, а лінь марнує”; „Вченому світ, а невченому тьма”, „Наука в ліс не веде, а з лісу виводить”, „Гірко зароби, а солодко з'їж”).

Тема: Українська лексикографія

Контрольні питання

1. Лексикографія як розділ мовознавства.
2. Історія української лексикографії.
3. Типи словників.
4. Основні лексикографічні праці.
5. Нові лексикографічні роботи.

Практичні завдання

54. *Випишіть словникові статті з реєстровими словами метод, гіпотеза, потяг зі словників різних типів (за вибором). Проаналізуйте зміст і структуру цих статей.*

55. *З'ясуйте значення слова мова за тлумачним та енциклопедичним словником. Порівняйте пояснення та зробіть відповідні висновки.*

56. *Порівняйте словникові статті в діалектних словниках. Структура якого словника вам здається більш оптимальною? У чому унікальність кожної з вибраних лексикографічних праць?*

57. *Схарактеризуйте словники, якими ви найчастіше користуєтесь, застосовуючи алгоритм: 1) вихідні дані; 2) структурно-інформативний тип; 3) структура словникової статті.*

58. *Користуючись Тлумачним словником української мови,*

випишіть десять слів, що характеризують Вашу майбутню професію. Поясніть їхнє значення.

59. Складіть бібліографію 30 основних українських лексикографічних праць.

60. Прочитайте словникові статті з реєстровим словом *журналіст*. Укажіть, з якого типу словника вони виписані.

1. Журналіст [фр. journal – газета: papier journal, букв. щоденний папір (листок): jour – день] – професійний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших засобів масової інформації.

2. Журнал + іст ← журна́л (л – л').

3. Журналіст журналіст.

4. Журналіст, а, ч. Професійний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших органів інформації і пропаганди; газетяр, новинар, писака, репортер, кореспондент.

5. Журналіст, -а.

МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ

Тема: Основні поняття морфеміки сучасної української мови

Контрольні питання

1. Поняття про морфеміку сучасної української літературної мови.
2. Морфема як мінімальна значуща частина в структурі слова.
3. Кореневі й афіксальні морфеми. Поділ афіксів на словотворчі та формотворчі.
4. Поняття про афіксоїд.
5. Морф і морфема. Аломорфи і варіанти морфем. Продуктивні та непродуктивні морфеми.
6. Поняття про основу слова.
7. Основні історичні зміни в морфемній будові слова: опрощення, перерозклад, ускладнення.
8. Завдання та принципи морфемного аналізу слова.

Практичні завдання

61. Виберіть слова (чи словоформи), що мають закінчення, виділіть його графічно й схарактеризуйте за матеріальним вираженням (повне чи нульове). Поясніть значення закінчень.

Абиякий, абітурієнт, абстрагування, аварія, адресував, амбітного, асимілювався, абсолютність, абсолютно, авансового, авансом, авансував, авіатор, акліматизація, актуальність, актуально, багристий, багрився, багріє, багровіли, бажано, опановую, опановуєш, опановуємо, опановуючи, здійснюєш, здійснював, котрийсь, котрась, третій, третя, по-третє, згадаймо, згадайте, згадуючи, блажен, блаженний, безнадійний, безнадійно, безстрашний, безстрашність, безстрашно, безсумнівна, біг, біганина, бігом, будувався, будувалися.

62. Графічно позначте основу й закінчення. Охарактеризуйте основу за структурою (членима, нечленима). У словах з членимою основою позначте корінь і афікси.

Бадьорий, банківський, багатий, батько, безжалісний, надія, сумнів, утома, битва, біг, бідний, бізнесмен, блюдечко, багатир, ґрунтовний, забути, державний, виїзд, виключно, виховати, відвага.

63. Уставте пропущені букви, виділіть префікси. Сформулюйте правила правопису префіксів без-, від- (од-), між-, над-, об-, під-, перед-, понад-, пред-, роз-, через-, з- (с-).

Варіант 1. Бе...карний, ві...кашлятися, мі...клітинний, пона...хмарний, ро...квіт, ...кинути, ...сипати, о...човгати, бе...колірний, ві...квітнути, мі...континентальний, пона...щерблювати, ро...квітчувати, ...характеризувати, ...сохнутися, о...цілований, бе...компромісність, ві...кладати, мі...конфесійний, пере...світанковий, ро...кидистий, ...ходинка, ...цементований, о...тіпати, бе...козирка, ві...клик, мі...планетний, пере...світанок, ро...кладатися, ...ховище, ...ціджений, о...чухрати, бе...конечність, ві...козиряти, мі...сесійний, пере...святковий, ро...клеєний, ...хов, ...чепити, о...числення.

Варіант 2. Бе...перечно, ві...палахпотіти, мі...слов'янський, пере...сердя, ро...стелити, ...тискатися, ...чесати, о...шук, бе...силий, ві...пилювання, мі...судинний, пере...чуття, ро...питати, ...хопити, ...чистити, пі...очепурити, бе...слідно, ві...писка, мі...сезоння, на...кістковий, ро...плавлений, ...хотіти, ...читувати, о...саджений, бе...сонний, ві...прасувати, мі...селищний, на...класовий, ро...плакатися, ...худнути, ...чіплювати, о...сипання, бе...страшний, ві...свіжити, мі...крайовий, на...клепати, ро...планований, ...хилений, ...чіплювач, о...сівання.

64. Складіть алгоритм „Правопис префіксів пре-, при-”. Наведіть по 5 прикладів із морфемних словників.

65. Доберіть за заданими морфемними схемами слова в початковій формі.

1) корінь □ – іменник; 2) корінь ^^ □ – іменник; 3) корінь □ – прикметник; 4) ▴ корінь ^ □ – прикметник; 5) корінь ^ □ ^ – дієслово; 6) корінь □ – дієслово; 7) корінь – прислівник; 8) корінь ^ – прислівник; 9) корінь ^^ ^ – прислівник.

66. Виконайте повний морфемний розбір за схемою.

Варіант 1. Молодість, маловживаний, лісочок, обслуговувати, синь, всеперемагаюче, братерський, радість, почепити, безперечно, ультрафіолетовий, синь, садівництво, повчати, здружитися, схований, навесні, готовність, передопераційний, цивілізований, черкаський, котрийсь, народження, нарукавник.

Варіант 2. Вітаючи, перемир'я, створено, який-небудь, викладач, переходячи, провулок, польовий, приятельський, учитель, споруджено, хлібороб, міжрейковий, швейник, повернутися, котрийсь, кіпріот, міжсесійний, нетерплячий, буженина, миліший, степовичка, непереможний, нетерпляче.

Умовні позначки, що використовуються під час морфемного розбору слова: □ – закінчення, – основа, ^ – корінь, ▴ – префікс, ^ – суфікс, ^ – постфікс, ∨ – інтерфікс.

Схема морфемного розбору:

- 1) слово, до якої частини мови воно належить;
- 2) змінюване чи незмінюване слово (утворити кілька словформ, не змінюючи лексичного значення слова);
- 3) виділити закінчення (для змінюваних слів), схарактеризувати його (наявне (матеріально виражене) чи нульове);
- 4) виділити та схарактеризувати основу слова (членима, нечленима, проста, складна, похідна, непохідна, вільна, зв'язана, вокалічна, консонантна);
- 5) визначити корінь (навести кілька споріднених слів);
- 6) визначити афікси (префікс, суфікс, постфікс, інтерфікс);
- 7) указати на можливі варіанти чи аломорфи кореня;
- 8) записати слово, умовно позначаючи морфемами.

Тема: Словотвір української мови

Контрольні питання

1. Словотвір як розділ мовознавчої науки про словотворчі (derivativні) значення й матеріальні засоби їх вираження та способи творення слів у сучасній українській літературній мові.
2. Зв'язок словотвору з іншими розділами мовознавства.
3. Похідне (мотивоване) й твірне (мотивуюче) слово.
4. Поняття твірної основи. Словотворчий засіб (формант).
5. Словотвірний тип – основна одиниця словотвірної системи. Словотвірна модель.

Практичні завдання

67. Згрупуйте подані слова на мотивовані й немотивовані. Зробіть висновки про співвідношення понять похідність і членність.

Сосновий, здивований, цвях, боротися, барвінок, чотири, ховати, схов, супутник, суворо, сміливість, гай, наполохати, очерет, узгоджений, боротися, барвінковий, боротьба, серед, ходити, плести, голубливий, папір, цукор, багатир, дбайливість, тут, середній, середина, хід, витримати, сім, прохач, борошно, чий, жовтіти, боротьба, середньовічний, сват, чотирнадцятий, ясний, шабля, пелюсточка, хаща, керувати, дбати, тутешній, по-місцевому, сватати, сучасність.

68. Запишіть до поданих похідних слів твірні (мотивуючі). Обгрунтуйте відношення словотвірної похідності.

Зразок. Методист ← методика, величання ← величати.

У першій дериваційній парі твірним є слово *методика*, на що вказує семантичне правило: методист – це фахівець з методики викладання якогось предмета; у другій парі твірним виступає дієслово, а похідним – іменник *величання*, оскільки значення дії віддавна властиве дієслову, а не іменнику.

Водостійкість, багатозначно, докір, докласовий, густионаселений, переміщення, ескортувати, довготривалий, подруга, покращати, нафтопереробник, безсилий, довіра, довірити, подружжя, безсумнівний, безсумнівно, гордитися, догляд, поздоровлення, рослинний, гербаризувати, гордування, подяка, полтавець, надзвуковий, говірка, головувати, по-зимовому, поліський, білесенький, голитися, договір, догори, по-перше.

69. Пригадайте, які ознаки властиві словотвірному типу. Наведіть приклади 2–3-х словотвірних типів, схарактеризуйте їх.

70. Серед студентів виникла дискусія з приводу того, чи можна віднести слова товстун, хитрун, дикун, плигун, співун до одного словотвірного типу. Одні вважають – можна, інші заперечують це твердження. А яка ваша думка?

71. Побудуйте словотвірні гнізда з поданими вихідними словами.

Зразок:

Цілувати	по + цілувати → поціл + унок → поцілунк + овий
	цілувати + ся → по + цілуватися
	роз + цілувати → розціл + оувати
	пере + цілувати → перецілувати + ся

Авіація, асфальт, білий, варити, гість, голос, голий, народ, горіти, мудрий, щедрий.

Тема: Словотворення

Контрольні питання

1. Основні способи творення слів у сучасній українській літературній мові: суфіксальний; префіксальний; постфіксальний; префіксально-суфіксальний (конфіксальний); конверсійний; словоскладання, основоскладання; аббревіація; злиття сполучень слів в одне слово (зрощення).
2. Інші способи словотворення.
3. Принципи словотвірного аналізу слова. Зв'язок морфемного й словотвірного аналізів слова.

Практичні завдання

72. Визначте твірну основу і словотворчий суфікс. Укажіть на частиномовну належність слів.

Винахідник, випадковий, мармурувати, двоє, двічі, винищувач, виїзний, зручно, зустрічати, одинадцять, кришталевий, вимикач, знайомити, знесилено, дванадцять, винятковий, винуватець, зосереджено, тринадцять, визначати, заперечливий, запобігливо, красень, красиво, чотирнадцятий, засвоєння, змушувати, зневажливо, картопляний, п'ятнадцятий, продавець, гіллястий, веселити, стурбовано, шістнадцять.

73. Ураховуючи спосіб творення, запишіть слова у дві колонки. Виділіть твірну основу чи твірне слово і форманти.

Переддень, доцільний, премудрий, безсонниця, безрозсадний, провесна, демонтаж, наново, інтервалюта, непорядок, приплічник, недоля, перешийок, презавзятий, обвуглити, декодування, задовго, квазіморфема, суглинок, підзаголовок, ніхто, зарубіжний, контррозвідка, розкріпачити, деформування, востаннє, післямова, неправда, підтекст, окраїна, ненароком, перечекати, безбатченко, неволя, дезактивація, знеболити, контрудар, вповні, полікристал, ніщо, настінний, дезінформація, нарівні, дисиміляція, зранку, лжедемократія, неврожай, антифашистський, діафільм, пресмачний, надорбітальний, реакліматизувати, усиновити, екс-кандидат, побратерськи, макрокосмос.

74. Визначте твірні слова, твірні основи. Обґрунтуйте спосіб творення складних слів.

Ліворуч, благоустрій, білосніжний, вищезазначений, багатозначно, мимохідь, льонозбирання, багатоголосний, вічнозелений, пароплавний (завод), зерноочистка, самовар, великоваговий, багатозначність, головнокомандуючий, снігопад, благонадійність, добродіяти, маловрожайний, суховій, конеферма, усеперамагаючий, водолазний, двоголосний, низькорослий, високорозвинений, благонадійність, народногосподарський.

75. Визначте морфологічні явища, які відбуваються під час творення поданих слів.

Зразок. *Козацький* ← *козак* (к + -ськ- = -цьк-) – накладання; *ялтинський* ← *Ялта* (ялт + ин + ськ-ий) – інтерфіксація; *луганчан+к-а* ← *луганчан-ин* усичення (елізія).

Жмеринський, паризький, зібрати, скомороський, двійник, тамошний, галицький, перекупник, осетинський, латиський, видавець, венеціанський.

76. Виконайте повний словотвірний розбір слів за схемою.

Варіант 1. Мечоносець, освітлений, безземельний, наділ, кореневий, спатоньки, давновідомий, назавжди, юннат, приземлитися, молода (на весіллі), розбуджений.

Варіант 2. Заасфальтований, минуле (незабутнє), витоптати, всюдихід, комбікорм, власноруч, споживацький, прадавній, антимоніопольний, палій, водопостачання, забіг.

Умовні позначки, що використовують у процесі словотвірного аналізу: \wedge – твірний префікс, – твірна основа, \wedge – твірний суфікс, \vee – інтерфікс.

Схема словотвірного розбору:

- 1) встановити лексичне значення аналізованого слова;
- 2) знайти твірне слово, яке мотивує значення похідного;
- 3) визначити твірну основу (спільну частину твірного й похідного слів);
- 4) назвати морфологічні зміни, які відбуваються у твірній основі під час переходу її в похідне слово;
- 5) виявити формант – словотворчий засіб (засоби);
- 6) назвати спосіб творення похідного слова;
- 7) відтворити графічно процес утворення слова.

Примітка. Запропонована схема словотвірного розбору застосовувана для афіксальних способів словотворення, а також складання і складання із суфіксацією. Під час розбору слів, утворених зрощенням, аббревіацією або субстантивацією, обмежуйтеся указівкою на твірну базу та спосіб творення.

77. Випишіть із морфемного або словотвірного словників слова з трьома префіксами, трьома коренями та трьома суфіксами.

78. Випишіть з українських газет приклади оказіональних субстантивів. Здійсніть лексико-семантичну характеристику їх, розподіливши на групи: а) назви осіб; б) абстрактні іменники тощо.

79. Знайдіть приклади індивідуального (авторського) словотвору в поезії луганських письменників (за власним вибором). Поясніть, за якими моделями вони утворені, умотивуйте їх доречність.

80. Здійсніть опис одного з морфемних словників. Зверніть увагу на принцип побудови, обсяг, специфіку. Наведіть приклади 2–3-х словникових статей.

81. Здійсніть опис одного із словотвірних словників. Зверніть увагу на принципи побудови, обсяг, специфіку. Наведіть приклади 2–3-х словникових статей.

Тема: Граматика сучасної української літературної мови.

Частини мови. Принципи виділення їх в українській мові

Контрольні питання

1. Граматика української мови як учення про її морфологічну й синтаксичну будову, про систему слівформ (парадигматику), про будову й типи словосполучень і речень.

2. Граматичне значення. Способи вираження граматичних значень слова в українській мові.
3. Граматична форма слова. Синтетичні й аналітичні форми слів.
4. Граматична категорія. Система граматичних категорій в українській мові.
5. Частини мови і принципи їх виділення в українській мові на основі лексичного значення, морфологічних ознак, типової синтаксичної функції й особливостей словотворення.
6. Повнозначні й неповнозначні частини мови.
7. Слова категорії стану і модальні слова як окремі лексико-граматичні групи слів.
8. Вигуки як еквіваленти вислову.
9. Явища переходу слів з однієї частини мови в іншу.

Практичні завдання

82. З'ясуйте поняття *граматичного значення, граматичної форми, граматичної категорії*.

83. У чому полягає відмінність між поняттям „лексичне значення” і „граматичне значення”?

84. Визначте способи вираження граматичних значень за поданою схемою.

Зразок: *Я вийду сама проти бурі* (Леся Українка).

Слово	Граматичне значення	Спосіб вираження граматичних значень	Мовні засоби
я	1-ша особа, однина, називний відмінок	синтетичний	суплетивна основа (я – мене, я – ми)
вийду	1-ша особа, однина, майбутній час, доконаний вид, дійсний спосіб, неперехідне	синтетичний	префікс ви- , флексія -у

Зацвіли каштани в пелюстках проміння,

І хитає віти теплий вітровий.

Гей ви, далі, далі безкінечні й сині,

Як чудесно жити на землі моїй! (В. Сосюра).

85. З'ясуйте питання „Частини мови і принципи їх класифікації”, заповнюючи подані таблиці.

1. Самостійні частини мови

Частина мови	На яке питання відповідає, що називає, означає, виражає, на що вказує?
Іменник	хто?, що?, предмет

2. Службові частини мови

Частина мови	Для чого служити?
Прийменник	

3. Вигук

Вигук	
-------	--

86. Доведіть, що явище взаємопереходу частин мови свідчить про:

- 1) системність мови;
- 2) умовність граматичного поділу слів за лексико-граматичними класами (частинами мови);
- 3) нерозривну єдність морфології та синтаксису.

Поміркуйте, про що ще свідчить це явище.

Тема: Іменник. Лексико-граматичні групи (категорії) іменників. Граматичні категорії. Категорія роду

Контрольні питання

1. Значення іменників як слів, що виражають предметність, їх головні морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Лексико-семантичні групи (категорії) іменників: власні й загальні назви; іменники з конкретним і абстрактним значенням;

іменники з речовинними (матеріальними) значеннями; збірні іменники.

3. Граматична категорія істот і неістот.
4. Перехід іменників з однієї лексико-семантичної групи в іншу.
5. Категорія роду, її значення; морфемне, лексичне, синтаксичне вираження (значення): розподіл іменників за родами; зв'язок роду іменників – назв істот – зі статевим поділом; семантична невмотивованість роду іменників, що є назвами неістот; граматичний рід аббревіатур, незмінюваних іменників та деяких власних назв; іменники подвійного роду; відсутність категорії роду (у множинних іменниках).

Практичні завдання

87. Прочитайте текст. Знайдіть іменники, визначте їх предметне значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль.

На небі сонце – серед нив я. Більш нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі – киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен і поплисти (М. Коцюбинський).

88. Розподіліть іменники на дві групи: 1) конкретні назви; 2) абстрактні назви. Укажіть, які іменники з конкретним значенням можуть уживатися в абстрактному значенні і навпаки. Складіть з ними речення.

Варіант 1. Біг, перо, урок, урожай, слава, надія, перемога, туман, небо, град, боротьба, хокей, життя, книга, полум'я, мрія, літак, лінія, хмара, зустріч, гнів, лід, прогрес, шайба, бесіда, дорога, гора.

Варіант 2. Ріка, куш, зміна, перерва, потужність, колесо, супутник, знання, змагання, гра, веселка, роса, поле, погляд, вікно, перець, ширина, міжгір'я, зірка, серце, залік, прибій, море, сонце, рівність, почуття, вогник.

89. Визначте рід і поясніть, чим обумовлена належність того чи того іменника до певного роду (семантика слова, морфологічні ознаки, синтаксичний зв'язок). Окремо выпишіть іменники, що не мають роду, поясніть чому.

Зір, двері, возище, дрова, соболь, куниця, нечепура, староста, гусак, гуска, лебідь, столиця, недоторка, вага, каліка, топорище, вельможа, снігур, миша, хлопчисько, орангутанг, горила, змій, ворон, ворона, білила, тюлень, особа, рись, півень, курка, ягня, майстер, леді, дуб, бідолаха, ножище, собака, роззява, ворота, Карпати, сани.

90. Введіть у речення подані слова, визначте рід, зробіть відповідні висновки.

Колібрі, цеце, поні, шимпанзе, орангутанг, тюлень, жирафа, боа, кенгуру, какаду.

91. Користуючись словником, визначте, якого роду в сучасній літературній мові іменники роль, дуель, лебідь, тюль, піаніно, візаві, рандеву, вуаль, в'язь, туш, леді, рагу. Уведіть ці слова в речення чи словосполучення, де б чітко проявлявся рід цих слів.

92. Перекладіть подані словосполучення українською мовою. Визначте рід в іменниках спільного походження в українській і російській мовах.

Счастливая жизнь, дальний путь, черный кофе, правильная дробь, широкая степь, неразборчивый адрес, злая собака, головная боль, опасная корь, густая пыль, золотая россыпь, высшая ступень развития, далекая Сибирь, свое величие, сильная накипь, ученая степень, наш шатер, всеукраинская перепись.

Тема: Іменник. Категорія числа. Категорія відмінка.

Словотворення іменників

Контрольні питання

1. Значення категорії числа й граматичні засоби вираження: іменники, що вживаються у формах обох чисел; іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини; залишки форм двоїни в сучасній українській мові.
2. Категорія відмінка, її значення й способи вираження. Система відмінків у сучасній українській мові.
3. Поняття про кличний відмінок. Способи вираження відмінка в незмінюваних іменниках.
4. Система відмінювання іменників. Іменники І-ї відміни. Поділ на групи. Відмінкові закінчення іменників І-ї відміни.
5. Іменники II-ї відміни. Поділ на групи (у тому числі іменників з кінцевим -р). Відмінкові закінчення іменників II-ї відміни.

6. Іменники III та IV відмін. Відмінкові закінчення іменників III та IV відмін.
7. Іменники, що знаходяться поза відмінами. Незмінювані іменники. Іменники прикметникової форми.
8. Словотворення іменників.

Практичні завдання

93. Запишіть іменники у дві колонки: у першу – ті, які мають лише форму однини, у другу – лише множини. Окремо випишіть іменники, що мають форми однини й множини.

Суми, білизна, вишня, витрати, двері, сани, ворота, доброта, заздрощі, університет, сметана, фінанси, білила, копалини, сміливість, студент, людина, програмування, худоба, Луганськ, молоко.

94. Поставте іменники другої відміни в родовому відмінку однини, поясніть відмінкові закінчення. З іменниками, які залежно від значення або наголосу можуть мати різні закінчення, складіть речення.

Місто, азот, сир, гай, текст, квас, радіус, понеділок, Луганськ, Зелений Гай, листопад, ведмідь, вовк, Андрій, студент, школяр, учень, знання, море, завод, цех, гнів, жаль, алмаз, акт, апарат, Донбас, біг, футбол, Дунай, альманах, образ, спорт, світогляд.

95. Від поданих іменників утворіть форми орудного відмінка однини, поясніть правопис.

Ніч, сіль, грань, масть, мазь, радість, в'язь, в'яз, мить, жаль, парость, пам'ять, даль, повинь, паморозь, урочистість, віддаль, тінь.

96. Запишіть іменники в кличному відмінку однини. З трьома словами (на вибір) складіть речення. Підкресліть слово, яке при звертанні може мати форму кличного або називного відмінків.

Воля, земля, Галя, Валентина, дружина, доня, Марія Михайлівна, тато, пан лейтенант, тато, Петро, Андрій Іванович, хлопець, Олег, учитель, мама, мати, колега Сидоренко.

97. Провідмінійте п'ять прізвищ студентів вашої групи.

98. Визначте рід і відміну (у I та II відмінах – групу) наведених іменників.

Військо, круча, бадилля, пташа, волоцюга, перекотиполе, Данило, вікно, мова, Сава, немовля, корінь, прибузда, курча, мати, притча, Максим, дівчисько, краватка, тінь, сосна, нежить, блакить,

бузок, совеня, зілля, ячмінь, парубійко, коритце, Микола, природа, зустріч, листоноша, вихор, телятко, ім'я, знання, Петро, озерце, вихід.

99. Проаналізуйте наведені іменники й згрупуйте їх за словотворчими типами.

Соломинка, сніжинка, стежинка, Іринка, корзинка, осичка, билинка, малинка, ожинка, калинка; гучномовець, чорноморець, п'ятирічка, перекотиполе; головоломка, сіножатка, автогонка, автопоїлка, засічка, підкладка, переписка, перегородка, перев'язка, пересадка, перестрілка, перекачка.

Тема: Прикметник. Відмінювання прикметників.

Словотворення прикметників

Контрольні питання

1. Прикметник. Його лексичне значення, морфологічні ознаки та синтаксична роль.
2. Лексико-граматичні розряди прикметників.
3. Ступені порівняння якісних прикметників.
4. Відмінювання прикметників.
5. Морфемний склад і способи творення прикметників.

Практичні завдання

100. Уставте пропущені прикметники в тексті. Визначте, до якого розряду за значенням належать ці прикметники.

Варіант 1. Колись у _____ хлопчика взяв _____ баранця, який лежав на бочку біля дороги. Не втримався та й узяв, аби погратися. Думав потім підкинути йому в двір. А він такий _____, _____, з вихорками на боках, з _____ ратичками, ще й свистить крізь _____ гудзичок на животику!.. Хотів такого ж виліпити з глини, але нічого з цієї ліпанини не вийшло. Схожий, але то зовсім не те, що було перед моїми очима. Переді мною був _____ витвір, як живого, _____ дива! (І. Донич).

Варіант 2. Засльотилася, заплакала осінь. _____, _____ краплини дощу барабанили в шибки вікон, стікали _____ струмками на _____ відкоси. Хвилями шумів у верховітті дерев _____ вітер, зривав _____ листочки, що трималися на _____ деревах. Він

то нарастив своїм дисонансним гудінням, то затихав на хвилику й знову, ще з _____ силою, нагадував про себе (І. Донич).

101. Випишіть окремо: а) словосполучення з якісними, відносними та присвійними прикметниками; б) словосполучення, у яких відносні прикметники вжиті в значенні якісних; в) словосполучення, у яких присвійні прикметники мають значення якісних або відносних.

Відишуйте стійкі лексичні сполучення слів, у яких стерті ознаки якісних, відносних чи присвійних прикметників.

Біла хустка, залізні нерви, вовча паща, залізні дроти, сріблясте листя, вовча натура, цінний досвід, вовча зграя, лісникова хата, грубе ставлення, золота медаль, вовче лігво, малинове варення, густий ліс, білявий хлопчик, золоті руки, грубі корми, вовчий апетит, шевченківські дні, геніальний художник, червона тканина, кам'яний будинок, малинове плаття, франкові твори, осячача впертість, курячий бульйон, німий хлопчик, найбільш масові виступи.

102. Утворіть (де можливо) усі форми ступенів порівняння прикметників. Зробіть висновок, які прикметники можуть утворювати ступені порівняння.

Солодкий, дешевий, сильний, добрий, розумний, цікавий, гнідий, бузковий, білий, прекрасний, дужий, високий, новий, старий, біленький, малюсінський, приємний, зручний, широкий, синій, гарний, низький.

103. Провідміняйте прикметники разом з іменниками. Визначте розряд прикметника за кінцевим приголосним основи й лексико-семантичну природу іменника (назва істоти чи неістоти та ін.).

Короткошия тварина, справжній поет, велична постать, круглолиций місяць, бригадирів олівець, довговія дівчина, дружний народ, вимогливий викладач, повнолиця жінка.

104. Поясніть, які з наведених прикметників утворено префіксальним, а які суфіксально-префіксальним способом. Укажіть твірні основи.

Заморський, надбрівний, надпотужний, надзвичайний, надлишковий, прибережний, всесильний, міжпланетний, безкоштовний, невірний, заочний, приміський, середземний, безсонний, безхмарний, безколірний, безіменний, безпритульний, привільний, безталанний, невинний, неухажний, міжнародний

**Тема: Числівник. Значення і структурні розряди
числівників. Словозміна числівників**

Контрольні питання

1. Лексичне значення, головні граматичні ознаки числівників, їх синтаксична роль.
2. Погляди на частиномовну належність слів з кількісним значенням у сучасному мовознавстві. Відмежування числівників від інших слів з кількісним значенням.
3. Семантичні групи кількісних числівників: означено-кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні. Їх морфологічні особливості.
4. Порядкові числівники, їх морфологічні особливості.
5. Синтаксичні функції кількісних числівників і їх зв'язок з іменниками.
6. Структурні розряди числівників. Творення складних і складених числівників.
7. Відмінювання кількісних числівників.
8. Порядкові числівники, їх відмінювання, співвідносність з кількісними числівниками, синтаксична роль. Наголос під час відмінювання числівників, особливості їх правопису.
9. Субстантивація та прономіналізація числівників. Нумералізація.

Практичні завдання

105. Визначте лексико-граматичні ознаки поданих слів. До якої частини мови вони належать? Уведіть виділені слова в речення.

Один – одиниця, два – двійка – двоє – **двічі** – подвійний, одна друга – **половина**, десятеро – десятина, сто – сотий – сотня – півтора, п'ять – п'ятеро – п'ятірка – п'ятірня, три – трійка – трійко – втроє – по троє, одна сота – одна сотка, **дві третіх** – дві третини, одна четверта – четвертину.

106. У тексті цифрові позначення замініть словами. Визначте розряди числівників за значенням.

На території України нараховується близько 70 _____ тисяч великих і малих річок, їх довжина сягає понад шість земних екваторів. Близько 117 _____ річок мають довжину більше 100 _____ кілометрів, а 13 _____ – більше 500 _____

кілометрів. У середньому на кожний квадратний кілометр території України припадає 250 _____ метрів річок...
Із _____ загальної _____ довжини _____ Дніпра _____ 2201 _____ кілометр на Україну припадає 981 _____ кілометр. Дніпро належить до 27 _____ найбільших річок світу і є третьою річкою Європи. Басейн Дніпра займає 65 _____ відсотків площі України, середній багаторічний стік Дніпра – 53,5 _____ мільярда кубічних метрів (3 книги).

107. Розкрийте дужки, утворіть словосполучення числівників з іменниками. Запишіть цифри словами.

2 (повні відра), четверо (товариш), 156 (гривня), 0,8 (кілометр), 0,5 (гектар), 3 (веселі друзі), п'ятеро (малі курчата), 843 (трактор), півтора (кілограм, слива), десятеро (хлопець), 5 (яскрава стрічка), 2 (мати), багато (зошит), семеро (дівчата), $\frac{2}{3}$ (гектар), 57 (рік), 1500 (рік), 6,14 (сантиметр), 3 (веселі дівчата), п'ятеро (лоша), обидва (брат).

108. Запишіть числівники словами, провідмініайте. За яким принципом відбувається відмінювання числівників? Укажіть числівники, які не відмінюються.

3; 53; 678; 200; 40; 1; 9,5; 0,6; 2010; кільканадцять; двоє; сьомий; сотий; вісімдесят дев'ятий; півтора; півтораства; півтори.

109. Пригадайте відомі вам стійкі вислови з числівниками один, сім, п'ять, десять. Визначте їх синтаксичну функцію.

До поданих слів і словосполучень доберіть синонімічні фразеологізми з числівниками. Проаналізуйте числівники.

Зразок: З глузду з'їхати – Не мати дев'ятої клепки.

На ладан дише. Сам на сам. Цілком схожий. Люди з однаковими вадами. Пильнувати з напруженою увагою. Наговорити дурниць, нісенітниць. Дуже далеко. Не розмежовувати. Бути щасливим. Ні в сих, ні в тих. Шаблонно. Будь-куди. Кругом. Однаково. Самотній. Швидко.

110. Визначте, з яким значенням і в ролі якої частини мови виступає слово пара.

На подвір'ї лежала пара волів (А. Шиян). Літа його гнуть у каблук з турботами в парі (І. Франко). Цвіт лине, лине і закриває

закохану пару (Леся Українка). Що весілля, доню моя? А де ж твоя пара? (Т. Шевченко). Багатому й чорт не пара (М. Номис).

111. Утворіть від кількісних числівників порядкові. Складіть з ними речення.

Один, два, дев'ять, двадцять один, сто тридцять три, тисяча, мільярд.

Тема: Займенник. Морфемний склад.

Творення і правопис займенників

Контрольні питання

1. Займенник як частина мови.
2. Розряди займенників за значенням, їх семантико-граматичні особливості, синтаксична роль.
3. Відмінювання займенників. Пояснення відмінкових форм.
4. Правопис займенників.
5. Морфемний склад і творення займенників.
6. Проніміналізація.

Практичні завдання

112. Виконайте тестові завдання.

1. У якому рядку всі займенники належать до розряду неозначених?

1. Весь, цей, мій, ніхто, будь-який.
2. Той, ніщо, абищо, її, всякий.
3. Хто-небудь, абихто, хтозна-що, казна-що, будь-що.
4. Такий, сам, ваш, будь-хто, вони.
5. Стільки, хтось, жодний, свій, дещо.

2. У якому рядку всі займенники відмінюються як прикметники?

1. Хто-небудь, стільки, весь, цей, самий.
2. Що, аби який, мій, будь-що, він.
3. Наш, твій, я, себе, цей.
4. Вона, скільки, хтось, свій, всякий.
5. Інший, такий, твій, деякий, котрий.

3. Знайдіть речення, у якому виділений займенник є частиною складеного іменного присудка?

1. **Ні з кого** по сей день не брала я й пір'їнки (Л. Глібов).
2. Я був не **я**. Лиш мрія, сон (П. Тичина).
3. Чом ти, березо, **така** журлива... (Леся Українка).
4. І **кожний** з нас те знав, що слави нам не буде (І. Франко).

5. Життя людське багатогранне, і кожна **його** пора по-своєму прекрасна (І. Цюпа).
4. *У якому рядку всі займенники належать до розряду означальних?*
1. Всякий, сам, кожний, інший, жодний.
 2. Дехто, весь, той, мій, нічий.
 3. Самий, цей, нікотрий, дещо, твій.
 4. Такий, деякий, їхній, який, ти.
 5. Хто-небудь, стільки, ваш, вона, себе.
5. *У якому рядку всі займенники відмінюються як прикметники?*
1. Хто-небудь, стільки, весь, цей, я.
 2. Що, абиякий, мій, весь, будь-що.
 3. Наш, ваш, той, інший, кожний.
 4. Себе, він, скільки, хтось, свій.
 5. Котрий, твій, ви, хто, цей.
6. *У якому рядку всі займенники належать до розряду присвійних?*
1. Я, себе, ніщо, весь.
 2. Що, якийсь, хто-небудь, жодний, її.
 3. Який, вона, скільки, абихто, його.
 4. Мій, твій, свій, наш, їхній.
 5. Ваш, ти, що-небудь, чий, самий.
7. *У якому рядку всі займенники відмінюються, як прикметники твердої групи?*
1. Їхній, хто, що, котрий.
 2. Я, ти, ми, він, ви.
 3. Ваш, наш, той, такий, кожний.
 4. Себе, вона, воно, вони, чий.
 5. Ніхто, ніякий, хто-небудь, хтось, щось.
8. *У якому рядку всі займенники належать до розряду заперечних?*
1. Ніскільки, дехто, казна-хто, його, вони.
 2. Ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий.
 3. Хто, що, свій, такий, будь-хто.
 4. Абиякий, будь-що, інший, ви, мій.
 5. Казна-що, кожний, інший, ми, стільки.
9. *У якому рядку всі займенники відмінюються, як прикметники твердої групи?*
1. Наш, їхній, я, себе, ніхто.
 2. Кожний, жодний, всякий, самий, інший.
 3. Хто, ти, ваш, вона, ніякий.

4. Що, який, котрий, ви, він.
 5. Такий, чий, хтось, щось, воно.
- 10. У якому рядку всі займенники належать до розряду питальних?**
1. Який, скільки?, мій, кожний, що-небудь.
 2. Хто, що, якийсь, скільки, ваш.
 3. Хто? Що? Який? Чий? Котрий?
 4. Котрий, ви, себе, деякий, я.
 5. Вона, чий, абихто, що-небудь, хтозна-що.
- 11. У якому рядку всі займенники написано правильно?**
1. Будь-хто, будь у чому, хтозна-який, нічий, деякий.
 2. Будь-чий, дечий, ні до кого, нічого, казнахто.
 3. Де чий, будь з ким, який-небудь, декого, ні скільки.
 4. Ні чий, де у кого, будь з кого, абищо, абиякий.
 5. Аби кого, нічий, що-небудь, будькотрий, ніщо.
- 12. Який рядок містить тільки вказівні займенники?**
1. Я, ти, себе, хто?
 2. Будь-що, жодний, їхній, нікотрий.
 3. Скільки, ми, чий?, що.
 4. Той, цей, таки, стільки.
 5. Вона, сам, ніщо, наш.
- 13. У яких типах речень використовують питальні займенники?**
1. Тільки в розповідних реченнях.
 2. Тільки в спонукальних реченнях.
 3. Тільки в питальних реченнях.
 4. У питальних і спонукальних реченнях.
 5. У розповідних і питальних реченнях.
- 14. Знайдіть рядок займенників, які в непрямих відмінках мають суплетивні форми?**
1. Весь, мій, скільки, ніякий, свій.
 2. Самий, все, той, чийсь, жодний.
 3. Вся, інший, абиякий, декілька, чис.
 4. Хто, що, я, ти, він.
 5. Кожний, чий, деякий, стільки, котрийсь.
- 15. У яких відмінках однини займенники чий, чис мають дві паралельні відмінкові форми?**
1. У називному та родовому відмінках.
 2. У давальному та знахідному відмінках.
 3. У давальному та місцевому відмінках.

4. У називному та знахідному відмінках.
 5. У всіх непрямих відмінках.
- 16. У яких реченнях виділене слово є присвійним займенником?**
1. Місяць ясененький
Промінь тихесенький
Кинув до **нас** (Леся Українка).
 2. Нехай **мої** співи літають
По рідній коханій моїй стороні (Леся Українка).
 3. Геть, **всі** темнії думи сумні! (Леся Українка).
 4. „Мамо, чи **кожна** пташина
В вирій на зиму літає?” –
В ньеньки спитала дитина (Леся Українка).
 5. **Моя** душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала... (Леся Українка).
- 17. Знайдіть рядок займенників, які в непрямих відмінках мають суплетивні форми.**
1. Весь, все, вся, кожний, жодний.
 2. Мій, самий, інший, чий, чие.
 3. Скільки, чийсь, декілька, стільки, ніскільки.
 4. Ніякий, чийсь, декілька, стільки, ніскільки.
 5. Я, ти, він, воно, вона.
- 18. Знайдіть рядок займенників, які після прийменників уживаються з приставним н (у непрямих відмінках).**
1. Мій, себе, твій, свій.
 2. Я, ти, ви, жодний.
 3. Той, цей, такий, сам.
 4. Він, воно, вона, вони.
 5. Хто, що, чий, весь.
- 19. У якому рядку всі займенники належать до одного розряду?**
1. Хто, що, ніскільки, її, такий.
 2. Самий, жодний, будь-хто, вони, щось.
 3. Ми, ви, я, ти, вона.
 4. Себе, який?, нікотрий, його, інший.
 5. Абищо, якийсь, той, чий, весь.
- 20. У якому реченні виділений займенник є підметом?**
1. Сильне море! Зберися на силі!
Ти потужне, нема **тобі** впину (Леся Українка).
 2. Земле! Як тепло **нам** із тобою! (М. Рильський).

3. Оставайся шукати батька.
А **я** вже шукала (Т. Шевченко).
4. Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із **нашої** України (Т. Шевченко).
5. **Кому** се ти пишеш віночки,
Красо моя? (Леся Українка).

21. У якому реченні виділений займенник є означенням?

1. **Ми** далі йшли, ніщо не спинювало нас (І. Франко).
2. Буду **я** навчатися мови золотої
У трави-веснянки, у гори крутої (А. Малишко).
3. **Тебе** я слухала б довіку, куме мій,
Аби б хотів співати... (Л. Глібов).
4. Ах, нікого так я не люблю, як вітра вітровіння,
Його шляхи, його боління
І землю, землю **свою** (П. Тичина).
5. Сторононько рідна! Коханий мій краю!
Чого все замовкло в **тобі**, зацімліло? (Леся Українка).

22. У якому рядку всі займенники належать до одного розряду?

1. Хто, що, який, котрий.
2. Себе, я, хто?, мій, той.
3. Скільки, ніхто, твій, весь, дехто.
4. Ти, він, свій, ніщо, ніякий.
5. Сам, дехто, дещо, стільки, її.

23. У якому реченні виділений займенник виконує синтаксичну функцію додатка?

1. Грай, моя пісню.
Як вітер **сей** грає! (Леся Українка).
2. Все йде, **все** минає –
і краю немає,
Куди ж воно ділось?
Відкіля взялось (Т. Шевченко).
3. Журбою не накличу **собі** долі,
Коли так не маю (Т. Шевченко).
4. У **наших** раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим! (Т. Шевченко).

24. У якому рядку допущено помилку в написанні займенників?

1. Ніхто, дехто, хто-небудь, будь-який, деякий.
2. Казна у кого, хтозна що, аби що, якийсь, деякий.
3. Дещо, хто-небудь, абиякий, ніщо, хтозна з ким.
4. Хтось, нічий, будь-хто, казна-що, ні з чим.
5. Щось, будь-що, ніскільки, кого-небудь, декого.

25. У якому реченні присвійний займенник ужито в місцевому відмінку?

1. **Мій** дім стояв у лоджіях і в ґратках (Л. Костенко).
2. Молімось, Боже Єдиний,
Нам Україну храни.
Всі **твої** ласки, щедроти
Ти на люд наш зверни (О. Кониський).
3. Я тоді **твоїм** ім'ям радію
І сумую іменем твоїм (В. Симоненко).
4. В **своїй** хаті своя й правда,
І сила, і воля (Т. Шевченко).
5. Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь (Т. Шевченко).

113. Виконайте повний морфологічний аналіз виділених слів за схемами.

Варіант 1. Хусточка ж моя, шовковая!

Чи на те ж я заробляла,
Щоб нелюбу та й немилому
Та її я почепляла? (Г. Квітка-Основ'яненко).

Варіант 2. Закохалися обидві

В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо... (Т. Шевченко).

Схема морфологічного розбору іменника:

- 1) іменник для розбору;
- 2) початкова форма (називний відмінок однини);
- 3) назва загальна чи власна;
- 4) назва істоти чи неістоти;
- 5) конкретне чи абстрактне;
- 6) збірне, речовинне;

- 7) рід;
- 8) число (має форму однини і множини чи одну із них);
- 9) відмінок;
- 10) відміна (чи незмінний), група (якщо є);
- 11) спосіб творення (якщо слово похідне);
- 12) особливості правопису;
- 13) синтаксична роль у реченні.

Схема морфологічного розбору прикметника:

- 1) прикметник для розбору;
- 2) початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду);
- 3) розряд за значенням (якісний, відносний, присвійний);
- 4) ступінь порівняння (для якісних прикметників);
- 5) тип відмінювання (тверда чи м'яка група);
- 6) рід;
- 7) число;
- 8) відмінок;
- 9) форма (повна (стягнена чи нестягнена) або коротка);
- 10) спосіб творення (якщо слово похідне);
- 11) особливості правопису;
- 12) синтаксична роль.

Схема морфологічного розбору числівника:

- 1) числівник для розбору;
- 2) початкова форма (називний відмінок);
- 3) розряд (підрозряд) за значенням;
- 4) розряд за складом (простий, складний чи складений);
- 5) відмінок, рід і число (якщо є);
- 6) як пов'язується з іменником;
- 7) правопис;
- 8) синтаксична роль у реченні.

Схема морфологічного розбору займенника:

- 1) займенник для розбору;
- 2) початкова форма (називний відмінок однини);
- 3) з якою частиною мови співвідносний;
- 4) розряд за значенням;
- 5) відмінок;
- 6) число (якщо є);
- 7) рід (якщо є);
- 8) правопис;
- 9) синтаксична роль у реченні.

114. Напишіть твір-розповідь „Рідне місто”, використовуючи іменники – назви подій, організацій, дій тощо.

115. *Складіть казку за поданим початком, використовуючи в ній слова із суфіксами суб'єктивної оцінки.*

Спи, мій малесенький, спи, мій синок, Я розкажу тобі безліч казок! (О. Олесь).

116. *Простежте за вимовою числівників дикторами державного радіо (телебачення). Які недоліки ви помітили?*

Тема: Значення дієслова як частини мови

Контрольні питання

1. Дієслова як частина мови, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Граматичні категорії дієслова, їх взаємозв'язки.
3. Дієвідмінювані, відмінювані, незмінні форми дієслова.
4. Неозначена форма дієслова.
5. Дві основи дієслова.

Практичні завдання

117. *З указанного художнього твору (на вибір) випишіть уривок (приблизно 100 – 150 слів). Установіть у ньому: 1) відсоткове співвідношення особових і неособових дієслівних форм; 2) частотність уживання: а) дієприкметників; б) дієприслівників; в) дієслівних форм на -но, -то; г) інфінітивів.*

Марко Вовчок „Інститутка”. І. Нечуй-Левицький „Микола Джеря”. Панас Мирний „Хіба ревуть воли, як ясла повні?”. А. Тесленко „У схимника”. І. Франко „Борислав сміється”. М. Коцюбинський „Інтермеццо”. А. Головка „Бур'ян”. Ю. Яновський „Вершники”. О. Довженко „Зачарована Десна”. М. Стельмах „Чотири броди”.

118. *У поданих словах визначте дієвідміну за основою інфінітива. Запишіть парадигми дієслів у теперішньому чи простому майбутньому часі. Поясніть правопис особових закінчень. З'ясуйте, у яких дієсловах не можна визначити дієвідміну.*

Будити, жевріти, веліти, городити, лизати, базікати, залягти, відштовхувати, цокотати, цокотіти, вірити, дичавіти, вертіти, носити, мазати, балакати, вимести, відкинути, воркотати, воркотіти, зчинити, збідніти, догоріти, возити, сікти.

119. *У поданих дієсловах визначте основу інфінітива й теперішнього часу за зразком: писати – писа- – основа інфінітива; пишуть – пиш- – основа теперішнього часу.*

Дозволяти, зазнати, берегти, боронити, інформувати, біліти, в'янути, захищати, лягти, кликати, дружити, летіти, кидати, влити, завоювати, виміряти, розібрати, сполучити, вирубати.

120. Від поданих дієслів утворіть форми інфінітива.

Веду, чую, стаю, течу, мажу, везу, їжджу, полю, стелю, товчу, гашу, гасну, стережу, стверджую, колишу, колихну, відгалужую, допомагаю, стихаю, стихну, виборю, тешу.

121. Утворіть від поданих дієслів форми 1-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини теперішнього часу. Зверніть увагу на чергування приголосних у коренях.

Мостити, плести, переходити, наздоганяти, трусити, лити; ходити, возити, смикати, голубити, косити, пестити; скакати, полоскати, ненавидіти, тесати, молоти, полоти; мазати, реготати, губити, водити, чистити, пити; хрестити, просити, кликати, бігти, горіти; товкти, колихати, топити, мостити, їздити, бити; ловити, брести, летіти, бродити, жати.

Тема: Категорія виду. Перехідні й неперехідні дієслова.

Категорія стану дієслів

Контрольні питання

1. Вид як граматична категорія дієслова.
2. Дієслова доконаного й недоконаного виду, їх морфемна відмінність. Зв'язок категорії виду з категоріями способу й часу. Способи творення видових форм дієслова.
3. Співвідносні видові пари дієслів (парновидові дієслова).
4. Дієслова, що мають значення обох видів (двовидові дієслова).
5. Одновидові дієслова.
6. Перехідність/неперехідність як загальнодієслівна категорія.
7. Перехідні й неперехідні дієслова. Їх зв'язок з категорією стану.
8. Категорія дієслівного стану. Активний, пасивний стани дієслів.

Практичні завдання

122. Утворіть видові пари дієслів і вкажіть на спосіб творення. Чи різняться обидві форми семантикою?

Скоротити, кликати, розгорнути, сісти, будити, сказати, ховати, накидати, ловити, лягти, образити, повторити, будити, зібрати, відкотити, знайти, говорити, закликати, берегти, вивчити, випекти, скоротити, сіяти, кидати, вслухатися, піймати, шукати, хотіти, відкидати, забрати, виміряти, брати, накидати, допекти.

123. Від поданих дієслів, де це можливо, утворіть співвідносні видові пари, поясніть способи їх творення. Окремо виділіть непарні дієслова одного виду і дієслова, що мають значення обох видів.

Привести, прибавати, пролазити, розібрати, телеграфувати, належати, остогиднути, вибігати, знущатись, виносити, виходити, сіяти, прийти, гарантувати, заважати, стрепенутися, конфіскувати, розлити, співчувати, вилазити, відчувати, гладити, крикнути, веліти, пританцьовувати, опам'ятатися, женити, одержати, розмовляти, жовтіти, викидати, сказати, атакувати, поважати, схаменутися, інтенсифікувати, розгніватись, хлинути, побоюватися.

124. Складіть речення з поданими нижче дієсловами, щоб в одному реченні дієслово мало значення недоконаного виду, а в другому – доконаного.

Мовити, розслідувати, атестувати, телеграфувати, інформувати.

125. Випишіть із тексту дієслова, визначте у них перехідність і стан, а в активних дієсловах з постфіксом -ся, що виконує словотвірну функцію, і відтінок значення (власне зворотне, загально-зворотне тощо).

Варіант 1. Розвіваються хмари колишні, де лягли від походів сліди. За Дніпром багряніють вишні, і за Збручем – вишневі сади. На Україні озорені села, а на Захід – крутизна доріг, де сім'я яворів невесела уклонила кінноті до ніг. Ой прослалася путь непочата... (А. Малишко).

Варіант 2. Надії сходяться, мов свято, і тоді озветься журавлино у степу криниця, то синьою росою жито заіскриться, то пароплав за сотні верст озветься на воді. Яке ж у силі серце задрімать тоді? (М. Стельмах).

Тема: Дієслівні категорії способу, часу та особи.

Безособові дієслова

Контрольні питання

1. Поняття про дійсний, умовний і наказовий способи дієслова.
2. Співвідношення категорії способу з категоріями часу й виду.
3. Уживання форм одного способу в значенні іншого.
4. Поняття про категорію часу дієслова. Співвідношення категорії часу з категоріями способу й виду.

5. Теперішній час.
6. Майбутній час. Проста, складна й складена форми майбутнього часу.
7. Минулий час. Форми давноминулого часу, їх використання в сучасній українській мові.
8. Категорія особи, її значення й морфологічне вираження. Особові парадигми. Категорія числа й роду в системі дієслова.
10. Використання особових дієслів у власне особовому значенні, у неозначено-особовому й безособовому значеннях.
11. Безособові дієслова.

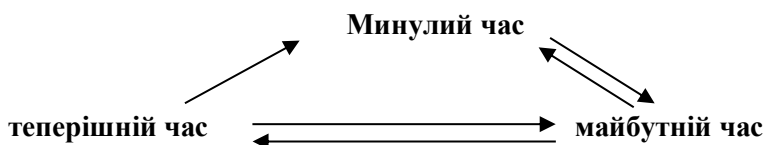
Практичні завдання

126. *Випишіть з поетичного тексту дієслова дійсного, умовного, наказового способів. З'ясуйте їх способове значення в синтаксичних побудовах.*

127. *Утворіть від поданих дієслів усі форми наказового способу, позначте особові закінчення. З'ясуйте, які дієслова не вживають в наказовому способі.*

Волокти, провітрити, багрянити, порадити, воліти, лягти, вечоріти, брати, облишати, вербувати, стерегти, забувати, відрядити, сохнути, світати, залишити, бігти, добути, виходити.

128. *Користуючись запропонованою схемою, наведіть приклади речень, у яких би один час дієслів уживався в значенні іншого.*

129. *Утворіть від дієслів видової пари всі можливі часові форми.*

Прикрасити – прикрашати, вивчити – вивчати, поновити – поновлювати, розгорнути – розгортати, вибрати – вибирати, прорости – проростати, запросити – запрошувати.

130. *Розгляньте особові форми дієслів, поясніть, у якому значенні вони вжиті (власне-особовому, неозначено-особовому, узагальнено-особовому).*

Зима! Кого не чарувала її казкова краса, кому не пам'ятне галасливе качання снігової баби. А подібне до польоту ковзання на

санчатах! Летиш, примруживши очі, тільки вітер свище у вухах. А ззаду ще й ще дівора. Одні вже їдуть, інші тільки сідають. Крик, сміх, плач – усе зливається, вирує. І так з ранку до пізнього вечора. І ні втоми тобі, ні болю ніякого, коли перекинешся і зненацька на тебе навалляться кільканадцять товаришів. Тільки вдома виявляється, що на твоєму пальті далеко не всі гудзики і що руки твої аж тремтять від втоми (М. Олійник).

131. Спишіть речення, підкресліть безособові дієслова, поясніть їх значення, морфологічні ознаки й функції.

1. Снігу ввалило вище колін. Морозом стягло, скрутило, утрамбувало, як кригу... Невеличкі хатки замело, забило, під стріху кучугури снігу понавертало (Панас Мриний).

2. Буря рвонула, аж затріщала стеля в хаті, загуркотіло у вікно, заголосило в димарі. Надворі насупилося, в хаті потемніло (Панас Мирний).

132. Випишіть в одну колонку безособові дієслова, а в другу – особові. Побудуйте власні конструкції речень так, щоб особові дієслова (де це можливо) набули безособового значення.

Світає, вечоріє, сіріє, темніє, гуде, болить, нис, дніє, розвидняється, пече, занудило, потепліло, щастило, світало, насупилося, блискало.

Тема: Дієприкметник. Безособові форми на -но, -то.

Дієприслівник

Контрольні питання

1. Дієприкметник, його значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.
2. Творення активних і пасивних дієприкметників різного часу й виду.
3. Перехід дієприкметників у прикметники (ад'єктивація) і в іменники (субстантивація).
4. Безособові форми на -но, -то, їх синтаксична роль і вживання.
5. Дієприслівник, морфологічні ознаки, синтаксична роль та вживання дієприслівників.
6. Творення дієприслівників.
7. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники.

Практичні завдання

133. Розгляньте таблицю, проілюструйте її власними прикладами.

Граматичні ознаки дієприкметника

Спільні з дієсловом	Спільні з прикметником
1) вид (доконаний, недоконаний);	1) змінюється за родами, числами, відмінками;
2) час (теперішній, минулий);	2) залежить від іменника;
3) може мати залежні слова (іменник, займенник, прислівник)	3) виконує роль означення, присудка

134. Випишіть дієприкметники, з'ясуйте їх морфологічні та синтаксичні ознаки, що відрізняють ці форми від інших дієслівних форм.

За селом, на пагорбі, чималий вигін. Тут завжди святкували Купала.

Дітвора прибїгла саме тоді, як дівчата почали вбирати невисоку гіллясту берізку, вкопану серед вигону. Одні в'язали в пучечки принесені з собою квіти, плели вінки, інші розвішували все те на деревце.

Коси в дівчат заплетені, кожна у віночку, а сорочки з тонкого полотна так уже вибілені та вишиті різними узорами, що не надивишся (За М. Олійником).

135. Від поданих дієслів утворіть форми активних дієприкметників теперішнього часу. Від якої основи дієслова вони творяться?

Виступати, чарувати, вабити, крокувати, шипіти, колоти, різати, висіти, стихати, завмирати.

136. Від поданих дієслів утворіть форми пасивних дієприкметників минулого часу.

Виконувати, виконати, колоти, побороти, опрацьовувати, загартовувати, застебнути, пороти, відстоювати, відстояти, зробити, почепити, відломити, довіряти, довірити, обгорнути.

137. Розгляньте таблицю, доберіть приклади, які б ілюстрували подану інформацію.

Дієприслівник			
Що означає?	На які питання відповідає?	Граматичні ознаки	
		дієслова	прислівника
Додаткову дію або стан	що роблячи? що зробивши?	1) вид (доконаний, недоконаний); 2) може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники)	1) незмінний; 2) виконує роль обставини

138. Утворіть від поданих дієслів дієприслівники теперішнього часу. З кожним із дієприслівників, утворених від виділених слів, складіть по два речення так, щоб дієприслівник: а) був звичайною обставиною, б) входив до дієприслівникового звороту.

Співати, лежати, загартовувати, питати, сопіти, промовляти; ламати, складати, відокремлювати, засинати, **розростатися**, різати; німіти, стояти, **сміятися**, опрацьовувати, бачити; замерзати, **червоніти**, розважатися, гортати, виправляти, переписувати; виробляти, **озиратися**, підбирати, радіти, застеляти, мріяти; ревіти, думати, **тремтіти**, досягати, збирати, приносити.

139. Де можливо, пасивні дієприкметники замініть безособовими формами на -но, -то.

Стіл застелений полотняною скатертиною. Долівка потрушена свіжою травою. Дідові очі прикуті до фотокартки на стіні. Корабель спущений на воду. Робота закінчена. Хлопці зморені денною працею.

140. Виконайте повний морфологічний аналіз виділених слів за схемами.

Варіант 1. Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу на все небо (О. Довженко).

Варіант 2. Усі словникові багатства є будівельним матеріалом, складом непорушних одиниць, які тільки при доторку до них граматики оживають, звучать і поєднуються з думкою (І. Вихованець).

Схема морфологічного розбору дієслова:

1) дієслово для розбору;

- 2) початкова форма (інфінітив);
- 3) вид;
- 4) перехідність / неперехідність;
- 5) стан;
- 6) спосіб (дійсний, умовний, наказовий);
- 7) час (якщо є);
- 8) число;
- 9) особа (якщо є);
- 10) рід (якщо є);
- 11) дієвідміна;
- 12) спосіб творення (якщо слово похідне);
- 13) правопис;
- 14) синтаксична роль у реченні.

Схема морфологічного розбору дієприкметника:

- 1) загальне значення, від чого утворений;
- 2) початкова форма;
- 3) морфологічні ознаки: а) вид; б) час; в) рід; г) відмінок; ґ) число; д) стан;
- 4) синтаксична роль;
- 5) особливості вимови й написання.

Схема морфологічного розбору дієприслівника:

- 1) загальне значення, від чого утворений;
- 2) морфологічні ознаки: а) вид; б) невідмінюваність;
- 3) синтаксична роль;
- 4) особливості вимови й написання.

141. Запишіть поради своєму товаришеві, як привернути й утримати увагу слухачів. Використовуйте дієслова у формі наказового способу.

142. Напишіть твір-роздум за поданим початком на тему „Подарунок – до душі”, уживаючи дієприкметники та дієприслівники.

Подарунок – одна з можливостей принести людині радість, виявити любов і повагу до неї. Зроблений своїми руками, він завжди цінніший за куплений...

Тема: Прислівник. Слова категорії стану

Контрольні питання

1. Значення прислівника як частини мови. Морфологічні ознаки й синтаксична роль прислівників.
2. Розряди прислівників за значенням.
3. Ступені порівняння означальних прислівників.
4. Походження, творення і правопис прислівників.

5. Адвербіалізація. Перехід прислівників в інші частини мови (у сполучники, частки).
6. Слова категорії стану як особлива лексико-граматична категорія.

Практичні завдання

143. *З текстів, які належать до різних стилів мови, випишіть уривки (приблизно 50–60 слів). Установіть частотність уживання прислівників. Зробіть висновок.*

144. *Виконайте схематично словотвірний аналіз прислівників. Укажіть спосіб творення.*

Зразок: швидко ← швидкий – суфіксальний спосіб.

Тепло, заблизько, поверх, зосліпу, донизу, побік, прегарно, весело, гоже, зашвидко, щораз, вприкуску, помалу, щовечір, предосить, добре, вороже, небажано, щодень, помалу, по-пустому, навдогад, негарно, рішуче, охоче, відколи, навкруг, по-доброму, по-божому, навиліт, віднехотя, зрадницьки, мистецьки, відтепер, по-чесному, дотемна, відтоді, страдницьки, удвоє, наполовину.

145. *Випишіть якісно-означальні прислівники. Утворіть від них вищий та найвищий ступені порівняння.*

Ясно, зовні, потроху, вузько, дотепер, погано, вголос, зозла, глибоко, надовго, низько, мало, насамперед, трохи, відразу, знизу, цікаво, понині, близько, завжди, повсюди, добре, важко, згори, знадвору, тепло, мовчки, по-вашому, сумно, весело, пошепки.

146. *Визначте, від яких частин мови утворені подані прислівники та способи їх творення. Які з поданих прислівників можуть бути однозвучними з відмінюваними частинами мови (іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками), вжитими з прийменником або часткою? Складіть з ними речення, поясніть правопис.*

Варіант 1. Вдалині, замолоду, проїздом, нехотя, тимчасово, напам'ять, протягом, самотужки, передовсім, дотепер, зовсім, назавжди, коли-не-коли, спершу, по-братерськи, нагорі, заново, ранком, начетверо, самовпевнено, заразом, заодно, позаторік

Варіант 2. Нізащо, донині, навісточки, повік, востаннє, натроє, самовіддано, аніяк, навсидячки, внизу, начисто, нахрапом, надвоє, пообіч, потім, відтоді, тишком-нишком, навлежачки, знадвору, набіло, повсюди, назавжди, давним-давно, надвечір.

147. *Запишіть, знімаючи ризик.*

До/смаку, до/тла, на/пам'ять, на/завжди, на/добраніч, пліч/о/пліч, сам/на/сам, коли/не/коли, по/одному, на/самоті, віч/на/віч, ані/трохи, будь/коли, якимсь/то, хто/зна/коли, ні/звідки, до/тепер, по/дружньому, кінець/кінцем, де/коли, на/віки.

148. Дайте визначення „слів категорії стану”. Як відрізнити слова категорії стану від омонімічних їм форм прислівників чи іменників? „Нечіткість граматичних категорій, здатність виконувати роль головного члена, невиразність меж і пізнє утворення дає підстави багатьом мовознавцям заперечувати слова категорії стану як окрему частину мови” (Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарева. – К., 1997). А як думаєте ви?

149. Напишіть твір-роздум за поданим початком на тему „Мамин день”, уживаючи прислівники, слова категорії стану.

Мамин день – це велике свято, адже все починається від мами, її пісні, доброї казки, ніжної колискової...

Тема: Прийменник. Сполучник. Частка Контрольні питання

1. Поняття про прийменник. Структурні типи прийменників.
2. Перехід самостійних слів і аналітичних сполук у прийменники. Синоніміка прийменників.
3. Правопис та вживання прийменників з певними відмінками іменників та субстантивованих слів.
4. Загальне поняття про сполучник. Класифікація сполучників за структурою і способом уживання.
5. Класифікація сполучників за значенням. Сурядні й підрядні сполучники. Сполучні слова, їх відмінність від сполучників.
6. Поняття про частку як частину мови. Класифікація часток за структурою.
7. Класифікація часток за функцією (формотворчі, заперечні, стверджувальні, питальні, модальні, вказівні).

Практичні завдання

150. З поданими словами складіть речення, у яких би ці слова виступали то як прийменники, то як прислівники чи іменники.

Вздовж, край, відносно, напередодні, круг, уверх, близько, коло, вслід, проти, шляхом, довкола, внаслідок, ззаду, мимо, коштом, кругом, відповідно, кінець, навпроти, поряд, протягом.

151. Розподіліть прийменники за їхніми структурними ознаками: первинні (прості, складні), вторинні (прості, складені).

Без, у галузі, про, близько, унаслідок, поблизу, перед, задля, побіля, поряд, в (у), ради, з метою, усупереч, коштом, уздовж, заради, поперек, серед, за винятком, від, через, незалежно від, уподовж, край, вверх, з-за, посеред, спереду, з метою, для, при, аж до, вслід, круг, довкола, із-за, поза, уздовж, уперед, до, під (піді, підо), в силу, замість, кінець, зверху, з-під, попри, біля, уперед, з (із, зі, зо), о (об), згідно з, ззаду, коло, перед, з-поза, попід, поверх, задля, за, від, у напрямку до, крім, згідно з, кругом, з-над, понад.

152. Перекладіть подані словосполучення та сполучення слів українською мовою. З'ясуйте особливості прийменникових конструкцій в українській і російській мовах, використовуйте для цього перекладний словник.

Без всякого сомнения. К вечеру. Прибегать к хитрости, за дальностью расстояния. Быть на хорошем счету. Без задержки. Сгорать от любопытства. К величайшему удивлению. Прийти к согласию. С общего согласия. Ехать на пароходе. Без малого месяц. Для его удовольствия. К десяти часам. Приступить к работе. Согласно с оценкой. На ночь глядя. Без различия пола и возраста. Основание для предложения. Клонит ко сну. Приговаривать к наказанию. С оставлением в должности. На ком жениться. Без удержу. По причине праздника. К свету стать (лицом). Работа к спеху. С рассветом. На наличные деньги. Без умолку.

153. Розгляньте речення, виділіть у них сурядні й підрядні сполучники, розкласифікуйте їх за схемою:

Сполучники	Прості, складні чи складені; одиничні, повторювані, парні	Сурядні чи підрядні	Значення: єднальні, розділові, протиставні, зіставні, причинові, часові, умовні тощо
------------	---	---------------------	--

Варіант 1. Я не знаю, мамо мила, / Що тобі і побажати... / Перш усього – щастя, сили / І здоров'я всім у хаті. / Щоб жили ми всі у згоді, / Як ти завжди нас учила, / Щоб твоя усмішка гарна / Нас, як сонечко, всіх гріла (К. Перелісна).

Варіант 2. Матусю, дай ручки твої поцілую, / За шийку тебе обійму, / І щічки погладжу. Ти знаєш, матусю, / Як сильно тебе я люблю! / І ти мене любиш, хоч я не слухняна, / Частенько і

шкоду роблю. / Та ти все пробачиш, мене поцілуєш, / І я тебе дуже люблю (К. Перелісна).

154. Здійсніть класифікацію сурядних сполучників і запишіть: а) єднальні; б) протиставні; в) зіставні; г) розділові; д) градаційні.

Або, і, та, а, зате, ні... ні, не тільки – але й, але, чи, чи... чи, однак, то... то, проте, й, і... і, або... або, хоч... хоч.

155. Розкласифікуйте підрядні сполучники й запишіть їх у такому порядку: 1) причинні; 2) мети; 3) часові; 4) умовні; 5) наслідкові; 6) допустові.

Незважаючи на те, що, так що, якщо-то, тому що, після того як, бо, щоб, щойно, ледве, як, ніби, якщо, якби, тільки що, через те що, для того щоб, як тільки, коли, наче, якби-то, коли б, хоч, хоча, неначе, хай, нехай, дарма що, нащо.

156. З наведеного ряду часток виберіть лише формотворчі й запишіть ті граматичні форми, які утворюються з допомогою цих часток. З'ясуйте, до яких розрядів належать інші частки цього ряду.

Ось, хай, власне, і, ся, та, ніби, нехай, авжеж, не, бодай, невже, би, майже, саме, якраз, тільки, ані.

157. Виконайте повний морфологічний аналіз прислівника, прийменника, сполучника, частки.

Ярмарок у селі – це не те, що ярмарок у місті, там він зовсім розчиняється у міському сум'ятті, у місті й без того що не день – то ярмарок. У селі ця подія важлива, видатна, навіть надзвичайна. Ярмарку в селі чекають і старе, і мале, і чоловіки, і жінки, а з-поміж жіноцтва особливо дівчата (Д. Яворницький).

Схема морфологічного розбору прислівника:

- 1) прислівник для розбору;
- 2) розряд за значенням;
- 3) ступінь порівняння (якщо можливо);
- 4) від якої частини мови утворений;
- 5) спосіб творення;
- 6) правопис;
- 7) синтаксична роль у реченні.

Схема морфологічного розбору прийменника:

- 1) прийменник для розбору;
- 2) група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний);
- 3) група за будовою: простий, складний, складений;
- 4) з яким відмінком ужитий і яке значення виражає;
- 5) правопис.

Схема морфологічного розбору сполучника:

- 1) сполучник для розбору;
- 2) службова функція (сполучає однорідні члени речення чи частини складного речення);
- 3) група за значенням: сурядний чи підрядний;
- 4) група за будовою: простий, складний чи складений;
- 5) група за вживанням: одиничний чи повторюваний;
- 6) правопис (для складних і складених).

Схема морфологічного розбору частки:

- 1) частка для розбору;
- 2) група за значенням та роллю в реченні;
- 3) правопис.

Тема: Вигук. Звуконаслідувальні слова. Модальні слова

Контрольні питання

1. Вигук як своєрідна мовна група слів.
2. Класифікація вигуків за семантикою.
3. Класифікація вигуків за будовою.
4. Класифікація вигуків за походженням.
5. Звуконаслідувальні слова, їх стилістичні можливості.
6. Поняття про модальні слова, їх частиномовний статус.
7. Семантичні розряди модальних слів.

Практичні завдання

158. Прочитайте текст. З'ясуйте функції вигуків і звуконаслідувальних слів.

„Раннім-рано та ранесенько”, ще ледь-ледь починає сіріти, штовх вас у бік:

- Вставайте! Вставайте! Час уже!
- Г-г-г! М-м-м!
- Вставайте!
- М-м-м!
- Б-б-бах!
- З криком „Бомбьожка!” ви зриваєтесь і мчите.
- Тю на вас! То я в крижня гахнув! (Остап Вишня).

159. Проаналізуйте речення, виділіть слова й словосполучення, що перейшли до розряду вигуків.

А зірок, зірок, мамо! (С. Васильченко). І, матінко моя! Я бачив в городі таке, що тільки в казці розкажуть (Л. Глібов). Який здоровий, моя ненько! Та як напали – батю мій (Л. Глібов). Ой,

лишенько! Іще не починала! Ой, мій упадоньку! Що ж ти робила? (Леся Українка). Оце! Я щиро правду говорю (Марко Вовчок).

160. Визначте розряди модальних слів за значенням, уведіть їх у речення.

Зрозуміло, звичайно, правда, справді, дійсно, безперечно, видно, здається, мабуть, можливо, може, напевно.

СИНТАКСИС

Тема: Словосполучення. Сполучення слів

Контрольні питання

1. Поняття про словосполучення як одиницю синтаксису.
2. Принципи класифікації словосполучень: за будовою; за морфологічним вираженням головного компонента; за характером семантико-синтаксичних відношень; за ступенем синтаксичного злиття компонентів; за типом синтаксичного зв'язку.
3. Відмінність словосполучень від сполучень слів.
4. Різновиди сполучень слів: лексикалізовані; фразеологічні; сполучення слів, що виникають тільки в реченні, їх класифікація за характером семантико-семантичних відношень і типом зв'язку між компонентами.

Практичні завдання

161. Складіть словосполучення, у яких опорні слова виступали б то головним, то залежним компонентом.

Зразок: рожеві хмари – рожевий від сонця.

Добрий, зелений, будувати, писати, учитися, думка, життя, вище, близько, низько, малювати.

162. Доберіть з дужок потрібну форму залежного слова для утворення словосполучення зв'язком керування або узгодження.

Купити (цукру, цукор), похід (Ігоря, Ігорів), книга (Ольги, Ольжина), казки (бабусі, бабусині), передай (лист, листа), для урочистостей (зал, зала), син (Нечипоренка, Нечипоренків), тюль (гарний, гарна).

163. Визначте типи словосполучень за морфологічним вираженням головного компонента.

Високий дуб, покритий росою, говорити з хвилюванням, зелена галявна, запах трав, дуже добре, вийшов на луг, недалеко від

нас, надзвичайно просто, відомий кожному, народна мудрість, розкидане каміння, боротися за правду, боротьба за мир, бути не в настрої, так гарно, кращий за нього, просити залишитися, уміння працювати, вдячний товаришеві, вивчити напам'ять, гарно співати, милуватися картиною, досягти мети, лелече гніздо, місячна ніч.

164. Згрупуйте подані словосполучення за видами підрядного зв'язку.

Весняні квіти, слухати лекцію, зустрітися з другом, надзвичайно вдало, зів'яле листя, усмішка долі, замріяний погляд, захоплюватися живописом, сміятися від душі, бажання вчитися, добре серце, третя спроба, працювати мовчки, вітер з півночі, прикро вражений, вологий від дощу, кава з молоком, вальс Шопена, багато знати, досягти успіху, четверо синів, повернути ліворуч, здивований почутим, козацька слава.

165. Випишіть з поданих речень усі можливі словосполучення. Зробіть їх синтаксичний аналіз.

1. Очі Івана поволі при звичаювалися до синюватого сутінку (Р. Іваничук). 2. У неймовірній чистоті літнього вечора почав сплітатися над землею прозорий дим (В. Шевчук). 3. Сонячне проміння несміливо проникало в сад і пестило прозорими пальцями горішнє листя (В. Шевчук). 4. Далеко попереду блиснула під сонцем вузька блакитна смужка води і знову зникла (Г. Тютюнник). 5. Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад (Г. Тютюнник).

166. Утворіть ряди словосполучень з опорними словами таким чином, щоб у кожному з них були лексичні, синтаксичні та фразеологічні словосполучення. Складіть з ними речення.

Зразок: бити поклони, бити олію, бити ворога, бити байдики.

Приносити..., дати..., прийняти..., підняти..., йти..., мати..., підносити...

167. Доберіть українські відповідники до поданих словосполучень. Порівняйте засоби вираження в них синтаксичних відношень.

Больной гриппом, по вашему совету, синий от холода, сильнее остальных, невзирая на лица, старший по возрасту, поехать к родителям, бег с препятствиями, ухаживать за больным, знать больше всех, работать с увлечением.

Тема: Речення як одиниця синтаксису. Типи речень.

Контрольні питання

1. Проблема речення у вітчизняному мовознавстві.
2. Основні ознаки речення. Відмінність речення і словосполучення.
3. Типи речень за комунікативним призначенням (функцією); їх змістові й структурні особливості.
4. Типи речень за емоційним забарвленням. Граматичні засоби вираження окличності.
5. Типи речень за характером вираженого ставлення до дійсності.
6. Типи речень за структурою.
7. Різновиди простих речень: за наявністю / відсутністю другорядних членів; за наявністю всіх членів, необхідних для цієї структури.

Практичні завдання

168. Доберіть три вислови про речення, визначте їх типи за основними ознаками.

169. Поділіть речення на односкладні та двоскладні, непоширені та поширені, прості та складні.

1. Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку (Гр. Тютюнник). 2. Стебла багрянють (Гр. Тютюнник). 3. Блищить од коліс придорожня гладь (А. Малишко). 4. Вдень почнете дрімати на ходу (О. Гончар). 5. Колосся спіле. Перепілок схлип (В. Коломієць). 6. І все заснуло, і не знаю, чи я живу, чи доживаю, Чи так по світу волочусь (Т. Шевченко). 7. Бачив би ти, як її лихоманило перед кожним екзаменом (Л. Дмитерко).

170. Користуючись узагальнено-особовими реченнями, напишіть: а) інструкцію; б) рецепт приготування страви; в) 2 – 3 прислів'я або прикази; г) приклади з літературного твору. Визначте форму вираження в них головного члена. Зробіть висновок про стилістичні й інтонаційні особливості речень цього типу.

171. Визначте типи речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні) та граматичні засоби їх оформлення (інтонація, порядок слів, форми дієслів-присудків, частки, питальні слова тощо). Дайте характеристику речень щодо їх емоційного забарвлення.

1. Чоловіче мій, запрягай коня! (Л. Костенко). 2. Здалеку кружляв вихор, веретеном устав до гори, розквітнув під небом

(Ю Яновський). 3. Чому б не поїсти з нами? (П. Загребельний). 4. І по-німецькому, дідусю, навчились? (Остап Вишня). 5. Скільки сильного молодого сонця! (У. Самчук). 6. У малині лежав повержений з небес маленький ангел і плакав без сліз (О. Довженко). 7. У тебе справді сині очі! (П. Загребельний). 8. Учителька ніколи на нас не сердилася (Остап Вишня). 9. Де ж твої, Марусю, рушники? (Л. Костенко).

172. Виконайте аналіз односкладних речень за схемою: а) тип односкладного речення; б) морфологічне вираження головного члена.

1. Рисунок. Креслення. Сніжок... Люблю зими живі картини. 2. Отакого, люди добрі, не було ще в світі. 3. Парус. Весла. Радість. Сміх. ...Колосонячні дороги Наших райдуг весняних. 4. І так хотілось нам тоді удвох сказати одне одному: кохаю! 5. Пахне м'ята холодком... (З творів П. Усенка).

Тема: Головні члени речення

Контрольні питання

1. Двоскладні речення. Вираження предикативності у двоскладному реченні.
2. Підмет як вираження граматичної предметності.
3. Типи підметів за способом вираження: прості; складені.
4. Засоби вираження простих і складених підметів.
5. Присудок як вираження предикативної ознаки предмета.
6. Простий присудок, способи його вираження. Ускладнені форми простого присудка.
7. Різновиди складеного присудка: дієслівний; іменний.
8. Складний присудок.

Практичні завдання

173. Прочитайте речення. Знайдіть головні члени речення. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

1. Я дуже люблю оцю пору року, коли пригріте сонцем повітря пахне прив'ялою травою (Д. Білоус). 2. Стави політі медвяним соком (А. Малишко). 3. А журавлі все – кру, кру... (А. Головка). 4. І ніхто з них не радів, не співав (П. Тичина). 5. Одне лебедя із сьогорічних не могло одірватися од води, то вся зграя кружляла над ним, призивно ячала до нього з неба, аж доки і воно не знялося в світанок (В. Земляк).

174. Доберіть приклади речень з художніх творів, у яких підмет виражається?:

- а) іменником у називному відмінку однини або множини;*
- б) займенником у називному відмінку однини або множини;*
- в) іншою частиною мови в значенні іменника;*
- г) неозначеною формою дієслова;*
- ґ) займенником хто, який, що в підрядних реченнях;*
- д) словосполученням типу Іван Петрович Котляревський;*
- е) словосполученням типу дід з онуком, Віктор з Ганною, хтось із нас, один із присутніх;*
- є) поєднанням кількісного слова з іменником багато літ, багато учнів;*
- ж) поєднанням слів близько, більше, менше, з, до з числівниковим сполученням: осіб до сорока.*

175. Доберіть з художньої літератури речення, у яких присудок виражається:

- а) дієсловом дійсного, умовного або наказового способів;*
- б) неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжним словом;*
- в) іменником, прикметником, дієприкметником, числівником, займенником, прислівником у поєднанні з дієсловом-зв'язкою.*

176. Запишіть 10 прислів'їв. Визначте, чим виражений у них головний член речення.

177. Складіть речення, у яких подані дієслова виступали б то простим дієслівним присудком, то частиною іменного складеного присудка.

Зразок: Данило став на дорозі. Данило став командиром загону.

Іти, повернутися, бути, становити, залишитися, робитися, називатися, вважатися, доводитися.

Тема: Другорядні члени речення

Контрольні питання

1. Поняття про другорядні члени речення.
2. Принципи класифікації другорядних членів речення.
3. Додаток: прямий і непрямий; способи їх вираження.
4. Обставина. Семантико-синтаксичні різновиди обставин; способи їх вираження.
5. Означення: узгоджене й неузгоджене; способи їх вираження.
6. Прикладка. Групи прикладок за значенням; засоби їх вираження; критерії розмежування прикладки й означуваного слова.

Практичні завдання

178. Знайдіть у реченнях додатки, поясніть засоби їх морфологічного вираження.

1. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, незважаючи на світу п'ятницю (І. Нечуй-Левицький). 2. Протягли своє „ку-ку-рі-ку!” горласті півні (Панас Мирний). 3. Ішла швидко, дивлячись під ноги, ніби боялася спіткнутися (О. Гончар). 4. Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, болотом і травами... (О. Довженко). 5. Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи (С. Васильченко).

179. Складіть речення, у яких подані слова і словосполучення виступали б означенням.

Високого зросту, веселий, імені Тараса Шевченка, з дерева, з карими очима, верхи, років двадцяти, зопалу, сьогодні, писати, брата, чорні.

180. Перепишіть мікротекст, виділіть комами узгоджені та неузгоджені означення. Поставте, де потрібно, коми між однорідними членами, поясніть їх уживання.

Їх обступила тиша помірна трохи понура з виблідлими кольорами осені. Далеко попереду тяглися низькорослі поліські ліси, вогко світліло болото, земля здавалася м'якою та клейкою, перемочене листя розлазилося під ногами. Погано вкочена лісова дорога тяглася двома жолобками колій і губилася у пригашеній сіризні дня.

А небо було чудове. Хмари, як звичайно, низько стелилися по землі вогкуваті чорно скуйовджені замішані трохи незвичним неспокоєм поділені на велетенські чітко окреслені громади, що стулювалися між собою розгроздими краями. Світло-сірі лінії тяглися аж до горизонту і губилися там, у крутому масиві (В. Шевчук).

181. Перекладіть речення українською мовою. Виділіть комами відокремлені обставини. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Ожидая паром они оба легли в тень от берегового обрыва и долго молча смотрели на быстрые и мутные волны Кубани у их ног. 2. Ленька задремал, а дед Архип чувствуя давящую боль в груди не мог уснуть. 3. Он то и дело кашлял и поглядывая на внука прикрывал рот рукой (М. Горький). 4. Вопреки предсказаниям день

выдался солнечным. 5. Я шел быстро не смотря себе под ноги. 6. Несмотря на усталость мы сразу же поехали в музей под открытым небом. 7. Экскурсовод окончил свой рассказ благодаря слушателей за внимание. 8. Благодаря усилиям работников музея здесь собраны ценнейшие экспонаты со всей Укрвины (3 газети).

182. Перепишіть речення. Виділіть, де треба, поширені приклади. Поясніть правила вживання розділових знаків.

1. Кривинський як посередник вийшов наперед громади (Панас Мирний). 2. Мед як лікувальний засіб набув значного поширення (3 газети). 3. Як учений етнограф і фольклорист Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості; як людина він любив народну пісню (М. Рильський). 4. Про нього почали говорити як про людину що завжди плутається під ногами. 5. Ліс зустрів мене як друга горлиць теплим воркуванням (М. Рильський). 6. Як справжній лірик Сосюра надзвичайно різноманітний у своїх переживаннях (Д. Білоус). 7. Шевченко як поет відомий усьому світу (3 газети).

Тема: Ускладнене просте речення

Контрольні питання

1. Речення з однорідними членами, засоби вираження однорідності.
2. Узагальнювальні слова при однорідних підметах.
3. Координація граматичних форм і присудка з однорідними підметами.
4. Речення з відокремленими членами. Пунктуація при відокремлених членах речень.
5. Поняття про звертання. Значення й способи вираження звертання.
6. Місце звертання в реченнях. Інтонація та розділові знаки.
7. Речення зі вставними і вставленими конструкціями.
8. Відмежування деяких вставних слів від лексичних одиниць, що не є вставними. Розділові знаки при виділенні вставних і вставлених конструкцій.

Практичні завдання

183. Доберіть текст (120 – 140 слів) не тему „Соборна Україна”, насичений однорідними членами речення та проаналізуйте їх синтаксичну функцію.

184. Сформулюйте пунктуаційні правила „Розділові знаки при однорідних членах речення”. На кожне правило доберіть приклади, використовуючи подані схеми.

1. ...□, □, □...
2. ...□ і □... (та в значенні і)
3. ...і □, і □, і □... (ні – ні, чи – чи, то – то, ані – ані, або – або)
4. ...□ і □, □ і □...
5. ...□ а □... (та в значенні але)
6. ...не тільки □, але й □...
7. ...□, □, і □, і □...
8. ...хоч □, але □... (не стільки..., скільки)

185. Дослідіть використання опорних лексем у звертанні на основі епістолярної спадщини Лесі Українки. Як фактор адресата й особисті вподобання авторки впливають на їх вибір? Які етикетні конструкції використано?

186. Підкресліть слова, які ніколи в реченні не бувають вставними. Складіть з ними речення.

На щастя, по-перше, можливо, як відомо, отже, значить, адже, ніколи, все-таки, наче, одного разу, лише, майже, взагалі, ось, раптом, мабуть, навіть.

187. Поставте, де треба, при відокремлених та уточнюючих членах розділові знаки. Обґрунтуйте наявність чи відсутність їх.

1. Стежка повела їх угору між піщані кучугури порослі лозами й молоденькими років чотири тому посадженими соснами (Ю Мушкетик). 2. Там за одрогами сизого бору спалахують блискавиці... (М. Хвильовий). 3. То був їх син молодий студент Павло (І. Нечуй-Левицький). 4. Обидва і Олекса-механік і Баглаєнко молодий повискакують з хати на дитяче алакання і теж стануть дивитись у бік собору (О. Гончар). 5. Ліс або як серби кажуть шума це не просто сосни та дуби... (М. Рильський). 6. Ніякі птахи навіть орли на ці висоти не злітають (О. Гончар). 7. У деяких випадках чергування [у] з [в] неможливе: а) у словах тільки з початковим у (уява, увага, умова, усний) або тільки з початковим в (відомість, вправа, влада)... (З підручника).

Тема: Складне речення. Складносурядне речення

Контрольні питання

1. Складне речення як синтаксична одиниця. Визначальні граматичні та семантичні ознаки складного речення.
2. Засоби зв'язку частин складного речення.
3. Поділ складних речень за основними засобами зв'язку між частинами на сполучникові та безсполучникові.
4. Складносурядне речення, типи складносурядних речень.
5. Розділові знаки в складносурядному реченні.

Практичні завдання

188. Прості речення об'єднайте в складні. Запишіть їх, поставте потрібні розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Шевченкову з'яву на світ доля зустріла з панським канчуком у руці. Мала вона колір жандармських мундирів. Пашіла мертвотним вогнем далеких пустель. Та все ж і в битві із, здавалось би, всемогутньою долею поет вийшов переможцем. Із безодні відчаю і страждань він піднявся над світом, високочолий, виславши вперед, до нащадків, своїх вірних гінців – любов і крилату надію!

2. Шевченко довів. Не кожна галузка верби йде на шпіврутени. Посаджена навіть у пустелі, вона може дати початок садам для майбутнього.

3. Мистецька спадщина Шевченка-художника визнається сьогодні явищем світової культури. Поетичні твори його перекладаються нині на десятки й десятки мов народів Землі (О. Гончар).

189. Виділіть у тексті безсполучникові й сполучникові (складносурядні і складнопідрядні) речення та речення мішаного типу. Які з поданих речень можуть розглядатися як перехідні між складносурядними і складнопідрядними?

Уже присмерк обсіяв сніги ніжним рожево-блакитним пилком, коли я з борошном повертався в село. Позад мене крила вітряка перелопачували вітер і сніг, поперед мене в долині готувалися до весілля верби-наречені, а за ними ревним затуманеним оком дивилося небо. І от уже зникло це око, поголубили верби, поголубила дорога, крізь сніг туманом дихнула долина, а я собі йду та йду по самій середині раннього вечора. І легко йти моїм ногам по землі, і легко летіти моїм думкам по всіх світах... (М. Стельмах).

190. Доберіть зв'язний текст з народознавства (240 – 260 слів), насичений складносурядними реченнями. Виконайте повний синтаксичний аналіз двох таких речень.

191. Складіть речення за схемами.

а) □, і □.

б) □, але □.

в) То □, то □.

192. Розкриваючи дужки, об'єднайте подані предикативні одиниці в складносурядні речення за допомогою розділових сполучників, які виражають: чергування явищ, вибір одного з двох або більше явищ (дій, станів), непевність, неясність, сумнів, враження тощо. Поясніть розділові знаки.

1. На небі хмарки біжать (Сонце виглядає). 2. Я буду готуватись до уроків (Ти підеш по молоко); Ти підеш по молоко (Я буду готуватись до уроків). 3. Попереду хтось ішов (Так щось темніло у вечірніх сутінках). 4. Сон налягав (Знову не спалося). 5. Крикнуло щось (Вчулося йому таке). 6. Сиди і читай (Посидь поговоримо). 7. Машина пройде (Стукотять копита. Знову тиша).

Тема: Складнопірядне речення

Контрольні питання

1. Поняття про складнопірядне речення.
2. Визначення значеннєвих відношень і граматичних зв'язків між частинами складнопірядного речення.
3. Сполучники та сполучні слова в складнопірядному реченні.
4. Складнопірядне речення з кількома пірядними частинами: супірядність; послідовна пірядність; комбінована пірядність.
5. Розділові знаки в складнопірядному реченні.

Практичні завдання

193. Запишіть прислів'я. З'ясуйте типи складнопірядних речень.

1. Чим хто має, тим гості приймає. 2. Яка дитина, така і гостина. 3. Який гість, такий і калач. 4. Чий хліб їси, під того дудочку скачи. 5. Хто співає, у того робота швидко минає. 6. На тобі, небоже, що мені негоже. 7. Хто бідному дає, той вдесятеро придбає. 8. Кому не порадити, тому й не допомогти. 9. Чого хочеться, те й проситься.

194. Замість залежних від дієслів іменників запишіть з'ясувальну частину, оформивши з'ясувальні підрядні речення.

1. Чути стук коліс по рейках. 2. Зрозуміла напрям думок доповідача. 3. По радіо повідомили про наближення бурі. 4. Бачу синяву неба, шепіт трав. 5. Не знали дороги до села. 6. Попросив батька взяти із собою. 7. Здогадалася про поїздку і час від'їзду.

195. З текстів художньої літератури підберіть складнопідрядні речення з такими компонентами: *те...що, той...хто, такий...який, стільки...скільки, так...як*. Визначте тип складнопідрядного речення.

196. Використовуючи різні види складнопідрядних речень, напишіть твір на одну із запропонованих тем: „Не гріє сонце на чужині...” (Т. Шевченко); „Ну що б здавалося слова...” (Т. Шевченко); „Зацвіла в долині червона калина” (Т. Шевченко). Виконайте повний синтаксичний аналіз двох складнопідрядних речень. Поясніть розділові знаки.

197. Складіть речення за схемами.

1. [], (), () – з послідовною підрядністю;

2. [], (), () – з паралельною підрядністю;

3. [], (), () – з однорідною підрядністю.

Тема: Безсполучникове складне речення

Контрольні питання

1. Поняття про безсполучникове складне речення.
2. Засоби синтаксичного зв'язку в безсполучниковому складному реченні. Роль інтонації в їх організації.
3. Семантико-синтаксичне співвідношення між безсполучниковими і складносурядними та складнопідрядними реченнями.
4. Структурно-семантичні типи складних безсполучникових речень.
5. Розділові знаки у безсполучниковому складному реченні.

Практичні завдання

198. Визначте структуру безсполучникових складних речень: речення з однотипними частинами і речення з різнотипними частинами. З'ясуйте їх співвідносність чи неспіввідносність із сполучниковими складносурядними або складнопідрядними реченнями.

Гріє сонечко!
Усміхається небо яснее,
Дзвонить пісеньку жайвороночок,
Затонувши десь в бездні-глибині
Кришталевого океану (І. Франко).

Мов зачарований стоїть Бахчисарай.
.....
Скрізь мінарети й дерева сріблісті
Мов стережуть сей тихий сонний рай;
У темряві та в винограднім листі
Таємно плеще тихий водограй.

Повітря дише чарівним спокоєм,
Над сонним містом легкокрилим роєм
Витають красні мрії, давні сни (Леся Українка).

Мені ненависна дерев покірність:
Рубай, коли, пали – вони мовчать.
Однісінька сокира проти лісу
Бездарною звитяжницею йде.

Люблю я вперту гордість деревини –
Води не попросити в спекоту,
Ніколи не ховатися від грому
І перед сонцем не стояти взгин! (Д. Павличко).

199. Поставте розділові знаки. Схарактеризуйте смислові відношення між частинами безсполучникових речень і вкажіть типи синтаксичного зв'язку.

1. Колись жила і не зітхала уміла біль свій тамувать (Г. Чубач). 2. У гаю гаю вітру немає місяць високо зіроньки сяють (Т. Шевченко). 3. Весела весна обманула всю радість вітри рознесли (Г. Чубач). 4. Батько хай іде орать його коні знають (Народна творчість). 5. Защебетав соловейко пішла луна гаєм (Т. Шевченко). 6. У житі синілі волошки та сокирки білів зіркатий ромен червоніла квітка польового маку (М. Коцюбинський). 7. Не

завидує багатому багатий не знає ні приязні ні любові він все те наймає (Т. Шевченко).

200. *Із студентської газети „Новий погляд” (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка) випишіть безсполучникові складні речення. Визначте структурно-семантичні типи складних безсполучникових речень. Поясніть розділові знаки.*

Тема: Складні синтаксичні конструкції

Контрольні питання

1. Поняття про складні синтаксичні конструкції.
2. Ускладнені речення із сурядним і підрядним зв'язком між складовими частинами.
3. Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.
4. Розділові знаки в складних синтаксичних конструкціях.

Практичні завдання

201. *Виконайте повний синтаксичний аналіз поданих речень з різними видами зв'язку.*

1. У вечірні години тут панувала тиша й спокій, повітря було таке чисте, що аж світилось, навкруг, ніби на чоті, стояли гори, велике багряне сонце спускалось за Гомор, а ген за ним пломеніли води Адріатичного моря (В. Скляренко). 2. У весняному сумі ночей / Я чекаю тебе, моя мила, / Щоби полум'ям синіх очей / Ти тривогу мою погасила (В. Симоненко). 3. Яцків вийшов на Левину гору й відчув, як заспокоює його виднокіл, посередині якого лежало місто з передмістями й околицями, а за ними увсєбіч плили потоки доріг – немов вужі, що, втікаючи від небезпеки, залишали на видноті тільки хвости, самі ж зникали у вибалках, перелісках, лісах (Р. Іванчук).

202. *Сконструуйте складні речення з різними видами зв'язку за поданими схемами:*

- а) [], і [], (), ().
- б) (), [], (), але [], (), ().
- в) [...], (), [...]: [].
- г) [] – [], (), ().

203. *Зробіть повний синтаксичний аналіз однієї складної синтаксичної конструкції.*

204. З творів П. Загребельного випишіть 5 речень з різними видами зв'язку. Накресліть схеми. Зробіть повний синтаксичний аналіз одного з них.

205. Дайте характеристику поданих речень у тексті. Поясніть розділові знаки. Накресліть схеми до кожного речення. Яка лексика використана в тексті? З'ясуйте, зразком якого стилю є поданий текст. Обґрунтуйте свою відповідь.

У демократичних державах політична мета, якої прагнуть досягти за допомогою засобів масової інформації, протилежна тій, що існує в дотеперішню добу: вони повинні бути не інструментом влади, а інструментом для контролю над можновладцями. Але й нині до цієї мети ще далеко.

Історія будь-якої країни є водночас також історією засобів масової інформації. Вони, з одного боку, розвивалися разом із загальною історією держави – за власними закономірностями, а з другого – паралельно до розвитку соціуму. Мас-медіа повинні виконувати завдання суспільства. І вони роблять це, коли добувають, поширюють інформацію, висловлюють свою думку, критикують та іншим чином сприяють формуванню громадської думки для добра суспільних інтересів.

Чому мас-медіа розвивалися так бурхливо? Відповідь на це питання є одночасно ключем для оцінки розвитку засобів масової інформації у майбутньому.

Основною причиною стрімкого розвитку засобів масової інформації було масове запровадження комп'ютерів. Адже мас-медіа – це також носій і посередник інформації. А справжня демократія завжди потребує засобів масової інформації: лише той, хто знає, що відбувається, може мати власну думку (За Д. Ратцке).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Підручники й посібники

Алексієнко Л. А., Зубань О. М., Козленко І. В. Морфологія сучасної української мови : Морфологія. Словотвір. Парадигмологія : навч. посіб.; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Київський ун-т, 2014. 675 с.

Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. Київ : Вища шк., 2005. 270 с.

Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ : Либідь, 1993. 336 с.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / за ред. І. Вихованця. Київ : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. 400 с.

Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник Київ : Либідь, 1993. 368 с.

Глазова О. П. Українська пунктуація: навч. посіб. Харків : Веста: Видавництво „Ранок”, 2006. 352 с.

Глуховцева К. Д., Глуховцева І. Я., Барилова Г. К. Основи української орфоепії. Старобільськ, 2015. 128 с.

Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студ. вищих навч. закл. Київ : ВЦ „Академія”, 2004. 336 с.

Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова : Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ : Вища шк., 1999. 207 с.

Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник, Київ : ВЦ „Академія”, 2010. 384 с.

Загнітко А. П., Вінтонів М. О., Сегін Л. В. Український синтаксис : навч.-практ. комплекс : у 2 ч. Донецьк – Слов'янськ : ДонДУ, 2010. 651 с.

Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства : підручник. Київ, 2004. 128 с.

Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / С. О. Караман, О. С. Караман, М. Я. Плющ; за ред. С. О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. Київ : УкрНДПСК, 1998. 162 с.

Козачук Г. О., Макарець Ю. С. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. 191 с.

Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005. 174 с.

Малюга Н. М. Сучасна українська літературна мова: лексикологія, фразеологія, лексикографія : навч. посіб. для студ. ф-тів укр. філології / Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова. Кривий Ріг : КП ДВНЗ „КНУ”, 2012. 82 с.

Плющ М. Я. Граматика української мови: у 2 ч. Ч. 1. Морфеміка, словотвір, морфологія : підручник. Київ, 2005. 286 с.

Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка, словотвір, морфологія : підручник. 2-ге вид., доп. Київ : Видавничий Дім „Слово”, 2010. 328 с.

Рускуліс Л. В. Сучасна українська мова : навч.-метод. посіб. Миколаїв, 2011 134 с.

Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф., Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навч. посіб. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.

Спанатій Л. С. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв : Іліон, 2015. 371 с.

Сучасна українська літературна мова : Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. для студентів / уклад. : Н. В. Павлик. В. О. Юносова. 2-ге вид., перероб. і допов.

Мелітополь : Вид. будинок Мелітоп. міськ. друк., 2018. 228 с.

Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ : Вища шк., 2002. 439 с.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. Вид. 3-є. Київ, 2003. 414 с.

Сучасна українська мова : Морфологія : підручник / за ред. А. К. Мойсієнка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Знання, 2013. 340 с.

Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. 4- те вид. Київ : Либідь, 2008. 488 с.

Сучасна українська мова : Синтаксис : підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання , 2013. 238 с.

Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ : Вища школа, 1995. 183 с.

Ужченко В. Д., Авксентьєв Л. Г. Українська фразеологія. Харків : Основа, 1990. 168 с.

Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : посібник для студ. філол. фак. вищ. навч. закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.

Українська мова. Методика навчання української мови : навч.-метод. посібник для студ. спец. „Укр. мова і л-ра”, „Укр. мова і л-ра та англ. мова” / за заг. ред. проф. О. М. Горошкіної. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. 295 с.

Український правопис / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови. Київ : Науково-виробниче підприємство „Видавництво „Наукова думка” НАН України”, 2019. 392 с.

Шевчук С. В., Кабиш О. О., Клименко І. В. Сучасна українська літературна мова : Навчальний посібник. – Київ : Алерта, 2017. 544 с.

Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова : модульний курс : навч. посіб. Київ, 2007. 823 с.

Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. Київ : Літера, 2007. 688 с.

Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ : Видав. центр „Академія”, 2004. 408 с.

Словники

Активні ресурси сучасної української номінації. Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк ; відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ : ТОВ „КММ”, 2013. 416 с.

Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ Перун, 2008. 896 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. 1728 с.

Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ ст. Кривий Ріг : КДПУ, 2002. 180 с.

Ганич В. О., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища шк., 1985. 360 с.

Глібчук Н., Добосевич У. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів : Апріорі, 2016. 640 с.

Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучники. Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. 340 с.

Головащук С. І. Складні випадки наголошення : словник-довідник. Київ : Либідь, 1995. 192 с.

Граматичний словник української літературної мови. Словозміна : близько 140 000 слів / В. І. Критська, Т. І. Недозим, Л. В. Орлова, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк ; відп. ред. Н. Ф. Клименко. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.

Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови. Львів–Краків–Париж : Просвіта, 1993. 209 с.

Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред) та ін. Київ : Наук. думка, 1983 – 2006. Т. I–V.

Срмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 223 с.

Загнітко А., Каратаєва А. Словник часток : матеріали і статті : наук.-навч. видання. Донецьк : ДонДУ, 2012. 382 с.

Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. Київ : Довіра, 2004. 284 с.

Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. Київ : „Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2002. 912 с.

Клименко Н. Ф. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. Київ : УкрНДІПСК, 1998. 434 с.

Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ : Либідь, 2017. 656 с.

Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. Київ : Академія, 1997. 400 с.

Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2005. 848 с.

Лозова Н. Є., Фридрак В. Б. Дзвона чи дзвону? або -а (-я) чи -у (-ю) в родовому відмінку : словник-довідник. Київ : Наук. думка, 2007. 168 с.

Лукаш Г. П. Словник конотативних власних назв. Вінниця : Нілан, 2015. 391 с.

Мала філологічна енциклопедія / уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2007. 478 с.

Морфологія. Термінологічний словник-довідник / Н. Захлюпана, І. Кузьма, Г. Кутня, О. Труш. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 225 с.

Новий словник іншомовних слів / укл. і передм. О. М. Сліпушко. 20 000 слів. Київ : Аконіт, 2007. 848 с.

Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / уклад. : С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ : Довіра, 1994.

Орфоепічний словник української мови : у 2 т. / уклад. М. М. Пещак та ін. Київ : Довіра, 2001. Т. 1–2.

Полюга Л. М. Словник українських морфем : понад 45 000. Вид. 3-є допов. і випр. Київ : Довіра, 2009. 554 с.

Полюга Л. М. Словник українських синонімів і антонімів. Київ : Довіра, 2007. 575 с.

Російсько-український словник / І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін. Київ : Абрис, 2002. 1424 с.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.

Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Освіта, 1995. 256 с.

Словник епітетів української мови / С. П. Бирик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. Київ : Довіра, 1998. 431 с.

Словник іншомовних слів / укл. Л. О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра, 2000. 180 с.

Словник українських прийменників / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. Донецьк, 2007. 416 с.

Сучасний тлумачний словник української мови. 55 000 слів / уклад. : А. М. Яковлева, Т. М. Афонська. Харків : Торсінг Плюс, 2007. 627 с.

Терлак З.М. Пунктуаційний словник-довідник. Львів : Світ, 2018. 395 с.

Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і східностепових говірок Донбасу. Луганськ, 2002. 552 с.

Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.

Українська мова. Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. Київ : Укр. енцикл., 2000. 752 с.

Український орфографічний словник : близько 172 000 слів / уклали : В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун; за ред. В. Г. Скляренка. Вид. 7-е, переробл. і доп. Київ : Довіра, 2008. 983 с.

Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / укл. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1999. Кн. 1–2.

Інформаційні ресурси

Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / заг. ред. М. Грищенко. 2016р.

URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

Стислий огляд основних змін у Новій редакції „Українського правопису” (2019). URL:

<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/osnovni-zminy%202019.pdf>

Український правопис. 2019. URL:
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	
ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК	
ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ	4
Українська мова як державна мова українського народу	4
Фонетика української мови	8
Українська фонологія	12
Орфоепія української мови	16
Чергування фонем	22
Графіка та орфографія української мови	26
ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ	30
Лексикологія. Поняття слова та лексеми	30
Системні відношення в лексичній системі української мови	34
Активний та пасивний шари лексики	41
Стилістичні аспекти лексичних одиниць	47
Склад лексики сучасної української мови з погляду походження	51
Фразеологія української мови	58
Українська лексикографія	64
МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР. МОРФОЛОГІЯ	73
Морфеміка української мови	73
Словотвір. Словотворення	78
Граматики. Морфологія. Частини мови	85
Іменник як частина мови	92
Граматичні категорії іменника	98
Прикметник	105
Числівник	111
Займенник	117
Дієслово як частина мови	120
Способові форми дієслова	126
Особливі форми дієслова. Безособові форми на -но, -то	132
Прислівник. Слова категорії стану	135
Службові слова. Прийменник	139
Сполучник. Частка	141
Модальні слова. Вигуки	144
СИНТАКСИС	146
Поняття синтаксису. Словосполучення	146

Речення. Типи речень. Головні члени речення	151
Другорядні члени речення	
та способи їх вираження	157
Односкладні речення. Неповні речення	164
Просте ускладнене речення. Однорідні члени речення	174
Відокремлені члени речення	177
Слова, синтаксично не пов'язані з членами речення	180
Складне речення	185
Складносурядне речення	190
Складнопідрядне речення	196
Багатоконпонентні складнопідрядні речення.....	203
Безсполучникове складне речення	206
Складні синтаксичні конструкції.....	209

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ	214
Фонетика української мови	214
Фонологія	216
Звукові зміни в мовному потоці	218
Морфонологія. Чергування голосних фонем	
при словозміні та словотворенні	219
Чергування приголосних фонем	
при словозміні та словотворенні	220
Українська графіка. Орфографія	221
Лексикологія. Омоніми, синоніми,	
антоніми української мови	225
Фразеологізм як стала одиниця	227
Українська лексикографія	229

МОРФЕМІКА. СЛОВОВІР. МОРФОЛОГІЯ

Основні поняття морфеміки сучасної української мови	230
Слововір української мови	233
Словотворення	234
Граматика сучасної української літературної мови.	
Частини мови. Принципи виділення їх в українській мові	236
Іменник. Лексико-граматичні групи (категорії)	
іменників. Граматичні категорії. Категорія роду	238

Іменник. Категорія числа. Категорія відмінка.	
Словотворення іменників	240
Прикметник. Відмінювання прикметників.	
Словотворення прикметників	242
Числівник. Значеннєві й структурні	
розряди числівників. Словозміна числівників	244
Займенник. Морфемний склад.	
Творення і правопис займенників	246
Значення дієслова як частини мови	253
Категорія виду. Перехідні й неперехідні дієслова.	
Категорія стану дієслів	254
Дієслівні категорії способу, часу та особи.	
Безособові дієслова	255
Дієприкметник. Безособові форми на -но, -то.	
Дієприслівник	257
Прислівник. Слова категорії стану	260
Прийменник. Сполучник. Частка	262
Вигук. Звуконаслідувальні слова. Модальні слова	261
СИНТАКСИС	266
Словосполучення. Сполучення слів	266
Речення як одиниця синтаксису. Типи речень	268
Головні члени речення	269
Другорядні члени речення	270
Ускладнене просте речення	272
Складне речення. Складносурядне речення	274
Складнопідрядне речення	275
Безсполучникове складне речення	276
Складні синтаксичні конструкції	278
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	280

Навчальне видання

Барилова Галина Кіндратівна
Должикова Тетяна Іванівна
Кравченко Маргарита Віталіївна
Мілева Ірини Володимирівна

Сучасна українська літературна мова

Навчальний комплекс

За редакцією авторів
Комп'ютерний макет – Барилова Г.К.
Коректор – Кравченко М.В.